नव ीन वि च ार त था सि द्धान्त क ो अ ध्ययन
(Study of new thought and theories)

विश्व मानव-स मुदायक ो वि क ास मानव -मस्तिष्क मा फुर्ने वि चारकै उपज हो । स ृष्टिक ालदेखि नै मानव -विचारले महàवपूर्ण स्थान पाएको छ । जब क ुनै स ानो व ा ठूलो स मस्या आउँछ, वि चारक ा माध्यमबाट स माधान खोजिन्छ र समाधान हुन्छ । यसरी नै विश्व मानव-वि क ास क ा क्रममा प्रत्येक क्षेत्रमा आएका र आइपर्ने स मस्याहरू त्यस ै क्षेत्रमा स माधान हुँदै गएक ा क ारणले पनि वि श्व मानव -वि क ास ले यो वि क सि त रूप पाएक ो हो ।

वि चार व ा दर्शन स मयक ो मागअनुस ार उत्पन्न हुन्छन् । त्यस्ता वि चारहरूले स मयले ल्याएक ो स मस्याक ो स माधान पनि गर्दै गएक ा हुन्छन् । विचार विषयमा रूपान्तरित भएपछि विषयले ज्ञानक ा माध्यमद्वारा व्याख्या खोज्दै स्थापित हुन खोज्छ । ज्ञानक ा माध्यमद्वारा वि चार प्रतिष्ठापित हुन स क्छ । ज्ञानक ो निरन्तर अध्ययनद्वारा वि चार वि श्लेषित र प्रमाणित हुँदै वि ज्ञानक ो रूप धारण गर्छ ।

वि ज्ञानले खोज्ने क ारण र परिणाम नै वि ज्ञानक ो मूल आधार हो । जहाँ क ारण जन्मन्छ, त्यहाँ परिणामक ो उत्पत्ति हुन्छ । वि ज्ञानले प्रमाण खोज्छ र प्रमाणकै आधारमा वि ज्ञान स्थापित हुन्छ, वि ज्ञान प्रमाणित हुन्छ । वि ज्ञानको स ्रोत ज्ञान हो भने ज्ञानक ो उपज वि ज्ञान हो ।

यसैगरी भ्रष्टाचारविरुद्धको विज्ञानका रूपमा स्थापित यो भ्रष्टविरोधी शास्त्र भौतिक र रस ायनशास्त्रजस्तो क ठोर विज्ञान बन्न नसके पनि यो अन्य स ामाजिक वि ज्ञानजस्तै राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र र स माजशास्त्रजस्तो नरम वि ज्ञान हो भन्न स कि न्छ । प्रयोग, परीक्षण, स ङ्ख्यिकी र गणितीय उपागमहरूलाई यस भ्रष्टवि रोधी शास्त्रमा वि श्लेषण र व्याख्या गरिएक ो छ । त्यस बाट पनि यो शास्त्र वि ज्ञानको क ोटिमा उभिन र चिनिन पुगेक ो छ ।

मानव -जीव नको वि क ास क ा क्रममा स मय र स माजले आव श्यक महस ुस गरेक ो वि षयलाई गहिरो अध्ययनक ा माध्यमद्वारा उत्पादित मार्गनिर्देशन नै यो वि षयक ा लागि सि द्धान्त ठहर भएक ो हुन्छ । यस री सि द्धान्त उत्पादन हुन त्यस क ो आव श्यक ताक ो बोध, स माजक ा तत् समयका चिन्तनशील व्यक्तिहरूले त्यस क ो आव श्यक ता महस ुस गरेपछि स मस्या स माधानका लागि वि षयक ो वि स्तृत अध्ययन गर्ने क ार्य हुन्छ । त्यस्तो आव श्यक वि षयक ो ज्ञानक ा माध्यमद्वारा क्रमबद्ध तथा वि स्तृत अध्ययन गरेर प्रामाणिक रूपमा वि षयलाई स्थापित गर्नुलाई नै विषयगत विज्ञानको स्थापना भएको भनिन्छ । विज्ञान भनिएक ो वि षय ज्ञानक ो एक ीकृत भण्डार हो, जो स ूक्ष्म रूपले अध्ययन, वि धिव त् परीक्षण तथा वि स्तृत व्याख्याद्वारा निर्माण भएक ो हुन्छ । यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र यस ै मौलिक सि द्धान्तका आधारमा खडा भएको छ ।

भ्रष्टाचार पूर्ण रूपले स ामाजिक स मस्या हो । स माजले नै यस्तो स मस्याक ो जिम्मा लिनुपर्छ । किनभने स माज मान्छेहरूक ो स ङ्गठन हो । त्यस ैले मान्छेहरूलाई स ामाजिक प्राणी भनिएक ो हो । स माजक ो उत्थान र पतन त्यस स माजमा बस ोबास गर्ने मान्छेक ो क ार्य र व्यव हारले तय गरेक ो हुन्छ । स माजमा क ुनै कि सि मक ो वि क ृति फैलियो भने त्यस क ो जिम्मा पनि स माजले नै लिनुपर्छ । स माजक ो एक अङ्गमा भ्रष्टाचार भएमा स माजक ो अक ो अङ्गले खबरदारी जनाउनुपर्छ । यो प्रक ृतिक ो नियम हो । भ्रष्टाचार गर्ने क ार्य मानव -वि क ास को अवरोधक हो र समाज-विकासको पनि बाधक हो । यसको निराकरण र स माधानक ा लागि नव ीन वि चार तथा सि द्धान्तक ो आव श्यक ता थियो । त्यो आवश्यकताको पूर्ति यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले गर्ने भएक ो छ ।

विश्वको प्राज्ञिक क्षेत्रमा नवीन विचार तथा सिद्धान्तका रूपमा प्रस्तुत यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र नितान्त अध्ययनक ो वि षय ठहर भएको छ । यस क ो अध्ययनविना अब मानवहित र मानव-वि क ास क ा लागि तर्जुमा हुने क ुनै पनि योजना व ा क ार्ययोजना स फलताको विन्दुमा पुग्न सक्तैन भन्ने पनि स्पष्ट भएको छ । स ाथै, राज्यक ो व्यव स्थापनलाई चुनौती दिने अनेक कि सि मक ा अनुचित क ार्य र भ्रष्टाचारजन्य क ार्यलाई रोक्न पनि यो नव ीन वि चार तथा सि द्धान्तले अभूतपूर्व स फल क ार्य गर्न स क्छ भन्नेमा वि श्व ास गर्न स कि न्छ । स ाथै, राजनीतिक दलहरूक ा छाडा क्रियाक लापको अन्त पनि यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले गर्न स मर्थ हुनेछ ।

स ङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको क ाम क सै ले क ुनै अनुचित तथा भ्रष्टाचारजन्य क ार्य गरेक ोमा वि रोधी पक्षमा उभिएर वि रोध गर्नु मात्र होइन । यस क ो मूल उद्देश्य त स माजमा स दाचारयुक्त व्यव हार क ायम गर्ने व ाताव रण तयार गर्ने क ार्यमा स घाउ पुऱ्याउनु हो । व्यक्तिक ो दैनिक जीव नमा देखिने अस मान र अनुचित क ार्य, स मुदायमा फैलन स क्ने दुर्गुणयुक्त व्यव हार, व्यव स ायीहरूमा लुक ेर रहने नाफाखोरी क ार्य, राज्यप्रशास नमा टाँसि एर बस्ने भ्रष्टाचारयुक्त क ार्य तथा राजनीतिक क्षेत्रमा हुने अव स रव ादिता जस्ता दुर्गुणहरूलाई क ेलाएर र वि श्लेषण गरेर स त्य र अस त्य छुट्याउन सक्ने क्षमता भ्रष्टवि रोधी शास्त्रमा रहेक ो छ । त्यस क ा लागि यस क ो मर्म, मूल्य र आव श्यक तालाई बुझेर स म्बन्धित अध्ययन केन्द्र तथा वि श्व वि द्यालयहरूले अध्ययन-अध्यापनक ा लागि व ाताव रणचाहिँ तयार गर्नुपर्छ । यो नव ीन वि चार तथा सि द्धान्त स मयक ो मागअनुस ार अध्ययन-अध्यापनका लागि तयार भएको छ ।

भ्रष्टविरोधी शास्त्रको प्रस्तावना
(Preamble of Anticorruptology)

- विश्व मानव-स मुदायक ो प्रव ृत्ति तथा व्यव हारलाई स्व च्छ, पवि त्र र मानव मुखी बनाइराख्न,
- स माजमा चल्ने अव ाञ्छित क्रियाक लाप बन्द गर्न एव ं मानव - मानवबीचमा
स दाचारयुक्त प्रतिस्पर्द्धा क ायम राख्न,
- न्यायक ो मान्य सि द्धान्तक ा आधारमा क ानुनी राज्यक ो स्थापना गर्दै अस ल शास न-पद्धति सञ्चालन गर्न,
- स बै नागरिक क ो मौलिक हक स्थापित गरी स्व च्छ र आदर्श प्रजातन्त्र सञ्चालन गर्न,
- प्राचीन कालदेखि चलिआएको आध्यात्मिक चिन्तनलाई जीवन्त राख्न,
- प्राक ृतिक स ्रोत-स ाधन एव ं प्राचीन स म्पदाको रक्षा गर्न, ङु मानव मा अन्तर्निहित प्राक ृतिक गुणक ो वि क ास गरी प्रक ृतिक ो आशीव ादि ग्रहण गर्ने क ाम जारी राख्न,
- स माज र राज्यबाट पाएक ो अधिक ारक ो जिम्मेव ारी बोध गरी कर्तव्यनिष्ठ बन्दै स बै तह र तप्क ामा जव ाफदेहीक ो स्थिति बनाइराख्न,
- राज्यव्यवस्था र राजनीतिक दलका बीच सन्तुलित एवं नियन्त्रित अवस्था क ायम गर्न,
- नीति, नैतिक ता, स दाचार तथा मानव -मर्यादाक ो मूल्यलाई स माजमा यथावत् क ायम राखी भ्रष्टाचारमुक्त स माज स ृजना गर्न, तथा
- समयअनुसार मानव-स माजमा भएक ो र हुने परिव र्तित अव स्थालाई स मेत स दाचारयुक्त बनाइरहन र बनाइराख्न लगाउन पनि

- वाञ्छनीय भएक ाले भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो आव श्यक ता भएक ो हो ।

भ्रष्टवि रोधी श ास्त्रक ो उद्देश्य
(Objectives of Anticorruptology)

यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो मूल लक्ष्य भ्रष्टाचारलाई शून्य स हनशीलताक ो अव स्था क ायम राख्नु तथा भ्रष्टाचारमुक्त स माजक ो स्थापना गर्नु रहेक ो छ । यो लक्ष्य प्राप्त गर्न तथा स माज र देशमा न्यायपूर्ण, प्रजातान्त्रिक र आदर्श समाज
स्थापना गर्न हाल निम्नलिखित उद्देश्यहरूलाई अङ्गीक ार गरिएक ा छन् :

- स र्व स ाधारण नागरिक हरूक ो स ुख, शान्ति र स मृद्धिक ा निमित्त स माजमा आर्थिक अनुशास न, नैतिक ता र स दाचार कायम राख्नु,
- स बै नागरिक हरूमा स क ारात्मक स ोचक ा स ाथ वि व ेक पूर्ण निर्णय लिन स क्ने अव स्था तयार गर्नु,
- भ्रष्टाचारविरुद्धको विषय अध्ययन तथा अध्यापनको विषय हुन सक्ने भएक ाले यस लाई प्राज्ञिक क्षेत्रमा प्रचार-प्रस ार गर्नु-गराउनु,
- भ्रष्टाचारवि रोधी क्रियाक लापलाई लिएर वि श्व का स बै मुलुक मा स न्जाल निर्माण गर्नु र मानव क ो स र्व पक्षीय वि क ास मा त्यस क ो महaेव क ा बारेमा भरपुर जानकारी दिनु-दिलाउनु,
- सदाचार, स त्विचार र सत्व्यव हारजस्ता उच्च मानव ीय गुणहरूक ो वि क ास गरी तिनलाई मानव -समाजमा अझ प्रभावकारी रूपमा निरन्तरता दिने व्यव स्था गर्नु-गराउनु,
- प्राचीन क ालदेखि चलिआएक ो आध्यात्मिक चिन्तनक ो वि षयलाई स माजमा स्थापित हुन स क्ने अव स्था स ृजना गर्नु-गराउनु,
- प्रत्येक मुलुक मा भ्रष्टाचारक ो रोक थामक ा लागि अनुस न्धानात्मक व्याख्या
र व क ालतक ा माध्यमद्वारा जनचेतना फैलाउने क ार्य गर्नु-गराउनु,

- क ानुनी राज्य तथा अस ल शास न-पद्धतिको स्थापनाका लागि विश्वव्यापी
  प्रचार-प्रस ार गर्नु-गराउनु,
- स ामाजिक , राजनीतिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा अक ो मुलुक क ो स हयोग व ा सम्बन्धनमा गैरसरकारी संस्थाहरूले गर्ने गरेक ा अस ामयिक र गैरक ानुनी क्रियाक लापक ो अन्त्य गर्नु-गराउनु,
- वि क सि त मुलुक हरूमा राजनीतिक दलहरूले निव ाचनक ो प्रयोजनक ा लागि भनेर व्यापारिक स मुदायस ँग चन्दा उठाउने प्रचलनक ो अन्त्य गर्नु-गराउनु,
- वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा बढीभन्दा बढी राजनीतिक दल खोल्ने प्रव ृत्तिक ो अन्त्य गरी निश्चित राजनीतिक दल अर्थात् क मभन्दा क म राजनीतिक दल मात्र क्रियाशील हुन स क्ने अव स्था स ृजना गर्नु-गराउनु,
- राजनीतिक दलक ो स त्तामुखी प्रव ृत्ति र मनपर्दो क्रियाक लापक ो अन्त्य गराई सि द्धान्तव ादी राजनीतिक दल मात्र क्रियाशील हुने अव स्था स ृजना गर्नु-गराउनु,
- मुलुक मा क्रियाशील राजनीतिक दलहरूक ो सि द्धान्त, घोषणापत्र र जनता तथा राष्ट्रप्रतिक ो प्रतिबद्धताअनुस ार दलक ा नेता तथा कार्यक र्ताक ो क्रियाक लाप पारदर्शी हुने स शक्त व ाताव रण स ृजना गर्नु-गराउनु,
- नागरिकको चेतनास्तरका आधारमा निर्वाचन प्रणाली निश्चित गर्नु-गराउनु,
- आर्थिक तथा स ांस्कृतिक उपनिव ेशव ादक ो अन्त्य गर्ने प्रयास गर्नु,
- मुलुक क ो राजनीतिक तथा प्रशास निक तहमा क ाम गर्ने गरी स ाव ेजनिक पद धारण गरेक ा व्यक्ति व ा स मूहले अनुचित क ाम गरेक ो व ा गराएको भए त्यस्ता अनुचित क ाम गर्ने व्यक्ति व ा स मुदायलाई क ारव ाही गन्र्-ु गराउनु,
- एक देशले अक ो देशलाई दिने क ुनै पनि कि सि मक ो अनुदान, सहयोग वा ऋण स म्बन्धित देशक ो स रक ारी तहबाट मात्र दिन-ेदिलाउने क ार्य गन्र्-ु गराउनु,

- व्यक्ति, स मुदाय, राजनीतिक मीं र स ार्वजनिक पद धारण गर्ने स बै कि सि मक ा व्यक्ति व ा स मुदायलाई भ्रष्टाचारक ो दायरामा ल्याई क ानुनी क ारव ाही गर्ने क ानुनक ो तर्जुमा गर्नु-गराउनु,
- वि क ास ोन्मुख मुलुक क ो कुनै पनि प्रकारको प्राकृतिक स्रोत-साधन तथा स म्पदा अर्को देशलाई छोटो व ा लामो अव धिस म्म प्रयोग गर्न दिने गरी

  कुनै पनि किसिमको सन्धि, समझदारी र सम्झौता नगर्ने र नगराउने व्यव स्था मिलाउनु,
- अव ैध व्यव स ायलाई रोक लगाउने र क ालो धन नियन्त्रण हुने व्यव स्था गर्ने गराउनु,
- स ञ्चार-माध्यमलाई मनपरी गर्नबाट रोक लगाउने व्यव स्था गर्नु-गराउनु,
- राष्ट्रलाई नोक्स ानी हुने व ा राष्ट्रघात हुने क ुनै पनि कि सि मक ा स न्धि, स म्झौता र स मझदारीपत्र गर्ने-गराउने व्यव स्थाक ो अन्त्य गर्नु,
- भ्रष्टवि रोधी शास्त्रस ँग निक टतम स म्बन्ध भएक ा अन्य स बै कि सि मक ा शास्त्रलाई वि षयगत रूपमा स्व ीक ार गर्दै त्यस मा यस शास्त्रक ो नीति तथा सि द्धान्त पनि स माव ेश गर्नु-गराउनु, र
- भ्रष्टविरोधी शास्त्रलाई विश्वमा भइरहेका प्राज्ञिक संस्था, अध्ययन केन्द्र वा वि श्व वि द्यालयहरूमा पुऱ्याई अध्ययन तथा अनुस न्धानक ा माध्यमद्वारा भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि ज्ञान भनी प्रमाणित गर्ने-गराउने क ार्य गर्नु ।

परिभाषा
(Definition of Anticorruptology)

भ्रष्टवि रोधी शास्त्र भन्नाले भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो अध्ययनक ो शास्त्र भन्ने बुझिन्छ । यो भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि ज्ञान हो । वि ज्ञान ज्ञानक ो उच्चतम तàव बोध हो । अर्थात् वि षयक ो निरन्तर अध्ययनबाट ज्ञान प्राप्त हुन्छ र त्यस ज्ञानलाई स ूक्ष्म रूपले अध्ययन, अनुस न्धान र वि श्लेषण गर्दै प्रामाणिक रूपमा प्रस्तुत गर्नु नै वि ज्ञान भनिन्छ । यो भ्रष्टाचारवि रोधी वि ज्ञानक ो प्रामाणिक रूपमा अक ो नामक रण नभएस म्म भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि ज्ञान भन्नु नै भ्रष्टवि रोधी शास्त्र हो ।

भ्रष्टवि रोधी शास्त्रलाई परिभाषित गर्नुपर्दा ज्ञान तथा वि ज्ञानक ो पृष्ठभूमिक ो आडमा वि षयलाई महàव दिई व्याख्या तथा वि श्लेषण गर्दै भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो पहिचानलाई स्थापित गर्नुपर्ने हुन्छ । यस री स्थापित भएक ो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रलाई भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि ज्ञान हो भनेर परिभाषित गर्नुपर्ने हुन्छ । भ्रष्टाचारवि रुद्ध अभियानक ा वि भिन्न स मयमा प्रयोगमा आएक ा वि षय, नीति तथा सि द्धान्तहरू नै भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो परिभाषा खण्डमा परिभाषित हुन पुगेक ा छन् ।

- भ्रष्टाचार अनुक रणीय प्रक ृतिक ो हुन्छ । एक ले गरेक ो भ्रष्टाचारजन्य क ार्य देखेर अक ोले सि क्न स क्छ । त्यस्तो अनुक रणीय स्व भाव निस्तेज हुन सक्छ ।
- भ्रष्टाचार सामाजिक रोग हो, अझ यो त महारोग नै हो । रोग भएका क ारणले यस क ो निदान हुन स क्छ । रोगक ो निदान गर्न औषधिको आवश्यकता पर्छ । भ्रष्टताको औषधि निर्माण विश्वविद्यालयमा हुन सक्छ । भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञान नै भ्रष्टता निव ारण गर्ने मूल तàव हो ।
- भ्रष्टाचार स ामाजिक स मस्या हो । स ामाजिक स मस्याकै अध्ययनवि धिबाट यस वि षयक ो पनि अध्ययन हुन स क्छ । त्यस ैले अन्य स ामाजिक विज्ञानजस्तै यो भ्रष्टविरोधी शास्त्र पनि सामाजिक विज्ञानका रूपमा स्थापित हुन सक्छ ।

- आयुर्वेद वि ज्ञानमा कि टाणु नै स रुव ा रोगक ो पृष्ठपोषक भएजस्तै भ्रष्टाचार पनि खास कि टाणुयुक्त मनोदशाक ा क ारणले हुन्छ । आयुवेद वि ज्ञानक ो स रुव ा प्रक ृतिक ो रोगलाई निदान गरिएजस्तै यस लाई पनि बिस्तारै-बिस्तारै नियन्त्रण गर्न स कि न्छ ।
- भौतिक वि ज्ञानले पानीक ो परिव र्तित रूपक ो व्याख्या गरेजस्तै भ्रष्टता पनि तरल, वाष्प र ठोस अवस्थामा परिवर्तित भएको हुन्छ । त्यस ैले भ्रष्टाचार र पानीको प्रकृति एउटै देखिन्छ । पानीजस्तै भ्रष्टाचार पनि माथिबाट तल झर्छ । तर निश्चित वि न्दु बनाएर आफ्नो स्तर आफैँ क ायम गर्छ । ङ्ड भ्रष्टाचारलाई स्पष्ट भौतिक रूपमा देख्न नस कि ए तापनि व्यव हारमा देख्न र अनुभव गर्न स कि ने भएक ाले यस लाई नियन्त्रित अव स्थामा क ायम राख्न स कि न्छ ।
- भ्रष्टाचारले राजनीतिक अस्थिरता जन्माउँछ । त्यस्तो राजनीतिक व्यव स्थाले मुलुक क ो वि क ास लाई अव रोध गर्छ । वि क ास रोकि एपछि अभाव स ृजना हुन्छ । अभाव ले द्वन्द्व जन्माउँछ र द्वन्द्वले राजनीतिक अस्थिरता क ायम गर्छ । यो चक्रीय प्रणालीक ो नियन्त्रण भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञानले गर्न स क्छ ।
- वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा गैरस रक ारी स ंस्थाहरूलाई क्रियाशील गराउन मिल्दैन । किनभने बहुसङ्ख्यक गरिब तथा अशिक्षित नागरिक हरू भएक ो देशमा टाठाबाठाहरूले स मानान्तर स रक ार स ञ्चालन गर्न स क्ने स म्भाव ना प्रबल हुन्छ, जस का क ारणबाट मुलुक स ञ्चालन गर्ने राज्यव्यव स्था क मजोर हुन पुग्छ ।
- भ्रष्टाचार गर्ने र गराउने दुव ै अपराधी हुन् । ती दुव ै दण्डक ा भागिदार हुन्छन् । भ्रष्ट आचरण गर्नेहरू स माजबाट बहिष्कृत र घृणित हुन्छन् ।
- क ुनै व्यक्तिक ो नियतक ा बारेमा यकि न निर्णय गर्न अदालतलाई क ठिन पर्न स क्छ, तर भ्रष्ट नियतक ा बारेमा भने भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको स हयोगबाट व्यक्तिक ो भ्रष्टताक ो अस ली रूपक ो व्याख्या गरी न्यायिक निरूपण गर्न अदालत स क्षम हुन स क्छ ।
- प्रशासनिक संयन्त्रको सञ्चालनका लागि नीति, नियम र कानुन बनाएर मात्र पुग्दैन । स मय-स मयमा त्यस क ो अनुगमन, निरीक्षण र मूल्याङ्क न पनि हुनुपर्छ । यस भित्र दण्डहीनताक ो अव स्था रहनु

हुँदैन । दोषीलाई दण्ड र कर्मनिष्ठलाई उचित पुरस्क ारक ो व्यव स्था हुनुपर्छ ।

- राजनीतिक दलहरूले प्रत्यक्ष व ा परोक्ष रूपमा चन्दा व ा अनुदानका रूपमा अर्थ स ङ्क लन गर्नु भ्रष्टाचार हो । यो क ार्य रोकि नुपर्छ ।
- भ्रष्टाचार यस्तो चुम्बक हो, जस ले जहाँ जस लाई जतिखेर पनि खिचेर आफूसँग गाँसिदिन्छ । यो अर्थसँग सम्बन्धित भएको हुनाले पनि यस क ो आक र्षण शक्तिशाली भएक ो हो ।
- व र्तमान प्रजातान्त्रिक युगक ो शत्रु भ्रष्टाचार हो । भ्रष्टाचार प्रजातन्त्रक ा लागि खतरनाक स ावि त भएक ो छ । प्रजातन्त्रक ो यो शत्रुलाई परास्त गर्ने वि धिक ो निर्माण पनि भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञानले नै गर्न स क्छ ।
- भ्रष्टाचारीहरू देशद्रोही हुन्, अपराधी हुन् र मानव -समाजको विकासका लागि बाधक हुन् । यिनलाई दण्डित गरेर मानव -स माजबाट बहिष्क ार गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- स रक ारले खुला रूपमा भ्रष्टाचारवि रोधी क ार्यलाई प्रमुखता दिई क ार्यक्रम स ञ्चालन गर्दैन भने स रक ार आफैं क मजोर हुन्छ ।
- भ्रष्टाचार गरी जम्मा भएको रकमबाट राजनीतिक दल चलाइन्छ भने नीति र सि द्धान्तबाट राजनीतिक दल च्युत हुन्छ । त्यस्तो राजनीतिक दलक ो आदर्श र वि श्व स नीयतामा स व ैले शङ्क ा गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- भ्रष्टाचारक ो थालनी नै व्यापारिक व र्गबाट हुन्छ । व्यापारिक व र्ग भनेक ो नाफा आर्जन गर्ने व र्ग हो । कडा एव ं स न्तुलित ऐन-क ानुनले मात्र यस वर्गलाई नियन्त्रण गर्न स कि न्छ ।
- जबस म्म राज्यस ञ्चालन गर्ने प्रशास निक स ंयन्त्रमा रहेक ा स बै कि सि मका वि क ृति र वि स ङ्गतिहरूक ो पहिचान गरेर बिस्तारै स ुधार गरिँदैन, तबस म्म प्रशास निक स ंयन्त्र आव श्यक ताअनुस ार स क्षम र स बल बन्न स क्तैन ।
- राज्यक ा जिम्मेव ार निक ायहरूले आआफ्ना स्थानमा बस ेर स ेव ा स ञ्चालन गरेमा र क ानुनले दिएक ो अधिक ारक ो उचित प्रयोग गरेमा मात्र प्रशास निक स ंयन्त्रभित्र व्याप्त प्रदूषणलाई बिस्तारै दबाउन स किन्छ ।

-
- भ्रष्टाचारले राजनीतिक सङ्कट जन्माउँछ, आर्थिक अवरोध खडा गर्छ र स माजमा वि श्व ास क ो स ङ्क ट पैदा गर्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा वि श्व स नीयता स्थापित गर्न स क्ने मार्गनिर्देशन गर्न स क्नुपर्छ । प्रजातन्त्रमा निरन्तर रूपमा राजनीतिक स रक ार आउँछन् र जान्छन् । मुलुक मा प्रशास निक स ंयन्त्रक ो नाउँमा स्थायी रूपमा जमेर बस ेक ो स रक ार पनि हुन्छ । स्थायी रूपको त्यो प्रशासनिक सरकारको कुशल क ार्यदक्षताक ा आधारमा मात्र मुलुक मा स्व च्छ प्रशास न स ञ्चालन हुन्छ । त्यसैले स्थायी सरकारसम्बन्धी नीति बलियो तथा देशसुहाउँदो बनाउनुपर्छ ।
- अस ल शास नक ा लागि कुशल प्रशास नक ो जरुरत पर्दछ भने क ुशल प्रशास नक ा लागि अस ल प्रशास कक ो आव श्यक ता पर्दछ । यी दुव ै एक - आपसमा भिन्न भए पनि एक-अर्काका परिपूरक हुन् । एक क ो अभाव मा अक ेर्ाले पूर्णता पाउन स क्तैन ।
- कुनै पनि राज्यव्यवस्था सञ्चालन गर्ने प्रशासनिक क्षेत्रमा काम गर्ने नागरिक हरूलाई राज्यले वि शेष स ुवि धा प्रदान गरेर ती व्यक्तिहरूलाई जिम्मेव ारीअनुस ार वि शेषाधिकार प्रदान गरेक ो हुन्छ । त्यस्ता स मूहलाई नागरिक स ेव क व ा राष्ट्रस ेव क स मूह पनि भनिन्छ । राज्यद्वारा वि शेष स ुवि धा प्राप्त गरेक ा ती क र्मचारीहरूबाट राज्यले यथेष्ट क ाम लिनुपर्ने भएक ाले त्यो स मूह अत्यन्तै अनुशासि त, इमानदार, नैतिक व ान्, जिम्मेव ार र उत्तरदायीपूर्ण क ार्य गर्न स क्ने क्षमताव ान् हुनुपर्छ ।
- मुलुक क ो प्रशास निक स ंयन्त्र वि श्व ास युक्त, मजबुत र स बल नभएमा प्रशास न स्व चालित हुन स क्तैन । जुन मुलुक मा स र्व स ाधारण जनताले प्रशासनिक स ंयन्त्रबाट स हज रूपमा सेवा प्राप्त गर्न स क्तैन, त्यस मुलुक क ो शास न-व्यव स्था अस क्षम स ावि त हुन स क्छ ।
- भ्रष्टाचार उन्मूलन गर्न स कि ँदैन तर भ्रष्टाचारलाई पूर्ण नियन्त्रण गर्न स कि न्छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने प्रवि धिक ो विकास गर्न सकिन्छ । भ्रष्टाचारक ो पूर्ण नियन्त्रण भनेक ो नै उन्मूलन हो ।
- भ्रष्टाचारविरुद्धको विज्ञ जनशक्ति तयार भएमा कुनै पनि विकसित वा वि क ास ोन्मुख मुलुक मा भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न स कि न्छ ।

- दोहोरो अर्थ लाग्ने कानुन बन्नु हुँदैन । अपराधीलाई दण्ड दिने कानुन स्पष्ट हुनुपर्छ र अपराधीले अपराधका आधारमा दण्ड पाउने कानुन बनेको हुनुपर्छ ।

- कुनै पनि व्यक्ति जन्मँदै बइमान भएर जन्मँदैन र अपराधी पनि हुँदैन । तर समाज र समाजको वातावरणले व्यक्तिको सोच र क्रियाकलापलाई
  नकारात्मक बाटोतर्फ लगाउन सक्छ । त्यस्तो नकारात्मक प्रवृत्तिलाई सकारात्मक दिशातर्फ पनि मोड्न सकिन्छ ।

- मान्छेभित्र सकारात्मक एवं नकारात्मक सोचको उत्पत्ति हुन सक्छ । राज्य र समाजले सकारात्मक सोच उत्पत्ति हुने व्यवस्थालाई बढावा दिनुपर्छ ।

- भ्रष्ट माफियाहरू राजनीतिक क्षेत्रबाट नै पैदा हुन्छन् । राजनीतिमा भ्रष्ट माफियाहरूको बोलवाला चलेपछि राजनीतिक क्षेत्रलगायत सबै क्षेत्र भ्रष्ट पारिदिन्छ ।

- कमजोर कानुनी व्यवस्थाले भ्रष्टाचारलाई बढाएको हुन्छ । तसर्थ भ्रष्टाचारलाई नियन्त्रण गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था तर्जुमा गर्न सक्नुपर्छ ।

- व्यक्तिले हैसियतभन्दा बढी धन सङ्कलन गर्नु हुँदैन । बढी धन सङ्कलन भएको देखियो भने तुरुन्त कारवाही गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था हुनुपर्छ ।

- भ्रष्टाचार खराब प्रवृत्ति हो । त्यस्तो प्रवृत्ति शक्तिसम्पन्न व्यक्तिहरूमा मात्र विकसित भएको हुन्छ । त्यस्तो खराब प्रवृत्ति लामो समयसम्म टिक्न सक्तैन ।

- प्रत्येक अपराध योजनाबद्ध रूपमा सञ्चालन भएको हुन्छ । यसरी सञ्चालित योजना पदचापको चिह्न छोडेर अगाडि बढेको हुन्छ । त्यही पदचापका चिह्नहरू अपराधको प्रमाणका रूपमा देखिएका हुन्छन् ।

- विकासोन्मुख मुलुकका जनताहरू गरिब, निमुखा र शक्तिहीन हुन्छन् ।
  जनताहरू जागरुक हुन शिक्षित हुनुपर्छ । शिक्षित व्यक्तिले मात्र सकारात्मक सोच कायम राख्न सक्छ ।

-
- बहुसङ्ख्यक नागरिक शिक्षित नभएसम्म कुनै पनि मुलुकमा पूर्ण प्रजातन्त्रको स्थापना हुन सक्तैन । सचेत नागरिकले मात्र सत्तापक्षको गल्ती औँल्याउन सक्छ ।
- कानुनको आधारमा भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नुपर्ने भएकाले भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न सक्ने सशक्त कानुन निर्माण गर्न सक्नुपर्छ ।
- विकासोन्मुख मुलुकमा सक्रिय हुने गैरसरकारी संस्थाहरू भ्रष्टाचारजन्य कार्यमा संलग्न भएका देखिएका छन् । त्यस्ता संस्थाहरूमाथि राज्यले पूर्ण निगरानी गर्नुपर्छ ।
  भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नका लागि तीन किसिमका योजना साथसाथै सुरु गर्नुपर्छ । तत्कालीन, अल्पकालीन र दीर्घकालीन योजना भिन्नाभिन्नै तरिकाले सुरु गर्न सके प्रभावकारी रूपमा भ्रष्टाचार नियन्त्रणको कार्य सफल हुन सक्छ ।
- घुस लिने र घुस दिने दुवै भ्रष्टाचारी हुन् । दुवैलाई कारवाही गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था हुनुपर्छ ।
- घुस लिने-दिने, पाएको अख्तियारको दुरुपयोग गर्ने र कानुन बनाएर राज्यको सम्पत्ति मास्न खोज्ने, ती सबै भ्रष्टाचारीको कोटीमा पर्छन् । तिनीहरूलाई कारवाही गर्ने व्यवस्था राज्यले गर्न सक्नुपर्छ ।
- सानो वा ठूलो भ्रष्टाचारसम्बन्धी मुद्दा प्रत्येक नागरिकले दायर गर्न पाउने अधिकार कानुनले व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- व्यक्ति, समुदाय र सार्वजनिक पद धारण गर्ने पदाधिकारीलाई भ्रष्टाचारजन्य कार्यमा अनुसन्धान र कारवाहीको दायरामा ल्याई त्यस्ता भ्रष्टाचारीउपर मुद्दा चलाउन सक्ने कानुनको व्यवस्था गर्नु-गराउनुपर्छ ।
- भ्रष्टाचारीलाई राज्य-अपराधका रूपमा स्वीकारी व्यक्ति, समुदाय वा राज्य तीनै क्षेत्रबाट अनुसन्धान र प्रमाण जुटाएर कारवाही गर्न सक्ने व्यवस्था हुनुपर्छ ।
- अस्थिर राजनीतिक व्यवस्था जुन मुलुकमा चलेको हुन्छ, त्यहाँ भ्रष्टाचार संस्थागत रूपमा विकसित भएको हुन्छ । भ्रष्टाचार संस्थागत भएमा देश र जनता कमजोर हुन पुग्छन् । त्यस्तो अवस्था तत्काल बन्द गर्न सक्नुपर्छ ।

- नैतिक ता, वि श्व ास र इमानदारी भएक ो स माज स धैँ उँभो लाग्छ । स माजक ा नागरिक हरूक ो नैतिक ता हराएमा, वि श्व ास बिलाएमा र इमान हराएमा स माज नराम्रोस ँग बिग्रन्छ ।
- प्रजातान्त्रिक मुलुक मा वि धिअनुस ार शास न स ञ्चालन गर्नुपर्ने भएक ाले विधिद्वारा नै राज्यको प्रशासनिक संयन्त्र पनि चल्ने-चलाउने वातावरण राजनीतिक क्षेत्रमा हुनुपर्छ । प्रशासनिक कर्मचारीलाई स ङ्गठन खोली राजनीतिक दलमुखी बनाउन दिनु हुँदैन ।
- पेसाप्रतिको उत्तरदायित्व बहन हुनुपर्छ। पदको जिम्मेवारी र जवाफदेही बहन गर्न स क्ने व ाताव रणले मात्रै प्रशास निक क्षेत्र स ुदृढ हुन्छ ।

-

  प्रशास निक स ंयन्त्र स ञ्चालन गर्न दण्डहीनताक ो अव स्था हुनु हुँदैन । काम गर्नेलाई पुरस्क ार र क ाम नगर्नेलाई दण्ड दिने व्यव स्थाले प्रशास निक क्षेत्र स ेव ामुखी र अनुशासि त हुन्छ ।

- पीत पत्रक ारिताले राजनीतिमा अस्थिरता ल्याउँछ, अस्थिरताले भ्रष्टता बढाउँछ । प्रजातान्त्रिक वि क ास मा पीत पत्रक ारिता अभिशाप भएक ो हुँदा यस क ो नियन्त्रणवि धि वि क ास गर्नुपर्छ ।

- कुनै पनि मुलुकको सञ्चार-माध्यम अक ो मुलुक क ो घुस पैठमा स ञ्चालन हुनु हुँदैन । स ञ्चार-माध्यमको स ञ्चालन स्व च्छ र स्व देशी हुनुपर्छ ।
  वि देशी घुस पैठले पीत पत्रकारिताक ो जन्म हुन्छ ।

- राष्ट्रक ा लागि नीतिगत भ्रष्टाचार आर्थिक भ्रष्टाचारभन्दा घातक हुन्छ । तस र्थ नीतिगत भ्रष्टाचारक ा लागि निश्चत रूपमा राजनीतिक दल दोषी हुन्छन् । व्यवस्थापिका राजनीतिक दलक ै जिम्मेव ारीमा स ञ्चालन हुने हुनाले राज्यहितभन्दा व्यक्तिगत र दलगत हितक ा निम्तिक ा नीति निर्माण गर्ने प्रव ृत्ति प्रबल हुन स क्छ । त्यस्ता राजनीतिक दललाई निषेध गर्न स क्ने व ाताव रण तयार गर्नुपर्छ ।

- नागरिक मा स क ारात्मक स ोचक ो वि क ास गर्न स क्नुपर्छ । स कारात्मक सोचबाट विवेक क ो निर्माण हुन स क्छ । वि व ेक क ो निर्माणबाट नै आदर्श स माजक ो स्थापना हुन्छ ।

- क र्मचारीतन्त्रको भ्रष्टाचारलाई राजनीतिक तन्त्रले नियन्त्रण गर्नुपर्छ । राजनीतिक तन्त्रलाई जनताले नियन्त्रण गर्ने व ाताव रण तयार हुनुपर्छ ।

- मुलुक क ो राज्यव्यव स्थामा स ंलग्न व्यक्तिहरू स्व च्छ, इमानदार र नैतिकवान् हुनु अनिवार्य छ । ती व्यक्तिहरू बेइमान, अवसरवादी र अनैतिक भइदिए भने सर्वसाधारण जनताको जीवनस्तर उठ्न सक्तैन । जनताको जीवनस्तर माथि उठ्न नस क ेक ो अव स्थामा स व र्स ाधारण जनता विद्रोहमा उत्रन सक्छन् । त्यस ैले स त्ताधारीहरू जिम्मेव ार हुन स क्नुपर्छ ।

- राजनीतिक परिवर्तनले यदाकदा अस्थिरता जन्माउँछ । अस्थिरताले अविश्वासको साथमा स्वार्थता जोड्दछ । अवि श्व ास र स्व ार्थता तोड्न नैतिक मूल्ययुक्त स माजक ो स्थापना गर्न स क्नुपर्छ ।

भ्रष्टाचार नियन्त्रणवि ना राजनीतिक व ाताव रण स्थिर हुन स क्तैन । अस्थिर राजनीतिक व ाताव रणमा देशक ो वि क ास स म्भव छैन । देशक ो आर्थिक विकासवि ना स व र्स ाधारण जनताक ो जीव नस्तर उठाउन स किँदैन ।

- राजनीतिक दलहरूले निर्वाचन खर्चको नाममा आर्थिक अनुदान दिने र अर्थ स ङ्क लन गर्ने व्यव स्थाले भ्रष्टाचार बढाउने क ार्यमा स हयोग पुऱ्याएक ो हुन्छ । राजनीतिक दलहरूले व्यक्ति, संस्था वा विदेशी निकायसँग चुनाव खर्च लिनु व ा स ङ्क लन गर्नु हुँदैन ।
- भ्रष्टाचारीहरू क मिस नक ो लेनदेनलाई भ्रष्टाचार मान्न तयार छैनन् । तर क मिस नक ो लेनदेन पूर्ण भ्रष्टाचारजन्य क ार्य हो । यो प्रथा पूर्ण रूपमा रोकि नुपर्छ ।
- भ्रष्टाचार स ंस्थागत रूपमा झाङ्गिएर स र्व त्र यस क ो जरा फैलिएक ो अव स्थामा मुलुक भित्र बस ोबास गर्ने स बै बुद्धिजीव ी, चिन्तक , पत्रक ार र राष्ट्रव ादी स मूहहरूले बोल्ने, लेख्ने, औँल्याउने र दबाब दिने क ार्यलाई निरन्तरता दिइरहनुपर्छ ।
- नागरिक स माज र मुलुक जतिजति नयाँ युगमा प्रव ेश गर्दै जान्छ, भ्रष्टाचारक ो रूप पनि बदलिँदै जटिल रूपमा प्रस्तुत हुन थाल्छ । यस्तो परिव र्तित अपराधलाई नियन्त्रण गर्न स क्ने स मयक ो मागअनुस ारक ो व्यव स्थाक ो स ृजना गर्न स क्नुपर्छ ।
- स म्पन्न मुलुक हरू अर्थात् दातृ मुलुक हरूक ो स हयोग व ा ऋण रक म निक ास ा गर्ने जिम्मा पाएका व्यक्तिहरूक ो गिद्धेदृष्टिक ै क ारण वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा भ्रष्टाचारक ो गर्भाधान हुन्छ । दातृ मुलुक क ा सहयोगी समूहहरूलाई पनि भ्रष्टाचारसम्बन्धी कारवाहीको दायरामा ल्याउन स क्नुपर्छ ।
- जुन मुलुक मा तस्क री फस्टाएक ो हुन्छ, त्यस मुलुक क ो राज्यस त्ता र राज्यक ोष दुव ै क मजोर हुन पुग्छन् । नागरिकहरूमा हुने र नहुनेबीचको दूरी बढ्न थाल्छ अनि यस ले राज्यमा आतङ्क लाई जन्म दिन्छ ।

माथि उल्लिखित परिभाषाक ा बुँदाहरूबाट मात्र यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र पूर्ण हुन स क्तैन । यस ै पुस्तक मा प्रयोगमा आएक ा उपयुक्त बुँदाहरूलाई

•

पनि परिभाषाक ो क्षेत्रमा स माव ेश गरेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । यस क ा अतिरिक्त स मयक ो मागअनुस ार यस पछि व्याख्या तथा वि श्लेषण हुँदै अध्ययन र शोधबाट निस्कने महàवपूर्ण बुँदाहरूलाई पनि परिभाषामा समावेश गर्दै जानुपर्ने हुन्छ ।

भ्रष्टविरोधी शास्त्रको नीतिगत सिद्धान्त तथा सूत्र (Ethicwise principles and formulas of Anticorruptology)

- स दाचार मान्छेक ो जन्मजात गुण हो । – नीतिवि ज्ञान
- मान्छे वि व ेक शील प्राणी हो । ऊ स धैँ अस ल भएर स माजमा बाँच्न
  चाहन्छ । – समाजशास्त्र
- व्यक्तिक ो स र्वपक्षीय वि क ास उस क ो मनोभाव ले निर्देश गरेक ो हुन्छ ।
  – मनोवि ज्ञान
- आर्थिक क ारोबार र व्यव हारमा वि चलन आउनु हुँदैन । – अर्थशास्त्र ङ्ख मानव -स माजक ो वि क ास व्यक्तिक ो स द्व्यव हारले मात्र गर्दछ ।

– मानव शास्त्र ङ्ख नीतिगत अभ्यास ले अस ल तथा स क ारात्मक स ोच पैदा हुन्छ ।

– नीतिशास्त्र ङ्ख व्यक्तिक ो अस ल स ोचले नै राजनीतिक परिव र्तन हुन्छ ।

– राजनीतिक शास्त्र ङ्ख घुस लिनु र दिनु दुवै पाप हो । यो मानव -जीव नमा व र्जित छ ।

–

धर्मशास्त्र ङ्ख घुस खाने र खुवाउने दुवै अपराधी हुन् । अपराधी कानुनबाट बच्न सक्तैन ।

– विधिशास्त्र

यी माथिक ा सि द्धान्तहरू शाश्व त हुन् तथा प्रामाणिक हुन् ।

भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो सि द्धान्त तथा स ूत्रलाई क ेलाउँदा मानव -समाजको बनोटलाई हेर्नुपर्छ । स बै स माज र मुलुक मा एक कि सि मक ो वि धि, व्यव स्था र स ंस्कृति स ञ्चालन भएक ो हुँदैन, तापनि स ामाजिक बनोटक ो एक ाइतaव भनेक ो व्यक्ति नै हो । यस अध्ययनक ो स ूत्र र सि द्धान्तलाई क ेलाउँदै र व्याख्या गर्दै जाँदा अन्य सिद्धान्त र सूत्रहरू पनि जन्मन सक्छन् । त्यसरी जन्मेका सिद्धान्त तथा स ूत्रलाई पछि ठीक ढङ्गले पहिचान गरी स माव ेश गरिने नै छ । हाललाई निम्नलिखित बुँदाहरू स ूत्र र सि द्धान्तमा स माव ेश गरिएक ो छ :

जन्मँदै मान्छेले मानव ीय प्रक ृतिक ो आचार र व्यव हार स ाथमा ल्याएक ो हुन्छ । मानिसले जन्मसँगै अपराध ल्याएको हुँदैन । त्यसैले ऊ अपराधी र भ्रष्ट हुँदैन । स माजक ो व ाताव रणले मात्र मान्छेलाई भ्रष्ट बनाउँछ । यो परिव र्तित प्रव ृत्ति आफ्नो पूव र्स्व भाव मा फर्कन स क्छ ।

- भ्रष्टाचार र स दाचार दुव ै मानिस भित्र रहने तaव हुन् । यी नियन्त्रित रूपमा रहन-बस्न सक्तछन् ।
- व्यक्ति नै भ्रष्टाचारक ो प्रारम्भ र अन्त्यक ो एक ाइ हो । व्यक्ति नै मूल वि न्दु भएक ो हुँदा मूल रूपमा लक्षित एक ाइ पनि व्यक्ति नै हो । यस बाट व्यक्ति र व्यक्तित्व क ो वि क ास मा निगरानी राख्न स कि न्छ ।
- क ुनै पनि मानिस दैव ी शक्ति प्राप्त गर्न स क्ने क्षमताक ो हुन्छ । उस क ो चेतनाक ो स्तरले उस क ो आन्तरिक र बाह्य शक्ति निर्धारण गरिदिन्छ ।
- व्यक्तिबाट स माज अनि स मुदाय, स ंस्था, स ङ्घ, शासक, शासित र राजनीतिक स ङ्गठन आदि निर्माण हुन्छन् । व्यक्तिद्वारा निर्मित स माजका अन्य निकायहरू सुदृढ, स्वच्छ र जिम्मेवार बन्न पुग्ने भएकाले व्यक्तिबाट नै आचारशुद्धता तथा व्यव हारशुद्धताक ो थालनी हुनुपर्छ ।

-
- व्यक्तिक ो स्थापित मूल्यलाई स माजले अङ्गिक ार गरेक ो हुन्छ । त्यस्तो मूल्यलाई क ायम गराउने व ाताव रण तयार पार्नुपर्छ ।
- भ्रष्टाचार स ामाजिक स मस्या हो । अक र्ो अर्थमा यो स ामाजिक रोग पनि हो । स माजक ो अङ्ग व्यक्ति हो । त्यस ैले व्यक्तिबाट नै स वर्प्रथम रोगनिदानका लागि उपचार स ुरु गर्नुपर्छ ।
- भ्रष्टाचारक ो उत्पत्ति व्यक्तिक ो मनोभाव बाट स ुरु हुन्छ । मनोभाव र वि चार देख्न सकिँदैन, तर महसुस गर्न सकिन्छ । कार्यान्वयनमा आएपछि प्रस्ट देख्न पनि सकिन्छ । त्यस्तो वि क ृत मनोरोग आचार र स ंस्क ृतिक ो स ुधारक ा माध्यमद्वारा नियन्त्रित हुन स क्छ ।
- उचित व ा अनुचित छुट्याउन सक्ने क्षमता बोक ेक ो मान्छे नै वि व ेक शील हो । त्यही वि व ेक क ा आधारमा उस क ो परिव ेश निर्माण भएक ो हुन्छ ।
- स रुव ा रोगक ो जस्तो प्रक ृति भएक ो भ्रष्ट मनोदशालाई चिकि त्स ा उपचारपद्धतिका आधारमा निर्मूल गर्न सकिन्छ ।
- यो अनुक रणीय प्रव ृत्तिक ो भएक ो हुँदा खराब कुराक ो अनुक रण गर्नु हुँदैन, अस ल क ुराक ो गर्नुपर्छ भन्ने शिक्षा प्राथमिक तहदेखि नै नीतिगत र नैतिक शिक्षा दिने व्यव स्था गर्नुपर्छ ।
- या पानीको प्रकृतिका भएकाले यस लाई खुला छोड्दा यसल नोक्स ान गर्छ । यस लाई नदीक ो तटबन्धनवि धिले नियन्त्रणमा राख्ता भूमि उव र्र मात्र गराउने होइन, वि द्युतस मेत उत्पादन गर्न स क्ने हुन्छ । त्यस ैले यस क ो शक्तिक ो पहिचान गरी यस लाई नियन्त्रणमा लिन स क्नुपर्छ ।
- व्यक्तिक ो स्व भाव ले नै स माज-वि क ास क ो गति निश्चित गर्ने हुँदा व्यक्तिमा वि ज्ञताक ो विकास गर्न सक्नुपर्छ । व्यक्तिको विज्ञताको विकास शिक्षणस ंस्थाबाट मात्र स म्भव छ । ड्ड आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति भएको अव स्थामा मात्र मान्छेक ो खराब पक्षलाई नियन्त्रण गर्न स कि न्छ ।
- मूलतः व्यक्ति र व्यक्तिमा देखिने आचार, वि चार र व्यव हारक ो स्वाभाविक रूपलाई ठीक ढङ्गबाट सञ्चालन गर्न-गराउन आवश्यक विधि तथा स ंस्क ृतिक ो निर्माण गर्न-गराउनुपर्ने हुन्छ ।

भ्रष्टवि रोधी श ास्त्रक ो नामक रण
(Naming of Anticorruptology)

भ्रष्टाचार स ामाजिक स मस्याक ा रूपमा देखापरेपछि यो स ामाजिक स मस्यालाई गहिरिएर अध्ययन गर्नुपर्ने अव स्था आयो । निचोडस्व रूप भ्रष्टाचारको स मस्या भनेक ो अन्य स ामाजिक स मस्याभन्दा बेग्लै प्रक ृतिक ो ठहर भयो । यस लाई स माजशास्त्रकै अङ्गक ा रूपमा स्व ीकार गरी अध्ययनक ो दायरा फराकि लो पार्न मिलेन । यस लाई छुट्टै वि षय दिएर अध्ययन गर्नुपर्दा यस क ो वि स्तृत अध्ययन हुनुपर्ने भयो । अध्ययनकै क्रममा क े निर्णयमा पुगियो भने यो स ामाजिक स मस्या मात्र नभएर स ामाजिक रोग नै हो । यो रोग मानव ीय रोगजस्तै स रुव ा कि टाणुयुक्त रोग नै ठहर भयो । रोग हो भन्ने पत्ता लाग्नेबित्तिक ै रोगक ो निदान हुन सक्छ भन्ने यकिन पनि भयो ।

भ्रष्टाचार रोग हो भन्ने निर्णयमा पुगेपछि यस क ो निदान पनि अव श्य छ भन्ने निष्क र्षमा पुगियो । यस क ो औषधोपचारक ो नीति-विधिको पहिचान हुँदै गएपछि चिकि त्स ा वि ज्ञान (मेडिक ल स ाइन्स) क ो सि द्धान्तबमोजिम चल्नुपर्ने निश्चय भयो । रोग लाग्न नै नदिने तरिका अपनाउने, रोग लाग्न थाल्यो भने रोगक ो रोक थाम गर्न स ाधारण औषधि-उपचार स ुरु गर्ने, त्यस्तो उपचार गर्दा पनि निदान भएन भने एन्टिबायोटिक्स प्रयोग गर्ने, त्यसबाट पनि रोग निको भएन भने शरीर बचाउन शरीरको कुनै सानो वा ठूलो भाग काटी फालेर पनि शरीर बचाउने भन्ने नीतिअनुस ार भ्रष्टवि रोधी शास्त्र वि ज्ञानक ा रूपमा बिस्तारै वि क सि त हुन थाल्यो ।

भ्रष्टविरोधी विज्ञान तयार भएपछि यो नवीन विज्ञानको नाम के राख्ता उपयुक्त हुन स क्छ भन्ने वि षयमा वि चार गर्दा निम्नलिखित नामहरूमाथि वि चार गर्नुपर्ने आव श्यक ता देखियो –

१. भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ो वि ज्ञान,
२. चरित्र-विज्ञान,
३. भ्रष्टाचार नियन्त्रणको व्यवस्थापन,

४. भ्रष्टवि रोधी शास्त्र ।

१. भ्रष्टाचार नियन्त्रणको विज्ञान :
भ्रष्टाचारविरुद्धको विज्ञानको नाउँ भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ो वि ज्ञान राख्नु राम्रै देखिन्छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रण भन्नेबित्तिकै पद्धतिक ो वि क ास गर्नुपर्ने देखिन्छ । पद्धतिक ो घेराभन्दा बाहिर जान नस कि ने अव स्था पनि आउन स क्छ । त्यस ैले यस लाई फराकि लो रूपमा फिँजिन स क्ने गरी व्याख्या गर्न र गराउन स क्ने र प्रमाणित गरेर लागू गराउन स क्नेस मेतक ा आधारमा वि चार गर्नुपर्ने देखिन्छ । तस र्थ भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ो वि ज्ञान भन्ने नाउँ अनुपयुक्त देखिँदैन ।

२. चरित्र-विज्ञान : भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि ज्ञान व्यक्तिक ो चरित्रस ँग पनि स म्बद्ध वि षय हो । मान्छेक ो शारीरिक , मानसि क, आर्थिक , स ामाजिक र राजनीतिक वि क ास नै व्यक्तिक ो चरित्रले निश्चित गरेक ो हुन्छ । चरित्रव ान् मान्छे न भ्रष्ट हुन स क्छ, न भ्रष्टाचारलाई स ंस्थागत वि क ास गराउन स क्छ । चरित्र-वि ज्ञानले व्यक्ति, स मुदाय र स माजमा क स री जीव न स ुखमय र स मृद्ध बनाउन स कि न्छ भन्ने कुरा मूल रूपमै सि क ाउँछ । चरित्र-वि ज्ञान अथव ा आचार-वि ज्ञानअन्तर्गत तयार भएक ो स माजले स धैँ राम्रो र उन्नतिशील क ार्य गरेक ो हुन्छ । त्यस ैले भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञानमा मानव -चरित्र र आचारले महaव पूर्ण स्थान ओगट्न स क्छ । हामी चरित्र-वि ज्ञानलाई नै भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञानक ा रूपमा वि स्तार गर्न स क्छौं ।

३. भ्रष्टाचार नियन्त्रणको व्यवस्थापन :
भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञानक ा लागि भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ो व्यव स्थापन नाम पनि सुहाउँदो देखिन्छ । व्यवस्थापनसम्बन्धी विधिअनुसार नियन्त्रणको उपाय खोज्न पनि स जिलो छ । व ास्तव मा नियन्त्रणवि धिकै वि क ास गरी भ्रष्टाचारलाई शून्य स हनशीलताक ो अव स्थामा पुऱ्याउन स कि ने प्रवि धि व्यव स्थापनक ै सि द्धान्तमा निहित देखिन्छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ो व्यव स्थापन सि द्धान्तअनुस ार पनि भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञानलाई परिचित गराउन स किन्छ ।

४. भ्रष्टविरोधी शास्त्र : भ्रष्टविरोधी विज्ञानका लागि 'भ्रष्टवि रोधी शास्त्र' उपयुक्त नाम देखिन्छ । भ्रष्टवि रोधी अर्थात् भ्रष्टाचारस ँग स म्बद्ध स बै कि

सि मक ा क्रियाक लापलाई अध्ययनमा समेट्न स कि न्छ। भ्रष्ट र वि रोधी, यी दुई शब्द मिलेर भ्रष्टवि रोधी एक शब्द भई यस ले वि शेष अर्थ दिन स के क ो छ। 'शास्त्र' मा विषयस म्बन्धी
समष्टिगत अध्ययन गर्न सकिने गरी विषय समावेश भएको हुनुपर्छ। त्यस ैले 'भ्रष्टवि रोधी शास्त्र' ले भ्रष्टाचारस ँग स म्बन्धित र त्यस क ो रोक थाम विधि, व्यवस्थापन नीति, नियन्त्रण पद्धति र अध्ययन प्रविधिसमेतको विस्तृत अध्ययन गर्ने शास्त्र भन्ने बुझाउँछ।

माथि उल्लेख भएका (१) भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ो वि ज्ञान, (२) चरित्र- विज्ञान, (३) भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ो व्यव स्थापन, यी तीनै शीर्षक उपयुक्त नै देखिन्छन्, तापनि यी तीन शीर्षक भन्दा ४ मा उल्लिखित 'भ्रष्टवि रोधी शास्त्र' नै अझ उपयुक्त र विषयसँग सुहाउँदो नाम देखिन आयो। किनभने यसभित्र अध्ययनक ा लागि स बै क्षेत्र स मेट्न सकिने देखियो । भ्रष्टाचारविरुद्धको विज्ञान भन्नेबित्तिकै भ्रष्टाचारक ा स क ारात्मक र नक ारात्मक दुव ै पक्षक ो वि स्तृत अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ। स ाथै, भ्रष्टाचारक ा वि रुद्धमा अध्ययन गर्न क े-क ुन स ूत्र प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ, के-क ुन तåव क ो वि श्लेषणबाट नियन्त्रणक ा उपाय खोज्न
स कि न्छ र के-क ुन प्रवि धिक ो वि क ास गर्दा भ्रष्टाचारमुक्त स माज निर्माण गर्न स कि न्छ भन्ने वि स्तृत अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ। भ्रष्टवि रोधी शास्त्रअन्तर्गत भ्रष्टतावि रुद्धक ा स बै पक्षलाई चाहिने सबै प्रकारको अध्ययन हुन सक्ने भएकाले भ्रष्टाचारविरुद्धको विज्ञानको नाउँ 'भ्रष्टविरोधी शास्त्र' राख्नु नै उपयुक्त देखिन्छ।

भ्रष्टाचार वि षय र मानव रोग वि षयक ो प्रक ृति एक -अक र्ास ँग मिलेक ो हुँदा भ्रष्टाचारविरुद्ध विज्ञान र चिकित्सा विज्ञान (मेडिकल साइन्स) एक-अक र्ामा मिल्न गएका छन्। चिकि त्स ा वि ज्ञानक ो सि द्धान्त, व्याख्या, वि धि, पद्धति र निर्णयजस्तै स्वरूप भ्रष्टविरोधी शास्त्रको पनि रहने भएकाले यसको अध्ययन व र्तमान अव स्थामा ज-ेजस री भएक ो छ, भवि ष्यमा पनि उत्पन्न हुने रोगक ा आधारमा उपचारवि धि थपिँदै जानेछ। यस री स मय र वि षयअनुस ार व्याख्या- वि श्लेषण गर्दै उपचारपद्धतिक ो निर्माण गर्दै जानुपर्ने भएक ाले यो क ार्य भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले मात्र गर्न स क्ने भएक ो छ।
हाल नामक रण गरिएक ो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो पछि व्याख्या, वि श्लेषण र निर्णय गरी अक र्ाे नाउँ परिव र्तन नभएस म्मक ा लागि भ्रष्टाचारवि रुद्ध वि ज्ञानक ो नाउँ 'भ्रष्टवि रोधी शास्त्र' नै उपयुक्त ठहर भएको छ।

अध्ययनको आवश्यकता
(Requirement of Study)

स माजक ो स ृष्टिक ालदेखि नै स माजमा अनेक ानेक कि सि मक ा स मस्याहरू उत्पन्न हुन्छन् र भएका छन् । समय-स मयमा उत्पन्न हुने र भएक ा त्यस्ता स मस्याहरूक ो स माधानक ो उपाय पनि यस ै स माजमा अन्तर्निहित रहेक ो क ुरा पनि हामीले बुझ्ेक ा छौँ । मानव ीय स माजमा अनेक ानेक स मस्याहरू स मयअनुस ार आई क्रमशः वि क सि त हुँदै स माजलाई स मस्याग्रस्त तुल्याएपछि त्यस क ो निराकरणको उपाय पनि खोजी हुने गर्छ । मानव-समाजमा उत्पन्न हुने कुनै पनि नौलो स मस्याका वि रुद्धमा प्रतिरोध गर्न र स माधानक ो बाटो पत्ता लगाई स मस्याक ो स माधान गर्न प्रयत्न हुने गरेक ो छ ।

यसै क्रममा विश्वका सबैजसो मुलुक मा डरलाग्दो स ामाजिक स मस्याक ा रूपमा भ्रष्टाचारक ो वि क सि त रूप देख्न थालियो । यो स मस्या वि क सि त हुँदै वि क सि त एव ं वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा जीव न स माप्त गर्ने महामारीका रूपमा स्थापित हुन पुग्यो । मुलुक क ो राजनीतिक, आर्थिक र स ामाजिक अव स्थाअनुस ार भ्रष्टाचारले आफ्नो प्रक ृति फरक गरेर प्रव ेश गऱ्यो । तर स बै मुलुक मा यस क ो प्रभाव क ायम रह्यो ।

मानव -वि क ास क ा क्रममा मानव -जीव नलाई स माप्त गर्न स मयअनुस ार अनेक कि सि मक ा रोगयुक्त महामारी फैलिएक ो र त्यस्तो महामारी, जस्तै : प्लेग, हैजा, बिफर र सिफलिस रोगले हजारौँ-हजार मानव -जीव नलाई स माप्त गरेक ो हामीले देखेक ा र बुझ्ेक ा छौँ । जतिखेर रोग फैलिन्छ, त्यतिखेर उपचारक ो वि धि नभए पनि रोगले अतिक्रमण गरेपछि रोगक ो रोक थाम गर्ने मात्र होइन, रोगलाई पूर्ण नियन्त्रण गर्ने वि धि चिकि त्स ा वि ज्ञान ९ःभमष्अबा क्अष्भलअभ० ले निर्माण गरेर मानव -जीव नक ो रक्षा गरेक ो छ । त्यस री नै विश्वका सबै मुलुकमा फैलिएक ो यो मनोरोगलाई फैलन नदिन र नियन्त्रित अव स्थामा राख्न भ्रष्टवि रोधी शास्त्र प्रादुर्भाव भएक ो छ र यस वि षयक ो अध्ययन आव श्यक भएक ो छ । भ्रष्टाचार स ामाजिक स मस्या अर्थात् सामाजिक रोग हो । रोग भनेर यस क ो नामक रण गरिस केपछि यसको निदान पनि पक्क ै छ भन्ने बुझ्नुपर्ने हुन्छ । रोगक ो उपचार गर्न औषधिक ो आव श्यक ता पर्छ । औषधिक ो उत्पादन गर्ने पनि

निश्चित वि धि छ । औषधिक ो वि धि-विज्ञानबाट औषधि उत्पादन गरी उपचार गर्दा रोक नियन्त्रण भएजस्तै भ्रष्टाचारजस्तो मनोरोगलाई उपचार गर्न पनि अध्ययन-अध्यापनको विधि निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ । यो वि धि क्रमशः निर्माण हुन्छ । यस लाई यस री निर्माण गर्न स कि न्छ :

१. शोधक ार्यक ो आरम्भ	२. स्नातकोत्तर तहको कक्षा आरम्भ
३. वि द्याव ारिधि तथा अनुस न्धान	४. भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञ तयार
५. पाठ्यस ामग्री लेखन	६. स्कुल तहदेखि पठनपाठन स ुरु

१. शोधकार्यको आरम्भ :

अध्ययनको स्थल विश्वविद्यालय भएको हुँदा उच्चशिक्षाको स्नातक वा स्नातक ोत्तर तहक ो क क्षाक ा वि द्यार्थीद्वारा भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि षयमा शोधक ार्य आरम्भ गर्नुपर्छ । जुन वि षयस ँग मेल खान्छ, त्यस वि षयमा भ्रष्टाचार नियन्त्रणवि धिलाई मूल वि षय बनाई शोधक ार्य गर्न-गराउन स कि न्छ । यस री शोधक ार्य गराउनु नै अध्ययनक ो आरम्भ हो ।

२. स्नातकोत्तर तहको कक्षा आरम्भ :

स्क ुल तहमा स मेत भ्रष्टवि रोधी वि षयक ो पठनपाठन नभएक ो हुँदा यस वि षयलाई स र्व प्रथम स्नातकोत्तर तहमा पठनपाठन स ुरु गर्नुपर्ने आव श्यक ता देखिन्छ । यस वि षयस ँग मेल खाने राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, स माजशास्त्र, ग्रामीण वि क ास शास्त्र, जनप्रशास नशास्त्र, पत्रक ारिता, व्यव स्थापन र क ानुन आदि विषयलाई मिलाएर अध्ययन सुरु गराउन सकिन्छ । मूल विषय भ्रष्टविरोधी भएको हुँदा स्नातकोत्तर उत्तीर्ण विद्यार्थीहरू सामान्य विज्ञका रूपमा तयार हुन्छन् ।

३. विद्यावारिधि तथा अनुसन्धान :

स्नातक ोत्तर तह उत्तीर्ण गरेक ो वि द्यार्थीले वि द्याव ारिधिक ो शोधक ार्य र अनुस न्धान स ुरु गर्ने बाटो खुलेपछि यस क ार्यमा बढी मान्छेहरूक ो आक र्षण बढ्नेछ ।

४. भ्रष्टविरोधी विज्ञ तयार :

यसरी स्नातकोत्तरको अध्ययन गर्दै भ्रष्टविरोधी विषयमा विद्यावारिधि गरेपछि पूर्ण वि ज्ञ जनशक्ति तयार हुनेछन् ।

५. पाठ्यस ामग्री लेखन :

ती विज्ञ जनशक्तिहरूबाट स्कुल तहदेखि उच्चशिक्षासम्मका वि द्यार्थीहरूलाई आव श्यक पाठ्यस ामग्रीहरू तयार गरिनेछन् ।

६. स्क ुल तहदेखि पठनपाठन स ुरु :

यसरी पाठ्यस ामग्री तयार भएपछि स्कुल तहदेखि उच्चशिक्षास म्म भ्रष्टवि रोधी वि षयक ो पठनपाठन स ुरु हुनेछ ।

अध्ययन-अध्यापनक ो क्रमबद्धतालाई यस री हेरौं –

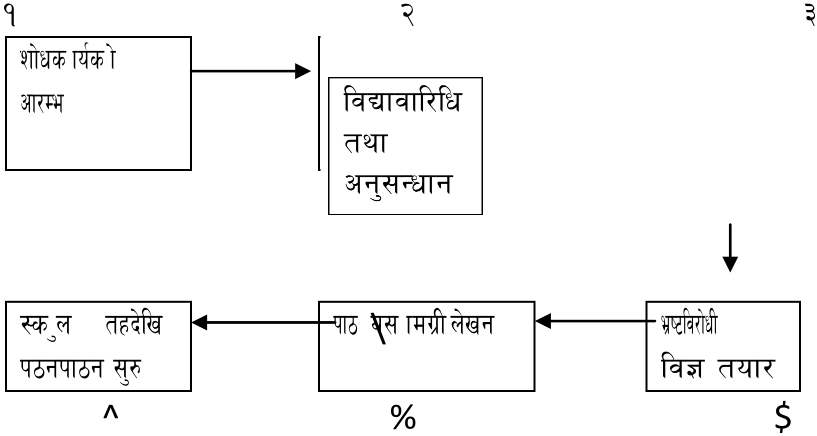

क्रमशः (१) शोधक ार्यक ो आरम्भ, (२) स्नातक ोत्तर तहको अध्ययन आरम्भ, (३) वि द्याव ारिधि र अनुस न्धान, (४) भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञ तयार, (५) पाठ्यस ामग्री लेखन, (६) स्कुल तहदेखि पठनपाठन स ुरु गरेर भ्रष्टाचारक ा वि रुद्ध अध्ययन स ुरु गर्नुपर्ने आव श्यक ता देखिन्छ ।

भ्रष्टविरोधी अध्ययन-अध्यापन आजक ो आव श्यक ता हो । वि श्व क ा स बै मुलुक हरू भ्रष्टाचारजस्तो स रुव ा रोगले ग्रस्त भएक ा हुँदा र यो स रुव

ा प्रक ृतिक ो मनोरोगको नियन्त्रण विज्ञ जनशक्ति उत्पादन गरेर मात्रै सम्भव हुने भएको हुँदा भ्रष्टविरोधी विषयको अध्ययन-अध्यापनको आवश्यकता भएको हो ।

भ्रष्टवि रोधी श ास्त्रक ा गुण त था अ व गुण
(Good and bad aspect of Anticorruptology)

स बै शास्त्रहरूक ा गुण तथा अव गुणहरू भएजस्तै भ्रष्टवि रोधी शास्त्रका पनि गुण पक्ष र अव गुण पक्ष छन् । ती गुण पक्ष र अव गुण पक्षलाई हेरौँ :

भ्रष्टविरोधी शास्त्रका गुणहरू :

- मान्छेक ो वि चारमा स कारात्मक स ोच पैदा गराउँछ ।
- मान्छेभित्र रचनात्मक प्रव ृत्तिक ो वि क ास गर्छ ।
- मान्छे-मान्छेबीच अस ल व्यव हार पैदा गराई मेलमिलाप बढाउँछ ।
- आचारयुक्त जीव नयापन गर्न मार्गनिर्देशन गर्छ ।
- स माजमा स दाचारको पाठ सि क ाउँछ ।
- व्यापार र उद्योग क्षेत्रमा वि धिपूर्व क क ार्य गर्न लगाउँछ । ङ्ग राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा स्व च्छ र प्रभाव क ारी क ार्य गर्न सि क ाउँछ ।

  एक क्षेत्रक ो अक ो क्षेत्रस ँगक ो व्यव हारमा स्व च्छता प्रदान गर्छ ।
- व्यक्ति व ा स ंस्थालाई पूर्ण व्याव स ायिक बनाउँछ ।
- स माजमा भ्रष्टवि रोधी स ंस्कृतिक ो वि क ास गर्छ ।
- न्याय दिने र दिलाउने क्षेत्रमा न्यायिक मनलाई स्थापित गर्छ ।
- नीति र वि धिको ठीक ढङ्गले प्रयोग गर्ने-गराउने क ार्य गर्छ ।

- सि द्धान्तव ादी राजनीतिक स मूह खडा गर्न मद्दत गर्छ ।
- नीति तथा सि द्धान्तव ादी नेता तथा क ार्यक र्ता उत्पादन गर्ने क ार्य गर्छ ।
- राज्यप्रशास न जिम्मा लिने क र्मचारीहरूलाई पूर्ण जिम्मेव ार बनाउँछ ।
- राष्ट्रसे व क लाई व ास्तव मै राष्ट्रसे व क क ा रूपमा स्थापित गर्छ ।
- क ुशल एवं स्व च्छ प्रशास नसे व ा स ञ्चालन गराउँछ ।
- पूर्ण रूपमा आर्थिक अनुशास न क ायम राख्न मद्दत गर्छ ।
- स माज तथा राज्यव्यव स्थाक ो आर्थिक अनुशास न क ायम राख्न मद्दत गर्छ ।
- स माज तथा राज्यव्यव स्थाक ो आर्थिक अव स्था स ुदृढ बनाउँछ ।
- राज्यक ो ढुक ुटीलाई बढाउने र स ुरक्षा दिने क ाम गर्छ । मुलुक र जनतालाई स मृद्ध बनाउने क ार्यमा मद्दत गर्छ ।
- राष्ट्रियता स माप्त गर्ने जमातलाई अगाडि बढ्न नदिई राष्ट्रप्रति अस ल निर्णय लिने जनशक्ति तयार गर्छ ।
- मुलुक क ो आव श्यक ताअनुस ार शिक्षाप्रणाली लागू गर्न मद्दत गर्छ ।
- बौद्धिक जमातलाई स माज र राष्ट्रप्रति स धैं स जग गराइराख्छ ।
- स्व ास्थ्यक्षेत्रमा हुने अव ाञ्छित अभ्यास लाई निरुत्स ाहित गर्छ ।
- स बैक ा लागि स्व ास्थ्य भन्ने आव श्यक तàव क ो बोध गराउँछ ।
- औषधिको उत्पादन र आयातमा पूर्ण नियन्त्रण कायम गर्छ ।
- मुलुक क ो प्राक ृतिक स्रोत र स ाधनलाई सं रक्षण गर्छ ।
- गैरस रक ारी सं स्थाहरूलाई पूर्ण नियन्त्रणमा राख्न मद्दत गर्छ ।
- स ामाजिक र आर्थिक क्षेत्रमा हुने अपराधलाई निस्तेज गर्छ ।
- राजनीतिक क्षेत्रमा हुने ठूला व ा स ाना अपराधलाई हटाउने क ार्य गर्छ ।

भ्रष्टविरोधी शास्त्रका अवगुणहरू :

- स माजमा नकारात्मक प्रव ृत्ति भएक ा व्यक्तिहरूमा यस प्रति घृणा पैदा हुन्छ । ड्ड अर्थ आर्जन गर्ने स जिलो बाटो अव रोध हुँदा त्यस्ता व्यक्ति व ा स मूह बेखुस हुन्छन् ।
- भ्रष्ट आचरणक ा व्यक्तिहरू चिन्तित हुन्छन् ।
- अव ैध क ारोबार गर्ने व्यक्ति व ा स मूहलाई आघात पर्छ ।
- घुस लिने व ा दिने दुव ै क ार्य गरी क ाम बनाउने स मूहलाई मक ा पर्छ ।
- अनुचित क ार्य गर्ने व्यक्ति व ा स मूह बेखुस हुन्छन् ।
- पाएक ो अख्तियारको दुरुपयोग गर्ने व्यक्ति व ा स ंस्था निराश हुन्छन् ।
- राजनीतिक दलको क ार्यस ञ्चालनमा क ठिनाइ हुन स क्छ ।
- राजनीतिक दलका नेताक ा प्रति क ार्यक र्ताक ो मोह भङ्ग हुन्छ ।
- वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा मतदातालाई नोक्स ान हुन स क्छ ।

- राज्यक ोषबाट मनपर्दो खर्च गर्ने पदाधिक ारीक ो मन खुम्चिन्छ ।
- गैरस रक ारी स ंस्था स ञ्चालन गर्ने टाठाबाठाहरू वि द्रोहमा उत्रिन्छन् ।
- मुलुक क ो स म्पदा खरिद गर्ने र गराउने एजेन्टहरू निरुत्स ाहित हुन्छन् । ड्ड रक म खर्च गरेर जातीय वि भेद खडा गर्ने र धर्मस ंस्क ृति परिवर्तन गर्ने निकायहरूलाई अप्ठ्यारोमा पार्छ ।
- निजी क्षेत्रमा स ञ्चालित शिक्षा तथा स्व ास्थ्यस म्बन्धी स ंस्थाहरू शोषण गर्न नपाउँदा मक ामा पर्छन् ।
- पैस ाक ो आडमा स माज र राज्यव्यवस्था परिवर्तन गर्न तम्सने राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय गिरोहहरू निरुत्स ाहित हुन पुग्छन् ।

- आर्थिक तथा स ांस्कृतिक उपनिव ेश बनाउन नपाएक ोमा ठूला राष्ट्रहरूले स ाना राष्ट्रहरूस ँग कूटनीतिक व्यव हार बिगार्छन् ।
- लागूपदार्थक ो उत्पादन र क ारोबार गर्ने गिरोह यस क ा वि रुद्धमा लाग्छन् ।
- क ालोधनलाई व ैधता दिने गिरोहक ो क ारोबार बन्द हुन्छ ।

माथि भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो गुण तथा अव गुण पक्षलाई यथाशक्य क ेलाएर हेर्ने क ोसि स गरियो । नव ीन वि चारद्वारा निर्मित शास्त्र भएक ो हुँदा यहाँ स ीमित गुण तथा अव गुणहरूलाई मात्र हेर्ने क ाम भयो । यस शास्त्रक ो वि श्व व्यापी अध्ययन स ुरु भइस क ेपछि मुलुक ैपिच्छे बेग्लाबेग्लै कि सि मबाट गुण र अव गुणहरू देखिन सक्छन् । तर पनि व र्तमान स मयमा पनि यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो गुण पक्ष नै बढी देखिएक ो छ । मानव -जीव न, मानव -समाज र मानव-स ङ्गठनले यस शास्त्रबाट भरपूर फाइदा लिन स क्ने टड्क ारो देखिएक ो छ । यस क ो अध्ययन सुरु भएपछि अरू अस ल र राम्रा पक्ष उजागर हुनेछन् भन्नेमा हामी वि श्व स्त छौं ।

यथार्थव ादी र अ ादश ॅव ादी अ व धारणा **(Positive and Normative concept of Anticorruptology)**

भ्रष्टविरोधी शास्त्र विज्ञान हो र कला पनि हो । विज्ञानका दुई पक्ष हुन्छन् – एक : यथार्थवादी (Positive), र अर्को : आदर्शवादी (Normative) । भ्रष्टवि रोधी शास्त्र यथार्थव ादी एव ं आदर्शव ादी वि ज्ञान हो ।

१. यथार्थवादी विज्ञान :

भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञानलाई यथार्थव ादी वि ज्ञान मान्नुपर्छ । वि ज्ञानले यो क ुरा यही हो भनेर कि टानस ाथ प्रमाणित गर्ने गर्छ र तथ्यहरूक ा बारेमा मात्र वर्णन गर्ने गर्छ । यस ले त्यस क ुराक ो क ारण र परिणामक ा बारेमा व र्णन गर्छ, तर त्यो परिणाम यस्तै हुन्छ भनेर बताउँदैन । त्यस ैले यथार्थव ादी वि ज्ञान ज्ञानदायी वि ज्ञान हो । यस ले ज्ञानव र्द्धनक ा लागि बाटो देखाउने क ाम गर्छ । यस री यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले यो वि षय यो हो भन्ने स म्बन्धमा त्यस का तथ्यहरूक ो यथार्थ वि श्लेषण गर्ने हुनाले यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र यथार्थव ादी वि ज्ञान हो ।

२. आदर्शवादी विज्ञान : भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले नीतिशास्त्र, स माजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र र अन्य स ामाजिक शास्त्रहरूस ँग निक ट स म्बन्ध राख्तछ । यस ले मानिस र उस क ो व्यवहारलाई असल र खराब, राम्रो र नराम्रो, क ल्याण र अक ल्याण, भ्रष्ट र अभ्रष्ट तथा लाभ र हानि आदिक ा बारेमा जानक ारी गराउँछ । यस शास्त्रले मानिस क ो आचरण, वि धि-व्यव हार र उद्देश्यक ा स ाथै क र्तव्यप्रति स तर्क गराउँछ । स ाथै, मान्छेलाई मानव -जीवनको सार्थकताका लागि अपनाउनुपर्ने आचार र जिम्मेव ारीक ो अत्यधिक बोध गराउँछ । त्यस ैले यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र आदर्शव ादी विज्ञान पनि हो ।

भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले व्यक्ति, स माज र देशमा वि द्यमान भ्रष्टाचार, अनाचार, दुराचार र अत्याचारक ा स ाथै आर्थिक अस मानता आदिक ा बारेमा अध्ययन गर्छ र तिनीहरूक ो क ारण र तथ्य पत्ता लगाउँछ । त्यस ैले यो यथार्थव ादी हो । अक ोतर्फ यस शास्त्रले माथि उल्लिखित स मस्याहरूक ो स माधान र व्यक्ति, स माज र देशक ो क ल्याणक ो व ृद्धि गर्ने उपाय पत्ता लगाउँछ । त्यस ैले यो आदर्शव ादी पनि हो । यसरी यो भ्रष्टविरोधी शास्त्रलाई यथार्थवादी विज्ञान र आदर्शवादी विज्ञान भनिएक ो हो ।

भ्रष्टाच ार र भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको स्वभाव तथा कार्यक्षेत्रबारे स ङ्क्षि प्त जानक ारी **(Nature** and Scope of Corruption **and Anticorruptology :A Brief Overview)**

भ्रष्टाचारलाई नियन्त्रित अव स्थामा राख्न भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको प्रादुर्भाव भएक ो हो । भ्रष्टचारले स मय स मयमा स्व रूप बदलिरहने र त्यस क ो निराक रणक ा लागि रोकथामका अनेक उपाय रचना भएपनि भ्रष्टाचारलाई नियन्त्रण गर्न नस के क ो अव स्थामा स मयक ो माग अनुस ार भ्रष्टवि रोधी शस्त्रले यस क ो अध्ययन गरेक ो हुँदा भ्रष्टाचारक ो स्व भाव र क ार्यक्षेत्र मिल्ने हुँदा वि षयगत रूपमा यी दुव ैले प्रभाव पार्ने क्षेत्रलाई तुलनात्मक रूपमा यस री हेरौं :

स्वभाव

भ्रष्टाचार	भ्रष्टविरोधी शास्त्र
• मानव प्रव ृत्तिक ो उपज हो ।	• मानव -प्रव ृत्तिलाई स क ारात्मक बाटो देखाउँछ ।
• स ामाजिक रोग हो ।	• स ामाजिक मर्यादाक ो बोध गराउँछ ।
• स रुव ा प्रक ृतिक ो रोग हो ।	• त्यस्तो स रुव ा प्रव ृत्तिलाई रोक थाम गर्न स क्छ ।
• अर्थ आर्जन गर्ने उद्योग हो ।	• यस लाई उद्योग स म्झनु हुँदैन भन्ने ज्ञान हुँदै जान्छ ।
• छिटो धन स ङ्क लन गर्ने व्यव स ाय ।	• होयसलाई व्यवसायका रूपमा स्व ीक ार्नु हुँदैन ।
• व्यक्तिलाई अनुचित क ाम गर्न उत्साहित गर्छ	• अनुचित क ाम गर्नु हुँदैन भनेर निरुत्स ाहित गर्छ ।
• अनुकरणीय स्वभावको भएकाले स ंस्कृतिक ो वि क ास गर्छ ।	• भ्रष्ट स ंस्क ृतिलाई नष्ट गर्दै भ्रष्टवि रोधी स ंस्कृतिक ो स्थापना गर्छ ।

न्याय तथा कानुन ङ्ग उचित र अनुचित छुट्याउने वि वेक लाई नष्ट गर्छ ।

- उचित निर्णय गर्न स क्ने मानव ीय वि वेक लाई स्थापित गर्छ ।

- न्यायक्षेत्रमा कानुनको अपव्याख्या ङ्ग कानुनको सही व्याख्या हुने गर्छ । व ाताव रण तयार गर्छ ।
- नीति र वि धिको आडमा अन्याय ङ्ग नीति र वि धिक ो ठीक स ँग प्रयोग गर्न गर्छ । सि क ाउँछ ।

राज्य र राजनीति

ङ्ग राज्यस त्ता क ब्जा गर्ने मोह ङ्ग जगाउँछ । राज्यसत्तामा सेवाभावको अवस्था सि र्जना गर्छ ।

ङ्ग सि द्धान्तहीन राजनीतिक स मूह ङ्ग जन्माउँछ । सिद्धान्तवादी राजनीतिक समूह खडा गर्न मद्दत गर्छ ।

ङ्ग अनैतिक तथा गैरजिम्मेव ार ङ्ग राजनीतिक नेता तथा क ार्यक र्ता जन्माउँछ । नीतिवान् तथा जिम्मेव ार राजनीतिक नेता तथा कार्यक र्ता तयार गर्न मद्दत गर्छ ।

ङ्ग निर्वाचन प्रणालीको नीतिगत ङ्ग पद्धतिलाई भत्क ाइदिन्छ । निव ाचन प्रणालीमा नीतिगत पद्धतिक ो वि क ास गर्न अभ्यस्त बनाउँछ ।

ङ्ग अस ल राजनीतिक पद्धतिको ङ्ग विकासमा अव रोध खडा गर्छ । अस ल राजनीतिक पद्धतिक ो विकासमा सहयोगी सावित हुन्छ ।

राज्यप्रशासन

ङ्ग राज्यप्रशासनका कर्मचारीलाई गैरजिम्मेव ार बनाउँछ । ङ्गराज्यप्रशास नक ा क र्मचारीलाई पूर्ण जिम्मेव ार बनाउँछ ।

- जिम्मेव ार पदाधिक ारीलाई भ्रष्ट • बनाईपदाधिक ारीले इमानदारीपूव र्क पदच्युत गर्न सक्छ। काम गर्ने वातावरण तयार हुन्छ ।
- राष्ट्रसेवकलाई राष्ट्रद्रोही बनाउन ड्ड सक्छराष्ट्रस े व क लाई राष्ट्रस े व क ।   क ै रूपमा स्थापित गर्न मद्दत गर्छ ।
- न्यायिक मनलाई वि चलित गर्छ । • न्यायिक मनक ो जगेर्ना गर्छ ।
- स े व ाभाव क ो क ार्यलाई शोषणमा परिव र्तित गराइदिन्छ ।
- स े व ाग्राहीले यथास मय राम्रो स े व ा प्राप्त गर्ने वातावरण तयार हुन्छ ।
- प्रशास नस े व ा पूर्ण रूपले ध्व स्त हुन सक्छ ।
- क ुशल र इमानदार प्रशास नस े व ा सञ्चालन हुन सक्छ ।

आर्थिक

ड्ड आर्थिक अनुशासनमा नरहने ड्ड अव स्थापूर्ण रूपमा अनुशास न क ायम सि र्जना गर्छ । राख्न मद्दत गर्छ ।

ड्ड लेखाक ो नीतिगत पद्धतिलाई ड्ड वि लेखाक ो नीतिगत पद्धतिलाई चलित गराइदिन्छ । स्थापित गराइदिन्छ ।

ड्ड राजस्व सङ्कलनमा कमी ड्ड राजस्व स ङ्क लनमा पूर्ण रूपमा ल्याइदिन्छ । मद्दत गर्छ ।

ड्ड राज्यक ो ढुक ुटी नै मासि न्छ । ड्ड राज्यक ो ढुक ुटीलाई स ुरक्षा प्रदान गर्छ ।

ड्ड समाज र राज्य दुवैको आर्थिक ड्ड अवस्थास माज र राज्य दुवैको आर्थिक नाजुक बनाइदिन्छ । अवस्था सबल बनाइदिन्छ ।

ड्ड मुलुक र जनतालाई आर्थिक ड्ड रूपमा टाट बनाइदिन्छ ।	मुलुक र जनतालाई न्यायपूर्ण समूह बनाउने कार्यमा मद्दत गर्छ ।

सामाजिक

ड्ड स ामाजिक रीतिस्थिति र स ंस्कृति ड्ड नष्ट गर्न सक्छ ।	सामाजिक रीतिस्थिति र स ंस्कृतिक ो जगेर्ना गर्छ ।
ड्ड सामाजिक विभेद खडा गर्न सक्छ । ड्ड	स ामाजिक वि भेदक ो अन्त गर्न सक्छ ।
ड्ड जातीय पहिचान र स ंस्कृति ड्ड परिव र्तन गर्न स क्छ ।	जातीय पहिचान र स ंस्क ृतिको जगेर्ना गर्छ ।
ड्ड स माजमा अशान्ति फैलाई द्वन्द्व ड्ड फैलाउन स क्छ ।	शक्ति क ायम गरी स द्भाव फैलाउन स क्छ ।
ड्ड राष्ट्रमा गृहयुद्ध स ञ्चालन गर्न ड्ड सक्छ ।	गृहयुद्धक ो अव स्था आउन दिँदैन ।

शिक्षाक्षेत्र

• बौद्धिक जमातलाई वि चारशून्य बनाइदिन्छ ।	• बौद्धिक जमातलाई स माज र राष्ट्रप्रति स धैं जिम्मेव ार र स जग बनाइराख्छ ।
ड्ड आव श्यक शिक्षाप्रणालीलाई नै ड्ड मोडिदिन्छ र निजी क्षुद्र व्यवसायमुखी विद्यालयको विकास हुन्छ ।	स ही शिक्षाप्रणाली लागू गर्न मद्दत गर्छ ।

ड्ड निजी तथा स ामुदायिक विद्यालयमा विभेद खडा गरिदिन्छ।	ड्ड स बै वि द्यायलमा शिक्षा सम्बन्धमा एक रूपता क ायम गरिदिन्छ।
ड्ड शिक्षानीतिलाई नै व्यापारीक रण गरिदिन्छ।	ड्ड अनिव ार्य शिक्षाप्रणाली लागू गर्न सक्छ।
ड्ड एक राष्ट्रक ो दक्ष जनशक्तिलाई अक ो राष्ट्रमा वि लय गरिदिन्छ।	ड्ड शिक्षित जनशक्तिलाई राष्ट्रभित्र नै क्रियाशील गराउँछ।

स्व ास्थ्यक्षेत्र

ड्ड मानव -स्व ास्थ्यक ा क्षेत्रमा स ेव ा होइन क्षुद्र स्व ार्थपरक व्यापार गर्न सक्छ।	ड्ड स्वास्थ्यक्षेत्र सेवाक्षेत्र हो भनी क ार्यस ञ्चालन गर्न स क्छ।
ड्ड मानव -अङ्गको बेचबिखन सुरु गर्न सक्छ।	ड्ड मानव -अङ्ग बेचबिखन हुने व स्तु होइन भनेर स ंरक्षण गर्न स क्छ।
ड्ड अङ्ग प्रत्यारोपण र प्रजननको नाउँमा मानव -जीवन समाप्त गर्न सक्छ।	ड्ड अङ्ग प्रत्यारोपण र प्रजननक ार्यलाई वि धिव त व्यव स्थित गर्न स क्छ।
ड्ड मिस ाव ट र नक्क ली औषधि उत्पादन गर्छ।	ड्ड औषधिजस्तो महàव पूर्ण व स्तुमा मिस ाव ट हुन दिँदैन।
ड्ड स्व ास्थ्यशिक्षाक ो नाउँमा चरम शोषण हुन्छ।	ड्ड स्व ास्थ्यशिक्षाक ा क्षेत्रमा शोषण हुँदैन।

राष्ट्र र राष्ट्रियता

ड्ड देशक ो प्राक ृतिक स्र ोत-साधन अक ो देशलाई वि क्री गर्न स क्छ।	ड्ड देशक ो प्राक ृतिक स्र ोत-साधनको संरक्षण गर्ने वातावरण तयार गर्छ।
ड्ड गैरस रक ारी स ंस्थामार्फत देश र समाजद्रोही क ार्य गराउन स क्छ।	ड्ड गैरस रक ारी स ंस्थालाई पूर्ण राष्ट्रहितक ो पक्षमा स ञ्चालन

- देशक ो परम्परागत राजनीति र संस्कृतिलाई विकृत गराउन सक्छ। ङ्ग राष्ट्र र राष्ट्रियता नै समाप्त गर्न सक्छ।

आपराधिक कार्य ङ्ग स माजक ा वि भिन्न पक्षमा अपराध बढाउँछ।

- आर्थिक क्षेत्रमा वि भिन्न अपराध सि र्जना गर्छ। ङ्ग सत्ताप्राप्तिका लागि राजनीतिक अपराध बढाउँछ।
- देशमा विप्लव हुने अपराध फैलाउँछ।

गराउन स क्छ। ङ्ग देशक ो परम्परागत रीतिस्थितिको स ंरक्षण गर्न स क्छ।

- राष्ट्र र राष्ट्रियतालाई जगेर्ना गर्छ।
- स माजमा अपराधक ार्य घटाउँछ।
- आर्थिक क्षेत्रमा अपराध न्यूनीक रण गर्छ।
- राजनीतिक अपराध न्यूनीकरण गर्छ।
- राष्ट्र बचाउने क ार्य तदारुक ताक ा स ाथ स ञ्चालन गर्न स क्छ।

भ्रष्टाचारबाट हुने खतरा र त्यस क ो बचाउमा भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले खेल्न स क्ने भूमिक ाक ा बारेमा स ङ्क्षेपमा उल्लेख गरियो। भ्रष्टाचारले माथि उल्लेख भएभन्दा बढी देश र जनताक ो अहित गर्न स क्छ। त्यस क ो स ंरक्षणक ा लागि भ्रष्टविरोधी शास्त्रले वि शेष भूमिक ा खेल्न स क्छ भन्ने क ुरा पनि माथि स ङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएक ो छ।

भ्रष्टविरोधी शास्त्रको अन्य शास्त्रसँग सम्बन्ध

(Relationship between Anticorruptology and other disciplines)

भ्रष्टविरोधी शास्त्रलाई विकृत समाजलाई सुधार गर्ने शास्त्रको विज्ञान पनि भन्न सकिन्छ। यो शास्त्रको मानविकी शास्त्रसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध छ। यो शास्त्रमा मानव र मानव -समाजका विभिन्न स्वभाव , व्यवहार, परिवर्तित मनोभाव र क्रियाकलापका बारेमा अध्ययन गरिन्छ। सामाजिक जीवनमा व्यक्तिले गर्ने नैतिक वा अनैतिक क्रियाकलापलाई अन्य विभिन्न शास्त्रबाट निरीक्षण, अध्ययन र मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ। यस्तै अध्ययन गर्ने क्रममा यस भ्रष्टविरोधी शास्त्र र अन्य सामाजिक शास्त्रहरूका बीचमा भएको र हुने सम्बन्धका बारेमा यसरी वर्णन गरिएको छ।

१. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र अर्थशास्त्र **(Anticorruptology and Economics)**

अर्थशास्त्र भनेको विभिन्न किसिमका मान्छेहरूका आर्थिक क्रियाकलापका बारेमा अध्ययन गर्ने शास्त्र हो। मानिसले कसरी आमदानी प्राप्त गर्छ र कसरी खर्च गर्छ भन्ने कुराको सूक्ष्म रूपले अध्ययन गरी मानव -समाजमा आर्थिक व्यवस्थाका अनेक राम्रा र नराम्रा पक्षलाई केलाएर अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गर्ने तौरतरिका र अर्थतन्त्रको व्यवस्थित बाटो निर्माण गरी यसले अर्थव्यवस्थाको विस्तृत अध्ययन गराउँछ। त्यस्तै, भ्रष्टविरोधी शास्त्र मान्छेहरूको धन आर्जन गर्ने र आर्जित धनको प्रदर्शन गर्ने प्रवृत्ति, स्वभाव र प्रकृतिको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने शास्त्र हो। अर्थशास्त्रमा व्यवस्थित आर्थिक कारोबारको माध्यमद्वारा धन आर्जन गर्ने र त्यसको व्यवस्थित रूपले सदुपयोग गर्ने ज्ञान दिलाइन्छ। भ्रष्टविरोधी शास्त्रले अनैतिक र गैरकानुनी तरिकाले आर्जन गरेको धनको विपक्षमा रहेर त्यस्तो धनको नियन्त्रणसम्बन्धी विधि तयार गर्ने गरेको हुन्छ, अर्थशास्त्रले जस्तो जुनसुकै विधिबाट पनि धन आर्जन गर्न र त्यस्तो धनको व्यवस्थापन गर्न छुट दिँदैन। भ्रष्टाचार नियन्त्रणविना जनता, समाज र देशको आर्थिक उन्नति हुन सक्तैन भन्ने सिद्धान्त बोकेको यो भ्रष्टविरोधी शास्त्रले समाजमा व्याप्त भ्रष्ट व्यवहारको खुलेर विरोध जनाउँछ।

अर्थशास्त्र धनलाई व्यव स्थित गर्ने शास्त्र हो भने भ्रष्टवि रोधी शास्त्र खराब नियतद्वारा स ङ्क लित धनक ा वि रुद्धमा अध्ययन गर्ने शास्त्र भएक ो हुँदा यी दुई शास्त्रका बीचमा आर्थिक क ारणले पनि अत्यन्तै घनिष्ट स म्बन्ध रहेक ो छ ।

२. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र राजनीतिशास्त्र **(Anticorruptology and Political Science)** :

राजनीतिशास्त्र देश, देशक ो स रक ार, राज्य, राज्यव्यव स्था र राजनीतिक गतिवि धिका बारेमा अध्ययन गर्ने शास्त्र हो । राजनीतिशास्त्रअन्तर्गत देशमा शान्ति, स ुव्यव स्था, क ानुनी राज्य, लोक तन्त्रक ो स्थायित्व र राजनीतिक दलहरूको क्रियाकलाप, नागरिकको हक-अधिक ार आदिक ो अध्ययन पर्दछ । त्यस्तै, भ्रष्टविरोधी शास्त्रमा देश, स माज र राजनीतिक व ृत्तमा क स री भ्रष्टाचारमुक्त स्थिति क ायम गर्न स कि न्छ भन्ने वि षयमा वि स्तृत अध्ययन हुन्छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माजमा राजनीतिक शान्ति क ायम हुन्छ । जुन देशमा भ्रष्टाचार व्याप्त रूपमा फैलिएक ो हुन्छ, त्यस देशक ो राजनीति अस्थिर हुन्छ । वि श्व का धेरै मुलुक मा भ्रष्टाचारक ा क ारणले राजनीतिक अस्थिरता क ायम भएक ो देखिन्छ । अस्थिर राजनीतिक व्यव स्थाले देश र जनताक ो उन्नति गर्न स क्तैन । भ्रष्टाचारले प्रश्रय पाएक ो देशमा आर्थिक वि क ास शून्य भई अनेक ानेक राजनीतिक स मस्या उत्पन्न हुने गर्छन् । त्यस्ता स मस्या स माधान गर्न जनता,
स माज र स रक ारलाई भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले मद्दत गर्छ । यस री यस शास्त्रले स माजमा नैतिक मूल्यक ो स्थापना गरी अनुशासि त र मर्यादित स माजक ो रचना गर्न स घाउ पुऱ्याउँछ । अनि भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माज स्थापना भई आर्थिक वि क ास हुन स ुरु गर्छ र जनताक ो जीव नस्तर उठेर देशमा राजनीतिक स्थिरता क ायम हुन्छ । यस री भ्रष्टवि रोधी शास्त्र र राजनीतिशास्त्र एक -अर्कामा अन्तरनिर्भर भएक ाले यी दुई शास्त्रहरूक ा बीचमा घनिष्ट स म्बन्ध रहेक ो छ ।

३. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र समाजशास्त्र **(Anticorruptology and Sociology)** :

स माजशास्त्र भनेक ो स माजक ा स म्पूर्ण क्रियाक लापक ा बारेमा अध्ययन गर्ने शास्त्र हो । यस शास्त्रमा स माजको उत्पत्ति, समाजको संरचना, समाजको परम्परा, रीतिरिवाज, संस्कृति र समाज-वि कास क ो अध्ययन हुन्छ । यस क

ा अतिरिक्त स माजमा व्यव स्थित क ुरीति र नराम्रा चालचलनलाई हटाउने उपायहरूक ो खोजी गरी राजनीतिक , आर्थिक , धार्मिक , ऐतिहासि क , नैतिक , न्यायिक आदि वि भिन्न पक्षहरूक ा बारेमा अध्ययन गरिन्छ । यी सबै अध्ययन भ्रष्टवि रोधी शास्त्रमा पनि हुन्छ । कि नभने स माजशास्त्र र भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको अत्यन्तै निक ट स म्बन्ध रहेक ो छ । जुन स मस्या स माजशास्त्रले पहिल्याएक ो छ, त्यस्तो स मस्याक ो स माधान स माजशास्त्रले गर्न नस क ेक ो अव स्थामा यस भ्रष्टविरोधी शास्त्रले समाधानका उपायहरू उपलब्ध गराएको हुन्छ । त्यस ैले स माजशास्त्र र भ्रष्टवि रोधी शास्त्र एक -अक ाक ा पूरक क ा रूपमा देखिन्छन् ।

४. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र नीतिशास्त्र **(Anticorruptology and Ethics)** :

नीतिशास्त्र भनेक ो मानिस ले अस ल जीव नयापन गर्न क ुन र क स्तो नीतिक ो पालना गर्नुपर्छ भन्ने स म्बन्धमा अध्ययन गर्ने-गराउने शास्त्र हो । यस शास्त्रले क ुनै पनि राम्रो र नराम्रो, अस ल र खराब, उचित र अनुचित, नैतिक र अनैतिक पक्षक ो स म्बन्धक ा बारेमा व्याख्या गर्छ र नीति व्यव स्थित गर्छ । नीतिशास्त्रले मानिस क ो नैतिक नियमक ा आधारमा मानिस र स माजक ो क ल्याणका स म्बन्धमा अध्ययन गराउँछ । नैतिक नियम र अस ल आचरणक ा आधारमा स माजक ो वि क ास गर्नुपर्छ, त्यस ले मात्र व्यक्ति र स माजक ो गरिमालाई उच्चतामा क ायम राख्न मद्दत गर्छ भन्ने क ुरा नीतिशास्त्रक ो स ारतàव हो । भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको मूलभूत उद्देश्य नै नीतिशास्त्रक ा आधारमा व्यक्ति र स माजमा नैतिक नियमको पालना गर्दै-गराउँदै आचारयुक्त व्यक्ति, स्वच्छ समाज, न्यायपूर्ण व्यव स्था र नीतियुक्त व्यव हार क ायम गर्ने भएक ाले नीतिशास्त्र र भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको आत्मीय स म्बन्ध गाँसि एक ो छ ।

५. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र मनोविज्ञान **(Anticorruptology and Psychology)** :

मनोवि ज्ञान भनेक ो मानिस क ो मानसि क ता तथा स्व ाभावि क व्यव हारक ा क्रिया-प्रतिक्रियाक ा बारेमा अध्ययन गर्ने शास्त्र हो । यस क ो अध्ययन मानिस क ो मनोद्वेग र भाव नाहरूमा आधारित हुन्छ । मानिस क ा स बै अस

ल तथा खराब क ामहरू उस क ो मानसि क स्थितिमा भर परेक ा हुन्छन् । मन यति चलायमान् हुन्छ कि मानिस को उन्नति, अव नति र व्यक्तित्व -वि क ास स मेत मनक ो स्थितिले निर्णय गरेअनुस ार हुन्छ । मानिस क ो स्व भाव , स ंस्क ार र प्रक ृतिक ो नियन्त्रण मनोद्वेगले नै नियन्त्रित गर्ने हुँदा यो वि ज्ञानक ा रूपमा अध्ययनमा आएक ो हो । मानिस जन्मँदै भ्रष्ट मन तथा भ्रष्ट नियत लिएर जन्मेक ो हुँदैन । प्राक ृतिक रूपमा मानिस स्वच्छ, पवित्र र नैतिकवान् व्यक्तिक ा रूपमा जन्मेक ो हुन्छ । तर व ाताव रण, परिस्थिति र स ामाजिक व्यव हारले मानिस क ो मनमा परिव र्तन हुन्छ । यस्तै, मानिस क ो परिव र्तित मन र भाव नाबाट उत्पन्न हुने क्रिया र प्रतिक्रियाबाट उत्पन्न भएक ो व ा हुने स मस्याक ो स माधान मनोवि ज्ञानमा खोजिएजस्तै यस भ्रष्टवि रोधी शास्त्रमा पनि मानिस क ा त्यस्ता परिव र्तित मनोद्वेग र मनोभाव नालाई नियन्त्रित स्थितिमा राख्न स कि ने वि धिवि धानक ो रचना भएक ो हुन्छ । भ्रष्टता मन र भाव नास ँग स म्बन्धित भएक ा क ारणले गर्दा भ्रष्टवि रोधी शास्त्र र मनोवि ज्ञान एकै शरीरस ँग जुटेर बस ेक ा दुई महàव पूर्ण अङ्गजस्ता हुन्, जस लाई अलग गर्न स कि ँदैन । त्यस ैले यी दुई शास्त्रक ो निक टतम स म्बन्ध क ायम रहेक ो छ ।

६. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र इतिहास **(Anticorruptology and History)** :

इतिहास भनेक ो अतीतक ा घटना र स्थितिक ो अध्ययन गर्ने शास्त्र हो । यो शास्त्र लिखित-अलिखितक ा आधारमा मात्र होइन, भौतिक स ंरचना, चलिआएको रीतिस्थिति र संस्कृतिबाट पनि अध्ययन गर्न सकिन्छ । कुनै पनि देशक ो स ामाजिक, आर्थिक , राजनीतिक , धार्मिक र स ांस्क ृतिक घटनाक्रमले त्यस देशक ो उन्नति र अव नतिक ा घटना इतिहास ले बताएक ो हुन्छ र त्यस्तो स त्य घटनाले स माजमा महàव पूर्ण स्थान ओगटेक ो हुन्छ । नैतिकवान् तथा अस ल व्यक्तिहरूले प्रतिनिधित्व गरेक ो स मय र अनैतिक तथा भ्रष्ट व्यक्तिहरूले नेतृत्व लिएक ो युगक ा घटित घटनालाई पनि इतिहास ले स ुरक्षित गरेक ो हुन्छ । व र्तमानक ो नेतृत्व दायी स मूहलाई इतिहास ले नै मार्गनिर्देश गर्ने गरेक ो हुन्छ । भ्रष्टता हिजो थियो भने त्यो क स री नियन्त्रित थियो र आज क स री गर्नुपर्छ भन्ने मार्गनिर्देशन इतिहास बाट नै प्राप्त हुने हुँदा हिजोक ो अस ल युगक ो अध्ययन इतिहास बाट गर्न स कि न्छ । त्यस ैले इतिहास वि ना भ्रष्टवि रोधी शास्त्र अधुरो हुन सक्छ ।

७. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र पत्रकारिता (Anticorruptology and Journalism) :

पत्रकारिता भनेको व्यक्ति, समाज, देश र विश्वमा घटेका अनेक कि सि मक ा स ूचनाहरूलाई इमानदारीपूव र्क व्यक्ति-व्यक्तिलाई प्रव ाह गर्ने व्यव स ाय हो । यस व्यव स ायमा स त्यतथ्य वि षय र घटनालाई जस्ताक ो तस्तै जनतामा प्रव ाहित गर्नुपर्ने हुन्छ । पत्रक ारितामा बेइमानी हुन थाल्यो भने पीत पत्रकारिताको स ङ्ज्ञा दिइन्छ । त्यही पीत पत्रक ारितास ँग यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको परस्पर बेमेलक ो स म्बन्ध देखिन्छ । पत्रक ारिता मर्यादित पेस ा हो । यो राज्यव्यव स्थामा अत्यन्तै शक्तिशाली रूपमा स्थापित भएक ो हुन्छ । त्यस ैले यस लाई राज्यव्यव स्थाक ो चौथो अङ्गक ा रूपमा स्व ीक ार गरिएक ो छ । राज्यशक्तिक ो स न्तुलनमा पत्रक ारिताले अहम् भूमिका निभाएको हुन्छ । पत्रक ारिता तथा आम स ञ्चार-माध्यमक ो नियतमा परिव र्तन हुनेबित्तिक ै व्यक्ति, स माज र देशले नराम्रो नतिजाको स ामना गर्नुपर्ने भएक ाले भ्रष्टवि रोधी शास्त्रस ँग यस क ो अन्तरस म्बन्ध क ायम भएक ो हो ।

८. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र मानवशास्त्र (Anticorruptology and Anthropology) :

मानव शास्त्र भन्नाले मानव -वि क ास क ा स बै पक्षक ा तथ्यहरूक ो अध्ययन भन्ने बुझ्ाउँछ । यस शास्त्रमा मानिस हरू, तिनीहरूक ो स ंस्क ृति, स माजको संरचनाको समग्र अध्ययन ९ज्यष्कितष्अ कतगमथ या उभयउभि, तजभष्च अगतिगचभ बलम कतचगअतगचभ या कयअष्भतथ० हुन्छ । यस अन्तर्गत मानिस क ो व र्ण, जाति, धर्म,
स ंस्कृति र मान्यता आदिक ो अध्ययन हुने हुँदा मान्छेक ो स्व भाव , प्रक ृति, आचार, विचार र व्यवहारको पनि अध्ययन हुन्छ । यी सबै समयअनुसार परिवर्तन भइरहने हुँदा मान्छेक ो स ोच, भाव ना र व्यव हार पनि प्रदूषित हुन्छन्, जस को भ्रष्टविरोधी शास्त्रस ँग स म्बन्ध रहन्छ । वि श्व भूगोलक ा अनेक भागमा उत्पत्ति भएक ा मानव -स मुदायक ा व र्ण, जाति र तिनक ा

भाषा पृथक ्-पृथक् छन् । तिनका सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक र सांस्कृतिक मान्यता पनि अलग-अलग छन् । तिनका स ोच, स्व भाव र व्यव हारमा फरक हुनु पनि स्व ाभावि कै हो । यही मानव -स्वभाव, स ोच, भाव ना र व्यव हारक ो अध्ययन भ्रष्टवि रोधी शास्त्रअन्तर्गत गर्नुपर्ने हुँदा यी दुई शास्त्रबीच वि शेष स म्बन्ध स्थापित भएक ो छ ।

९. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र जनप्रशासन **(Anticorruptology and Public Administration)** :

जनप्रशासन भन्नाले राज्यसञ्चालनको प्रमुख अङ्ग कार्यपालिकामार्फत गर्नुपर्ने क ाम-क र्तव्य र अधिकारक ो अध्ययन हो । यस अध्ययनमा स े व ाग्राही र स े व ाप्रदायक क ा बीचमा हुने व्यव स्थापन वि धिको वि स्तृत व्याख्या गर्दै तिनीहरूबीच आउने समस्याको विधिवत् स माधान क स री गर्नुपर्छ भन्ने क ुराक ो जानक ारी गराइएक ो हुन्छ । जनप्रशास नमा राष्ट्र र जनताक ो हितमा अनेक कि सि मक ा क ार्ययोजना तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो योजना तयार गर्दा स त्तापक्ष, वि पक्ष र जनतालाई लाभ व ा हानि हुने नीतिनिर्माण र कार्यान्व यन हुन स क्छन् । त्यसबाट सेवाप्रदायक र सेवाग्राही दुवैबाट अधिकार र कर्तव्यको विचलन हुन स क्छ । त्यही अस ामान्य स्थितिलाई भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले स ामान्य र वि धिस म्मत अव स्था प्रदान गर्न स क्छ । त्यस ैले जनप्रशास न वि षय र भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको अन्तरनिहित स म्बन्ध भएको देखिन्छ ।

१०. भ्रष्टवि रोधी शास्त्र र ग्रामीण वि क ास **(Anticorruptology and Rural Development)** :

देशक ो स बैभन्दा तल्लो एक ाइ गाउँ भएक ो हुँदा गाउँक ो वि क ास नै राष्ट्रिय वि क ास क ो मेरुदण्ड हो भन्ने सि द्धान्तका आधारमा ग्रामीण वि क ास लाई अध्ययनको विषय बनाइएको छ । कुनै पनि देशमा नगर र गाउँ भनी बस्तीको वि भाजन गरिएको हुन्छ । गाउँमा बस्ने र नगरमा बस्ने मान्छेहरूक ो फरक - फरक स्तर हुने भएक ाले तिनीहरूमा वि भेद नहोस् भन्ने उद्देश्यका साथ आव श्यक ता, पहुँच, अव स र, चाहना र वि कास क ो स मानुपातिक हिस ाबले स्तरव ृद्धि हुन स क ोस् भन्ने उद्देश्यक ा स ाथ भएक ो यो ग्रामीण वि कास क ो सि द्धान्तलाई भ्रष्टवि रोधी शास्त्रबाट अलग राखेर हेर्न र बुझ्न

स कि न्न । कि नभने ग्रामीण वि क ास मा स ामाजिक र स ांस्कृतिक वि क ास क ा अतिरिक्त आर्थिक वि क ास ले मुख्य भूमिक ा निव ाह गरेक ो हुन्छ । ग्रामीण वि कास क ो मूल वि क ास नै आर्थिक वि क ास भएक ाले त्यस मा आर्थिक भ्रष्टाचार वि क सि त हुने स म्भाव ना बढी भएका क ारणले गर्दा पनि यो भ्रष्टवि राधी शास्त्रक ो सि द्धान्त र क ार्ययोजनाले मात्र त्यस्तो आर्थिक भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न स क्ने भएक ाले यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र र ग्रामीण विकासको निकटतम सम्बन्ध रहेको छ ।

११. भ्रष्टवि रोधी शास्त्र र व्यव स्थापन **(Anticorruptology and Management)** :

व्यव स्थापनशास्त्रले व्यव स्थापनक ो सि द्धान्तक ा आधारमा व्यव स्थापन वि धि प्रतिपादन गर्ने तौरतरिक ा अध्ययन गराउँछ । यस अन्तर्गत मुख्यतया व्यवस्थापकीय व्यवस्थापन, बजार-व्यवस्थापन तथा वित्तीय व्यवस्थापनको अध्ययन आउँछन् । ती सबै व्यवस्थापनको समग्र अध्ययन नै व्यवस्थापकीय अध्ययन हो । यस अध्ययनअन्तर्गत व्यव स्थापनस ँग स म्बन्धित मानव -संसाधन, उद्योग, मेसि न, उत्पादन र वि तरणक ा अतिरिक्त प्रशास न र लेखा आदि पनि स माव ेश भएक ा हुन्छन् । व्यवस्थापनको कमी-क मजोरीक ा कारणले उद्योग- व्यव स ाय तथा व्यापार धराशायी बन्न स क्छ । बजारमा कृत्रिम अभाव तथा नक्क ली स ामानक ो वि तरणले जनतालाई धोक ा तथा नोक्स ानी हुन स क्छ । त्यस्तै, वि त्तीय क ारोव ार अपचलन भएमा वि त्तीय क्षेत्र तहस नहस हुन स क्छ । यी स बै स्थितिलाई भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको सि द्धान्तक ो स ही क ार्यान्व यनले मात्र व्यवस्थापन सबल, सक्षम र प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन हुन सक्ने भएकाले भ्रष्टवि रोधी शास्त्र र व्यव स्थापनक ो वि शेष स म्बन्ध स्थापित भएक ो छ ।

१२. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र कानुन **(Anticorruptology and Law)** :

क ानुन भन्नाले राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्ने लिखित वि धि हो, जस लाई देशका सबै तह र तप्काका व्यक्ति, संस्था र सरकारले पनि मान्नुपर्छ । कानुनमा क ुनै व्याख्या नहुने अव स्थामा अदालतद्वारा ती क ानुनलाई व्याख्या गरिदिएपछि राज्यव्यव स्थाद्वारा व्यव हारमा लागू गर्दछ । क ानुन अध्ययनक

ो वि षय हो । क ानुनलाई स्थायित्व क ायम गर्न क ानुन वि षयलाई अध्ययन गराइन्छ । क ानुन आफैं निर्मित अभिलेख होइन । यस लाई जनताद्वारा जनताक ो हितार्थ लेखाई क ानुनक ो दस्ताव ेज तयार गरिन्छ र त्यही दस्ताव ेज राज्यव्यवस्थाको सञ्चालनमा लागू हुन्छ । तर क हिलेक ाहीँ क ानुन निर्माण गर्ने अधिक ार पाएक ा जनप्रतिनिधि व ा राजनीतिक दलले स्व ार्थव श जनताक ो हितवि परीत क ानुन निर्माण गरी लागू गर्ने गर्छन्, जुन क ार्यद्वारा जनता र मुलुक दुव ै अन्यायमा पर्छन् । त्यस समयमा यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले न्यायपूर्ण नियन्त्रण गर्नुपर्ने भएक ाले यस शास्त्रक ो र क ानुनक ो वि शेष स म्बन्ध रहेक ो हुन्छ ।

१३. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र संस्कृति **(Anticorruptology and Culture)** :

स ंस्कृति भन्नाले मानिस क ो रहनस हन, वि धिव्यव हार, जातीय मूल्यमान्यता, परम्परादेखि चलिआएको रीतिस्थिति र जीवनयापनको पद्धतिको स मग्र अध्ययन भन्ने बुझ्नुपर्छ । मानव -समुदायको जाति, वर्ग र धर्मका कारणले गर्दा विश्वमानव-स मुदायक ो स ंस्क ृतिमा एक रूपता छैन, तापनि त्यस्ता जाति, वर्ग र धर्ममा वि भाजित मानव -स मुदायक ो स ंस्क ृति भने जीव न-सञ्चालनको पद्धतिस ँग वि शेष रूपमा गाँसि एक ो हुन्छ । त्यही मानव ीय जीव न-सञ्चालनको पद्धति नै स ंस्कृति हो । यस लाई मानव ीय भाव ना, चाहना र मान्यताले निर्देश गरेक ो हुन्छ, जो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो मूल सि द्धान्तस ँग प्रत्यक्ष स म्बन्धित छ । व्यक्ति र स मुदायलाई स ंस्क ृतिले नै भ्रष्ट बनाउन स क्छ भने स ंस्क ृतिले नै स त्यपथगामी स ावि त गराउन पनि स क्छ । मान्छे तथा स मुदायक ो वि क ास व ा पतनमा त्यस ले अङ्गिक ार गरेक ो स ंस्कृतिस ँग प्रत्यक्ष स रोक ार राखेक ो हुन्छ । स ु स ंस्कृति स त्य हो भने क ु स ंस्क ृति अथव ा वि कृति अस त्य र भ्रष्ट हो । त्यस ैले भ्रष्टवि रोधी शास्त्र र स ंस्क ृतिक ो अध्ययनक ा बीच अत्यन्तै बलियो स म्बन्ध स्थापित भएको हुन्छ ।

१४. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र दर्शनशास्त्र **(Anticorruptology and Philosophy)** :

दर्शनशास्त्रले मानव -जीव नक ो मौलिक सि द्धान्त, व्यव हार र धारणालाई वि स्तृत व्याख्या गर्दै व्यक्तिक ो स ामाजिक जीव नक ो स व ोच्च मूल्यलाई प्रभाव पूर्ण बनाउने क ोसि स गर्छ । स ाथै, स मयानुस ार व्यक्ति र स माजमा आदर्श र नैतिक व्यवहारको स्थापना गर्ने कार्य निरन्तर गरिरहेको हुन्छ । ज्ञान र विज्ञान, अध्यात्म र भौतिक तथा पक्ष र पक्षान्तरक ो व्याख्या-वि व ेचना गरी मानव - जीव नक ो स ाथस ाथै मानव -स माजलाई अस ल बाटोबाट हिँड्ने प्रेरणा प्रदान गर्छ । यति मात्र होइन, व्यक्ति र स माजक ो मागअनुस ार नयाँ वि षय प्रादुर्भाव गरेर त्यस क ो वि क ास क ो बाटोलाई क ायम गर्ने वि धि तथा नीति दर्शनशास्त्रमा अन्तरनिहित भएको हुन्छ । भ्रष्टविरोधी शास्त्रले पनि व्यक्ति र समाजलाई भ्रष्ट पथबाट हिँड्न रोक लगाउँछ । यस ले स मयक ो मागअनुस ार नीति-विधि निर्माण गरेर भ्रष्टताक ो बाटोमा रोक लगाउन स क्छ । स ाथै, व्यक्तिक ो जीव नलाई नैतिक तायुक्त मूल्य र मान्यता प्रदान गर्दै मानव -जीव न र मानव -समाजको स क ारात्मक तथा स्व ाभावि क वि क ास क ो अपेक्षा राखेक ो हुन्छ । यस री हेर्दा दर्शनशास्त्र र भ्रष्टवि रोधी शास्त्रबीच अन्तर्भाव क ो स म्बन्ध रहेक ो देखिन्छ ।

१५. भ्रष्टविरोधी शास्त्र र धर्मशास्त्र **(Anticorruptology and Dharma)** :

धर्मशास्त्र भन्नाले धर्म अर्थात् जीवन चलाउने जीव न-पद्धतिको शास्त्र हो । धेरैले यस लाई स ाम्प्रदायिक ९च्भष्निष्यगक० शास्त्र भनेक ा छन्, तर त्यो होइन । यस री भ्रम उत्पन्न गराइएक ो छ । प्राज्ञिक स मुदायमा पनि धर्मशास्त्र भन्नेबित्तिकै स ाम्प्रदायिक शास्त्र भन्ने बोध भएक ो छ । अब यस लाई गम्भीरताका स ाथ व्याख्या, वि श्लेषण र परिभाषित गर्नुपर्ने भएक ो छ । धर्मशास्त्रक ो अध्ययन वैदिक सनातन पद्धतिको व्याख्या भनिएको कारणले नै साम्प्रदायिक पक्षमा वि भाजित भई व्याख्या भएक ो छ । धर्मशास्त्र पूव ीय दर्शनक ो उत्क ृष्ट दर्शनशास्त्र हो, जस लाई पश्चिमी प्राज्ञिक स मुदायले स हज रूपमा अङ्गिक ार गरेक ा छैनन्, तापनि बहुसङ्ख्यक मानिसको प्रतिनिधित्व गर्ने पूव ीय धर्म-संस्कृतिका मानव- स मुदायले स्व ीकार गर्नु नै पर्छ । उदारता, स ंयम र स हनशीलता नै पूव ीय धर्मशास्त्रक ो स ुगन्ध हो । मानव -वि क ास क ो इतिहास मा यस शास्त्रले उच्चतम स्थान ओगटेक ो छ । यही पूव ीय धर्मदर्शनलाई वि श्व क ा अनेक ौं कि सि मक ा धार्मिक सम्प्रदायले अनुसरण गरेका हुँदा नै यो पूव ीय धर्मलाई पनि अन्य धर्म-सम्प्रदायको क ोटिमा राखी हेरिने गरेक ो छ, जबकि यो पूव ीय धर्मदर्शन मानव -क ल्याणक

ा लागि मात्र भएक ो हुँदा यो धमर्-दर्शनलाई अन्य स ाम्प्रदायिक दर्शनस ँग दाँज्न मिल्दैन । पूव ीय धर्मशास्त्र भनेक ो मानव ीय स त्योन्मुख जीव न-पद्धतिक ो मूल स्ाेत हो, जस लाई जीव नबाट अलग गराउनेबित्तिकै मानव -जीव न अधुरो हुन्छ । जतिखेर धर्मशास्त्रक ो अध्ययन यो वि श्व मा स ुरु भयो, त्यतिखेर व ैदिक स नातन धर्म मात्र मानव -स मुदायक ो धर्म थियो । धर्मक ो अर्थ जीव नमा धारणा गरिने जीव न-पद्धति हो । आगोक ो गुण तातो हुन्छ भने पानीक ो चिस ो हुन्छ । त्यही धर्म भएझैं मान्छेक ो गुण मानव ीय हुनुपर्छ । त्यस ैले मानव -जीव नको जीवनयापनको पद्धति नै मानवधर्म हो । धर्मकै आडमा मानव-जीव न स ुखक ा स ाथ व्यतीत हुन्छ । स दाचार, नैतिक ता, अनुशास न, इमानदारी, परम्परागत रीतिस्थिति धर्मशास्त्रक ा मूल सि द्धान्त हुन ्भने भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको मूल सिद्धान्त पनि सोही भएको हुँदा धर्मशास्त्र र भ्रष्टविरोधी शास्त्रको सम्बन्ध आपसमा स्पष्ट भएको छ ।

भ्रष्टवि रोधी श ास्त्र स्व ाभावि क वि ज्ञान
(Anticorruptology as a Natural Science)

कुनै पनि व्यक्ति, समुदाय र सिङ्गो समाजको मनोभाव र व्यवहारजस्ता अदृश्य वि षयलाई निश्चित वि न्दुमा केन्द्रित गराई वि ज्ञानक ो क्षेत्रभित्र स ीमाङ्क न गर्न क ठिन छ, तापनि स मयक ो मागअनुस ार यस क ो व्याख्या, वि श्लेषण र स ीमा निर्धारण गर्नु आव श्यक भएक ो हुँदा यस लाई वि ज्ञानक ा वि भिन्न आयाममा जोडेर अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । स मयक ो परिव र्तनअनुस ार तथा परम्परागत रीतिस्थिति र मान्यतास मेत परिव र्तित अव स्थामा रहेक ो स मयमा भ्रष्टाचारवि रुद्धक ा क्रियाक लापहरू पनि स मयानुस ार परिव र्तित हुँदै प्रभाव क ारी रूपमा लागू भइरहेका हुन्छन् । भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि ज्ञानलाई क ेलाउनक ा लागि त्यस का मूल्य-मान्यतालाई यस भित्र स माव ेश गरी निरीक्षण गर्न स क्नुपर्छ । नयाँ मान्यतालाई लागू गर्न स क्ने अव स्था भनेक ो पुरानो मान्यतालाई परित्याग नगरी स मन्व य गर्न स क्ने अव स्था हो ।

क ुनै पनि वि ज्ञानलाई निश्चित परिभाषाको घेरामा मात्र बन्द गर्न सम्भव छैन । प्रारम्भमा भएको त्यस विषयको परिभाषा अस्थायी पनि हुन

सक्छ । किनभने कुनै पनि विचार सदाका लागि मान्य हुन सक्तैन । समय र त्यस क ो मागअनुस ार परिमार्जित हुँदै त्यस दर्शनले पूर्णता पाएजस्तै गरी अगाडि बढिरहनुपर्छ । वि गतक ा भोगाइहरू आजक ा लागि नौला तथा अध्ययनका विषयहरू हुन सक्छन्, तर व र्तमानमा मुक ाबिला गर्नुपरेक ो स मस्या भोलिक ा लागि अनुमानक ो मात्र वि षय बन्न स क्छ । स मय जतिजति अगाडि बढिरहेक ो हुन्छ, त्यसको निराकरणका लागि पनि अनेक किसिमका उपायहरू जन्मिरहेका हुन्छन् । आजक ो दिनमा थेग्नै नस क्ने अव स्थामा स माजमा भ्रष्टाचार बढिरहेक ो छ । यस्तो भ्रष्टाचारजन्य वि षयलाई नियन्त्रण गर्नु भष्टवि रोधी शास्त्रको जिम्मेवारी हो । यो भ्रष्टविरोधी शास्त्रले समाजका अनेक तप्का र तहका व्यवहार, व्यवस्था र नीतिहरूलाई स्वच्छ र अनुशासित रूपमा सञ्चालन गर्न मद्दत गर्छ । स माजमा चलेक ा अनेक वि धि तथा व्यव हारहरूले वि ज्ञानक ो रूप धारण गरेक ा हुन्छन् । ती वि भिन्न वि षयस ँग यो शास्त्रक ो स्व ाभावि क स म्बन्ध कायम भएको छ । जस्तै –

१. मानव ीय व्यव हारक ो वि ज्ञान,
२. मानव ीय स दाचारक ो वि ज्ञान,
३. स ामाजिक व्यव हारको वि ज्ञान,
४. भौतिक वि क ास को वि ज्ञान,
५. आर्थिक स मृद्धिक ो वि ज्ञान,
६. प्रशासनिक अनुशासनको विज्ञान, ७. राजनीतिक स्व च्छताक ो वि ज्ञान ।

१. मानवीय व्यवहारको विज्ञान :

वि श्व मा जति पनि जीव -जीव ात्मा जन्मिएका हुन्छन्, तिनीहरूको जीवनसँगसँगै तिनको स्वभाव एवं व्यवहार पनि आएका हुन्छन् । मान्छेस ँग रमाउने क ुक ुर-बिरालोदेखि मान्छेभन्दा टाढा जङ्गलमा रहने स्याल तथा बाघक ो व्यव हार पनि फरक -फरक पाइन्छन् । मान्छेस ँग रमाउने जीव लाई मान्छेले माया गरेक ो हुन्छ भने मान्छेक ो स्व भाव स ँग नमिल्ने जङ्गली जनाव रहरूलाई मान्छेले तिरष्क ार गर्दै टाढै बस ेक ो हुन्छ । जीव जन्तुक ो व्यव हार मान्छेप्रति जस्तो हुन्छ, मान्छेले उस लाई गर्ने व्यव हार पनि उस्तै हुन्छ । जङ्गलमा रमाउने बाघ र स्यालजस्ता जन्तुहरूलाई मान्छेले माया गर्छ

भन्ने स ोचे पनि त्यो व्यवहार प्राक ृतिक हुन स क्तैन । त्यस ैले मान्छेक ो व्यव हार पनि मान्छेक ो प्रक ृतिअनुस ार नै आएक ो हुन्छ । मान्छेले मान्छेक ै स मूहमा बाँच्नुपर्ने भएक ाले उस क ो व्यव हार पनि मानव ोचित हुनु आव श्यक छ । मानव ीय मूल्य र मान्यताभन्दा मान्छेक ो व्यव हार अलग्गिन्छ भने त्यो मान्छे स माजबाट अलग भएर स्थापित हुन पुग्छ । क ुनै पनि मान्छेक ो व्यव हारले उस लाई अरू मान्छेस ँग नजिक व ा टाढा उभ्याइदिन्छ । मान्छेक ो अभ्यस्त व्यव हारले नै स माजमा मान्छेक ो तहक ो पहिचान क ायम भएक ो हुन्छ । मानव -स माजको तल्लो तहदेखि माथिल्लो तहस म्म मान्छेक ो स्तर क ायम गर्नमा पनि उस क ो व्यव हारले भूमिक ा खेल्दछ ।

मान्छेक ो व्यव हारलाई दुई भिन्न पाटाबाट हेर्न स कि न्छ – (क) अस ल व्यवहार, र (ख) खराब व्यव हार । अस ल व्यव हारक ो गुणले मान्छेक ा रूपमा स माजमा स्थापित गर्छ भने खराब व्यव हारक ो रूपले मान्छे अमानव ीय रूपमा देखिन पुग्छ । भ्रष्टता मान्छेक ो खराब व्यव हारक ो उपज हो । त्यसैले मानव- व्यवहारको अध्ययन मानव-व्यवहारको विज्ञानको अधिनमा रहेर हेर्नु र गर्नुपर्ने भएक ाले यो मानव -व्यव हारको वि ज्ञान हो ।

२. मानवीय सदाचारको विज्ञान :

सबै जीवहरूको आफ्नो प्रकृतिअनुसारका आचारसंहिताहरू निश्चित भएक ा हुन्छन र तिनै आचारस ंहिताहरूक ो स ीमाभित्र उनीहरूक ो जीवन निश्चित भएक ो हुन्छ । तर मानिस क ो आचार अन्य जीव क ो भन्दा भिन्नै कि सि मबाट स ंस्थापित भएक ो हुन्छ । मानव क ो गुणभित्र स्थापित हुने स दाचार र त्यस क ो ठीक उल्टो अर्थ लाग्ने भ्रष्टाचार पनि मानव ीय प्रक ृतिमा स माहित भएक ो हुन्छ । मान्छेले मान्छे भएर बाँच्नुपर्दा स दाचारक ो पूर्ण अनुयायी भएर बाँच्न स क्यो भने उसको जीवन पूर्ण सफल भएको हुन्छ । सदाचारको पालन र अभ्यासले मान्छेमा हुने दुर्गुण, व्यभिचार र भ्रष्टाचारजस्ता मानव ीय शत्रुहरू नाश हुन्छन् ।

सदाचारको विपरीत पाटो भ्रष्टाचार हो । मानवीय आचारका दुई पाटालाई हेरौँ – (क) स दाचार, (ख) भ्रष्टाचार । यी दुव ै मानव मनस्थितिमा स्थित रहेका तàवहरू हुन् । एक क ो वि क ास मा अक ोंक ो शक्ति नाश हुन्छ । अर्थात् एक स बल हुंदा अक ों निर्बल हुँदै जान्छ । यो वि ज्ञानक ो नियम पनि हो ।

त्यसैले सदाचारका तàव हरू सशक्त रूपमा स्थापित भएको खण्डमा मात्र भ्रष्टाचारको शक्ति क्षीण हुँदै जान्छ। यसरी प्रमाणित भएका कारणले नै सदाचार भ्रष्टविरोधी विज्ञानको अङ्कका रूपमा स्थापित भएको हो।

३. सामाजिक व्यवहारको विज्ञान :

सम्बन्धित समाजको रीतिस्थिति र संस्कृतिका आधारमा सामाजिक व्यवहार स्थापना भएको हुन्छ। समाजको ऐतिहासिक बनोट, जातीय मूल्य र मान्यता, परम्परागत रीतिस्थिति तथा संस्कृतिहरूले सामाजिक व्यवहारलाई अभ्यासमा ल्याएका हुन्छन्। त्यसै अनुरूप सामाजिक व्यवहार चलिरहेको हुन्छ। सामाजिक व्यवहारले तत्कालीन वा अल्पकालीन सम्झौता गरेर आफ्नो व्यवहारलाई परिवर्तन गर्न सक्तैन। व्यवहार आफ्नै ढङ्गले निश्चित बाटोबाट चलेको हुन्छ र लामो समयदेखि चलिआएको छ। त्यसैले पनि यो सामाजिक व्यवहार निरन्तर रूपमा चलेको र चलिरहने व्यवहार भएको हुँदा यो विज्ञानका रूपमा स्थापित भएको छ। यस्तो सामाजिक व्यवहारलाई तल-माथि हुनबाट बचाउने काम भ्रष्टविरोधी शास्त्रले गरिरहेको हुन्छ। त्यसैले यो सामाजिक व्यवहार स्थिर रूपमा सञ्चालित भएको हुन्छ।

४. भौतिक विकासको विज्ञान :

भौतिक विकास सामाजिक उत्थानका लागि आवश्यक तàव हो। जेसुकै र जस्तोसुकै अवस्थामा पनि मान्छेले भौतिक रूपमा पूर्णताको खोजी गरिरहेको हुन्छ। आवश्यक भौतिक साधन प्राप्त भएको अवस्थामा मान्छे खुसी रहेको हुन्छ। यो मानवीय कमजोरी हो। मान्छेको चाहना भौतिक र अभौतिक दुवै प्रकारबाट आफ्नो कल्याण भएको देख्न, हेर्न र स्वीकार्न चाहन्छ। यही चाहनाका कारणले नै भौतिक विकासको पूर्वाधार तयार हुन्छ र त्यही चाहनाहरूका आधारमा मान्छेले आफ्नो आवश्यकताको परिपूर्ति गरिरहेको हुन्छ। अर्थात् भौतिक विकास क्रमिक रूपमा अगाडि बढिरहेको हुन्छ। मान्छेका असीमित चाहनाको परिपूर्ति आश्चर्यमय ढङ्गबाट भौतिक विकास भएर देखिने र प्रामाणिक रूपमा स्थापित हुने गरेकाले पनि यो विज्ञानका रूपमा प्रतिष्ठापित हुन पुगेको हो। यस्तो भौतिक विकासमा बाधा-विरोध र कुनै अवरोध आउन नदिई यसको क्रमिक विकासमा पूर्ण रूपमा सहयोग गर्ने काम भ्रष्टविरोधी शास्त्रले गरेको हुन्छ।

५. आर्थिक समृद्धिको विज्ञान :

आधुनिक युगमा आर्थिक रूपमा स बल र स मृद्ध भएको व्यक्ति व ा स माज मात्र स फल भएक ो ठहर हुन्छ । आर्थिक स बलता र स मृद्धिक ा लागि व्यक्ति वा समाज द्रुत गतिमा लागिरहेक ा हुन्छन् । यस री आर्थिक वि क ास क ा क्रममा लागेक ाहरू आर्थिक बजारमा प्रतिस्पर्द्धात्मक रूपमा प्रस्तुत भएक ा हुन्छन् । प्रतिस्पर्द्धा भन्नेबित्तिकै त्यहाँ स्व च्छता, नीतिगत र वि धिगत मार्ग मात्र अपनाइएक ो हुन्छ भन्ने हुँदैन । त्यस दौरानमा तिनीहरू दूषित मार्ग पनि अव लम्बन गर्न पुग्छन् । यस्तै वि धिक ा आडमा गरिने स बै कि सि मक ा दूषित अभ्यास हरूले आर्थिक क्षेत्रमा वि क ृतिहरू पैदा गर्छन् । आर्थिक स मृद्धिक ो कुनै निश्चित मापदण्ड हुँदैन र यस क ो स ीमा निर्धारण भएक ो पनि हुँदैन । यस क ो स ीमा भनेक ो स न्तुष्टि हो, स मय र अव स्थाले निर्धारण गरेक ो निश्चितता हो । व्यक्ति, समाज व ा राज्यले आर्थिक स मृद्धिक ा लागि आक ाङ्क्षा राखेक ा हुन्छन् र प्राप्तिक ा लागि योजना बनाएर अगाडि बढिरहेक ा हुन्छन । क मजोर वि धि तथा नीतिलाई गलत व्याख्या गर्दै धेरैले आर्थिक रूपमा स मृद्धि हासि ल गरिरहेक ा हुन्छन् । यस्ता क मजोर नीति र वि धिको अपचलन गर्नेदेखि लिएर जानाजान दूषित अभ्यास गरी आर्थिक स बलता क ायम गरेक ाहरूलाई भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले नियन्त्रित रूपमा स ञ्चालन गर्न स क्छ ।

६. प्रशासनिक अनुशासनको विज्ञान :

कुनै सङ्गठित संस्था, व्यापारिक कम्पनी, गैरसरकारी निकाय र राज्यव्यव स्थाक ो स ञ्चालन गर्न प्रशास निक स ङ्गठनको आव श्यक ता पर्दछ । त्यस्तो प्रशासनिक सङ्गठन स ञ्चालन गर्न तिनीहरू ऐन, नियम, वि नियम तथा नीतिद्वारा निर्देशित भएका हुन्छन् । प्रशास नमा क ाम गर्ने व्यक्ति, प्रशास नलाई स ञ्चालन गर्ने वि धिवि धान र प्रशास नयन्त्रलाई प्रभाव पार्ने निक ाय स बै अनुशासि त रूपमा स ञ्चालित भएक ो हुनुपर्छ । तब मात्र प्रशास निक अनुशास न क ायम भएको मानिन्छ । प्रशास नमा अनुशास न भएन भने स्व च्छ प्रशास न स ञ्चालन हुन स क्तैन । स्वच्छ प्रशासन सञ्चालन हुन सकेन भने त्यो निकाय भाँडभैलो भएर क्षतवि क्षत हुन पुग्छ । प्रशास नमा भाँडभैलो हुन नदिन र स्व च्छ एव ं अनुशासि त प्रशासन सञ्चालन गर्न प्रशासनिक अनुशासन स्थापित भएको हुनुपर्छ । कुनै प्रशासनिक निकायमा प्रशास निक अनुशास न क ायम नभएक ो अव स्थामा भ्रष्टवि रोधी शास्त्र प्रशास निक अनुशास न क ायम गर्न स मर्थ हुन्छ ।

७. राजनीतिक स्वच्छताको विज्ञान :

राजनीतिक स्वच्छता र पवित्रता नभएको राजनीतिलाई अराजनीतिक व्यवस्था भनिन्छ। अराजनीतिक व्यवस्थाबाट राजनीतिक सत्ता अस्थिर हुन्छ र राज्यव्यवस्था सुचारु रूपले स ञ्चालन गर्न स क्तैन । अराजनीतिक व्यव स्थामा गुन्डागर्दी र आतङ्क बढ्दै गएक ो हुन्छ । यस री अराजनीतिक व्यव स्थाक ै क ारणले वि क ास ोन्मुख मुलुक मा राजनीतिक स त्ताक ो बागडोर तानाशाही व ा आतङ्क क ारीको हातमा स मय-स मयमा पुग्ने गरेक ो हुन्छ । त्यस री तानाशाही र आतङ्क क ारीहरूक ो स मुदायमा राज्यव्यव स्था जाँदा त्यस राज्यव्यव स्थामा अराजनीतिक र अप्रजातान्त्रिक अभ्यास बढ्दै जान्छ । त्यस्तो अराजनीतिक अभ्यास ले जनता, मुलुक र राज्यव्यव स्था शोषित हुन पुग्छन् । त्यस बखत राजनीतिक स्व च्छताको अभाव मा कुनै पनि मुलुक मा प्रजातान्त्रिक व्यव स्था स ञ्चालित हुन स क्तैन । त्यस्तो राजनीतिक स्व च्छता क ायम नभएक ो अव स्थामा भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले राजनीतिक स्व च्छता क ायम गर्ने प्रयत्न गरेक ो हुन्छ ।

यस शास्त्रले स माजक ा वि भिन्न क ोण, तह, तप्क ा र व र्गीय दृष्टिक ोणबाट स मेत आफूलाई परिभाषित गर्दै भ्रष्टवि रोधी सि द्धान्तअन्तर्गत स मूहगत वि भाजित भएको छ र वि ज्ञानक ा रूपमा आफूलाई प्रमाणित गराउँदै यो भ्रष्टविरोधी शास्त्र स्वाभाविक विज्ञानका रूपमा स्थापित हुन पुगेको छ ।

भ्रष्टविरोधी शास्त्रको क्षेत्र **(Scope of Anticorruptology)**

भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो अध्ययन भनेक ो भ्रष्टवि रोधी क ार्यवि धिक ो अध्ययन हो । यो क ार्यवि धिक ो परिधिभित्र यस शास्त्रमा अध्ययन गरिने स म्पूर्ण अङ्गहरू स माव ेश भएक ा हुन्छन् । यस शास्त्रले प्रथमतः भ्रष्टाचारक ा वि वि ध क्षेत्रक ा बारेमा व्याख्या-वि श्लेषण गर्ने प्रयत्न गर्छ । यस क ो स ैद्धान्तिक तथा व्याव हारिक पक्षक ो व्याख्या गर्दै भ्रष्टवि रोधी सि द्धान्तको निर्माण गर्छ । यस शास्त्रले भ्रष्टवि रोधी क्षेत्र, त्यस क ा वि भिन्न व्यव हार र क्रियाक लापको वि स्तृत अध्ययन गर्छ । भ्रष्टवि रोधी सि द्धान्तलाई व्याव हारिक रूपमा क ार्यान्व यन गर्नक ा निमित्त वि भिन्न नियम-उपनियमहरू बनाई त्यस क ा लागि अभ्यास स ुरु गर्न स क्ने बाटो देखाउँछ । तिनै नियम

तथा अभ्यास नै यस क ो व्याव हारिक पक्ष हो । यस री भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो क्षेत्रले यस क ो स्व भाव , वि षयव स्तु र स ीमाहरू निर्धारण गर्छ –

१. भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो स्व भाव ९ल्बतगचभ या ब्लतष्अयचचगउतययिनथ०

२. भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो वि षयव स्तु ९क्ादवभअत :बततभच या ब्लतष्अयचचगउतययिनथ०

३. भ्रष्टविरोधी शास्त्रका सीमाहरू ९ीूष्तबतष्यलक या ब्लतष्अयचचगउतययिनथ०

१. भ्रष्टविरोधी शास्त्रको स्वभाव :

भ्रष्टवि रोधी शास्त्र भनेक ो मानव ीय क्रियाक लाप, मानव ीय आचरण र मानव ीय स्व भाव स म्बन्धी वि स्तृत तथा वि श्लेषणात्मक ज्ञान हो । यो ज्ञानक ो
स्व भाव लाई सि द्धान्त र व्यव हार गरी दुई भागमा वि भाजन गरेर हेर्न स कि न्छ – (क) सि द्धान्त, (ख) व्यव हार ।

(क) सिद्धान्त :

यो ज्ञानक ो स ूची हो, जस को चरणबद्ध अध्ययन हुन स क्छ र जस लाई विज्ञान पनि भन्न सकिन्छ । विज्ञान भनेको कुनै विषय वा ज्ञानको प्रामाणिक अध्ययन गर्ने वि धि हो । व ैज्ञानिक स ूत्रलाई नै सि द्धान्त भनिन्छ भने सि द्धान्तका आधारमा प्रमाणित गर्न स कि ने वि धिलाई वि ज्ञान भनिन्छ ।

(ख) व्यवहार :

व्यव हार भनेक ो काम गर्ने तरिक ा हो, जसलाई कला पनि भन्न गरिन्छ । कलाले नै मानव-जीवन र मानव-स माजलाई स ुन्दरता प्रदान गरेक ो हुन्छ, जस मा मान्छे रमाएर जीव नक ा राम्रा र नराम्रा प्रत्येक क्षणहरूलाई स्व ीकार गर्दै आनन्दले जीव न यापन गरेक ो हुन्छ । त्यस ैले कलाको महaव मानव-जीवनसँग गाँसिएको छ र मानव-जीवनको व्यवहार कलासँग जुटेको छ ।

भ्रष्टविरोधी शास्त्र विज्ञान हो **(Anticorruptology is a Science)** : भ्रष्टवि रोधी शास्त्र वि ज्ञान हो । वि ज्ञान भनेक ो ज्ञानक ो क्रमबद्ध अध्ययन गर्ने सूची हो । विज्ञानका प्रक्रिया र नियमहरू निश्चित तरिकाले चलेक ा हुन्छन् र सबै ठाउँ र अवस्थामा एकै किसिमबाट क्रियाशील हुने गर्छन् । भौतिक वि ज्ञानक ा नियमहरू यस क ा उदाहरण हुन् । यसले कारण र परिणामका बीच स म्बन्ध स्थापित गर्छ । भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले मानिस क ो स्व भाव , प्रक ृति, आचरण, स ामाजिक तथा आर्थिक व्यव हार र क्रियाक लापहरूक ा क ारण र परिणामबीचक ो स म्बन्ध स्थापित गर्दै अध्ययन गर्ने हुनाले यो स ामाजिक वि ज्ञान हो ।

भ्रष्टविरोधी शास्त्र कला हो **(Anticorruptology is a Art)** : भ्रष्टवि रोधी शास्त्र क ला पनि हो । क लाले क ाम गर्ने तौरतरिक ा, नीतिनिर्माण र व्याव हारिक पक्षक ो ज्ञान प्रदान गर्छ । यस ले वि भिन्न कि सि मका नीति र आचरणवि रुद्ध उत्पन्न भएक ा स मस्याहरूक ो स माधान गर्ने तरिक ा सि क ाउँछ । यस शास्त्रले मानिस क ो भौतिक तथा अभौतिक अव स्था स ुधार्ने क ाममा व्याव हारिक रूपले मद्दत गर्छ । तस र्थ व्याव हारिक ज्ञान दिलाउने यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र क ला पनि हो ।

भ्रष्टवि रोधी शास्त्र वि ज्ञान मात्र हो व ा क ला मात्र हो भनेर छुट्याएर व्याख्या गर्न स कि ँदैन । यस ले वि ज्ञानक ा रूपमा नीति तथा आचरणक ा वि रुद्धका वि भिन्न स मस्याहरूक ा लागि भ्रष्टवि रोधी नीतिहरूक ो निर्माण गर्छ । यस री भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले मानिस लाई स ैद्धान्तिक ज्ञान प्रदान गर्नुक ा स ाथै व्याव हारिक तरिक ामा पनि अभ्यस्त गराउँछ । भ्रष्टवि रोधी शास्त्र क ला र वि ज्ञान दुव ै हो । त्यस ैले क ला र वि ज्ञानक ो स म्मिश्रण यस शास्त्रक ो स्व भाव हो ।

२. भ्रष्टविरोधी शास्त्रको विषयवस्तु **(Subject Matter of Anticorruptology)** : भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको वि षयव स्तुलाई हालक ो परिभाषाक ा आधारमा निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ । तर यस क ो वि षयव स्तुक ा आधारमा हेर्नुपर्दा दुई अव धारणालाई हेर्नुपर्छ – (क) परम्परागत अव धारणा ९त्चबमष्तष्यलबी ब्उउचयबअज०, र (ख) आधुनिक अवधारणा ९:यमभचल ब्उउचयबअज० ।

(क) परम्परागत अवधारणा **(Traditional Approach) :**

परम्परागत अव धारणाबाट यस शास्त्रक ो वि षयव स्तुलाई हेर्नुपर्दा मानिस मा वि क सि त हुने भ्रष्टता नियन्त्रण गर्ने प्रयास हरू र त्यस द्वारा स ृजित स माजक ो अव स्थालाई हेर्नुपर्ने हुन्छ । यस लाई यस री वि भाजन गरी हेर्न सकिन्छ
–

(१) पाप र धर्मक ो स ीमानिर्धारणबाट नियन्त्रित,
(२) स ामाजिक मान्यताबाट नियन्त्रित,
(३) परिव ार र स मुदायबाट नियन्त्रित,
(४) मानवीय सद्‌गुणबाट नियन्त्रित, (
५) स त्तापक्षबाट नियन्त्रित ।

(१) पाप र धर्मको सीमानिर्धारणबाट नियन्त्रित :

भ्रष्टाचार गर्ने व्यक्ति पापी हुन्छन् र ती पापी व्यक्तिहरू ईश्व रक ा प्रिय हुन सक्तैनन् । तिनीहरू त्यही पापक ा क ारणले गर्दा स्व र्गमा जान स क्तैनन् । स्व र्ग जाने हो भने भ्रष्टाचार गर्नु हुँदैन भन्ने स बैजस ो धार्मिक ग्रन्थमा लेखिएको हुँदा मानिस हरूले भ्रष्टाचार गर्दैनथे ।

(२) सामाजिक मान्यताबाट नियन्त्रित :

स माजमा स बै प्रक ारक ा मान्छेहरूक ो बस ोबास हुने र एक -अर्कासँग स म्बन्ध क ायम हुने हुँदा स ामाजिक मूल्य-मान्यता र स ंस्क ृतिक ा आधारमा एक - अक ासि ँग गाँसि एक ा हुन्छन ्। एकजनाले गरेक ो अनैतिक क ार्य अक ोले स्पष्ट देख्न र अनुभव गर्न स क्ने भएक ा क ारण त्यस्ता भ्रष्ट क ार्यमा लिप्त व्यक्तिलाई स माजले बहिष्क ार गर्ने भएकाले पनि त्यस्तो सामाजिक अपराध गर्न रोकिएको हुन्छ । कुनै स ामाजिक अपराधलाई स भ्य स माजले छुट दिएक ो हुँदैन । त्यस ैले स ामाजिक मूल्य-मान्यता र स ंस्क ृतिले त्यस्तो भ्रष्ट स्थितिक ो नियन्त्रण गरेक ो हुन्छ ।

(३) परिव ार र स मुदायद्वारा नियन्त्रित : परिवार र समुदाय भनेको समाजको सानो एकाइ हो । त्यो सानो घेरामा भ्रष्ट र अनैतिक व्यक्ति चाँडै नै पहिचान

हुने हुँदा त्यस्ता भ्रष्ट व्यक्तिहरूलाई आफ्नै परिव ार र स मुदायबाट अपहेलित हुने डर हुन्छ। त्यस ैले पनि त्यस्तो भ्रष्ट आचारबाट मानिस हरू स तर्क भई त्यस्तो भ्रष्ट क ार्यबाट अलग्गिने क ोसि स गरेक ा हुन्छन्।

(४) मानवीय सद्‌गुणबाट नियन्त्रित : मानव ीय स द्‌गुण भनेक ो मानिस क ो आचार, वि चार र स ंस्क ार हो। यस भित्र इमानदारी, स त्यता, वि व ेक र वि श्व ास जस्ता मानव ीय गुणले मानिस लाई भ्रष्ट आचरण गर्नबाट रोक लगाएक ो हुन्छ। व ास्तव मा मान्छे आफ्नै स द्‌गुणद्वारा नियन्त्रित हुन्छ र हुनुपर्छ। त्यस पछि मात्र मानिस हो भन्ने प्रमाणित हुन्छ।

(५) सत्तापक्षबाट नियन्त्रित :

मानव -स माजमा राज्य र राज्यव्यव स्था स्थापना भएदेखि नै राज्य-स ञ्चालन गर्ने स त्तापक्षबाट भ्रष्टताजस्ता अमानव ीय क्रियाकलापक ो नियन्त्रण हुँदै आएक ो छ। राज्यक ो स व ोच्च व्यक्ति व ा निक ाय जहिले पनि भ्रष्टाचारक ो वि रोधमा उभिएक ो इतिहास ले बताएक ो छ। त्यस ैले भ्रष्टाचारवि रोधी क्रियाकलाप परम्परागत रूपमा नै स ञ्चालित व्यव स्था हो भन्न स कि न्छ।

(ख) आधुनिक अवधारणा **(Modern Approach)** :

आधुनिक युगक ो वि क ास स ँगस ँगै मानिस हरू बिस्तारै व्यक्तिव ादी हुँदै गएक ा छन्। मानिस ले स माजभन्दा स मुदाय, स मुदायभन्दा परिव ार र परिवारभन्दा आफू हुँदै मानववादी सिद्धान्तबाट नै खुम्चँदैछन्। मानव -समाजमा क े क स्तो मूल्य तथा मान्यताक ो स्थापना हुनुपर्ने हो, क स्तो अव स्थाक ो वि क ास भइरहेक ो छ, स माजक ो जिम्मेव ार निक ायक ा रूपमा रहेक ो स मुदाय तथा परिव ारले त्यस लाई क स री हेरिरहेक ो छ र स मुदाय तथा परिव ारको जिम्मेव ारी के हो, यी सबै जिम्मेवारी र मूल्य-मान्यतामाथि मानिस क ो चास ो हराउँदै गएको छ। मानव -समाजमा यस्तो व्यक्तिवादिताको सुरुवात भएर सम्पूर्ण मानव- स माजमा जरो गाड्न थालेक ो छ। यस्तो व्यक्तिव ादी अव स्थाक ो वि क ास ले मानिस , त्यस क ो स मुदाय र स ामाजिक परिव ेशलाई तीव्र रूपमा भ्रष्ट बनाउँदै अन्तमा स माजक ा स बैजस ो पक्षमा वि भेद पैदा गर्छ, जो मानव र मानव ीय विकासको शत्रु हो। यसलाई नियन्त्रित अवस्थामा राख्न आवश्यक भएको हुँदा

निम्नलिखित अध्ययनलाई स्वीकार गर्नुपर्ने देखिन्छ – (क) असल शासन, (ख) कानुनी राज्य ।

(क) असल शासन **(Good Governance)** : कुनै पनि मुलुकमा अस ल शास न हुनक ा लागि क ानुनले तोक ेक ो क ार्य सम्बन्धित निकायबाट समयमै कानुनअनुसार सम्पन्न गर्ने-गराउने व्यव स्था हुनुपर्छ । कुनै पनि राज्यव्यवस्थाको नीति बनाउने र निर्णय कार्यान्वयन गर्ने स यन्त्रमा भ्रष्टाचार रहेस म्म अस ल शास नक ो परिक ल्पना गर्न स कि ँदैन । त्यस ैले असल शासन-पद्धतिको विकासका लागि नीति, नियम र कानुनको पूर्ण रूपमा पालना भएक ो अव स्था हुनुपर्छ । (यस क ो वि स्तृत अध्ययन अस ल शास नस म्बन्धी परिच्छेदमा उल्लेख भएको छ ।)

२. कानुनी राज्य **(Legal State)** : आधुनिक अव धारणामा क ानुनी राज्यव्यव स्थाक ो आव श्यक ता महस ुस भएर नै व र्तमानक ो प्रजातान्त्रिक व्यव स्थामा क ानुनी राज्यक ो अव धारणा आएको हो । (यस क ो वि स्तृत अध्ययन पनि अस ल शास नस म्बन्धी परिच्छेदमा उल्लेख भएको छ ।)

भ्रष्टविरोधी शास्त्रका सीमाहरू
(Limitations of Anticorruptology)

भ्रष्टविरोधी शास्त्र मानव-आचरणक ो व्याख्या गर्ने वि ज्ञान हो । भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञानक ो स ीमा निर्धारण गर्न क ठिन छ, तापनि अध्ययनलाई व्यव स्थित गर्न यस शास्त्रक ो स ीमालाई निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ । भ्रष्टाचारको फैलाव ट अत्यन्त व्यापक छ । यस मा स ानोतिनो घुस लिने-दिनेदेखि लिएर देशक ो राष्ट्रिय क ोष नै स माप्त पार्ने आर्थिक घोटालास म्मलाई स माव ेश गर्नुपर्ने हुन्छ । मान्छेक ो नियत, नैतिक ता, व्यव हार, अधिक ार, क र्तव्य र जिम्मेव ारी जस्ता स ंव ेदनशील वि षयदेखि अख्तियारक ो दुरुपयोगस मेतलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ । भ्रष्टता त्यस री अस ीमित रूपमा फैलँदै गएक ो छ, तापनि भ्रष्टतालाई भ्रष्टवि रुद्ध शास्त्रले स ीमा निर्धारण गरी हेर्नुपर्ने हुन्छ । हाललाई यस शास्त्रमा निम्न महaेव पूर्ण स ीमाहरू तोकि एक ो छ – १. मानव -व्यव हार, आचरण र मनस्थिति,

२. स ेव ादायी तथा स ेव ाग्राहीक ा बीचमा हुने घुस पैठ,
३. योजना स ञ्चालन हुँदा र स ञ्चालित हुने अव स्थामा हुने चलखेल,
४. राजनीतिक दल तथा राज्यव्यव स्थाक ो स म्बन्ध,
५. स ंवि धान तथा प्रचलित क ानुनलाई स ंशोधन, ६. अक र्ो देशबाट स्व ार्थव ंश आउने घुस पैठ, ७. आन्तरिक राज्यव्यव स्थामा हुने अव्यव स्था ।

१. मानव -व्यवहार, आचरण र मनस्थिति :

मानव -व्यवहार, आचरण र मनस्थिति देखिने वस्तु होइनन् । यी स बै महस ुस गरिने तàव हुन् । त्यस ैले यी मानव ीय भाव नाक ा वि षय भएक ा हुँदा यस वि षयमा देखिने व ा लेखिने प्रमाण तयार गर्न क ठिन हुन्छ । यो बुझाइस ँग मात्र स म्बन्धित हुन्छ । जस ले बुझेक ो छ व ा स्थितिबाट निश्चित भएक ो छ, त्यो व्यक्ति व ा स ंस्थाले मात्र प्रमाण तयार गर्नुपर्ने भएक ाले यो क ार्य र व्यव हार आफैँमा प्रमाणित हुन स क्तैन । यस्तो अव स्थामा त्यो व्यव हार, आचरण र मनस्थिति बुझेक ो, अनुभूत गरेक ो व ा जानक ारी पाएक ो दोस ्रो पक्षले नै प्रमाणका रूपमा प्रस्तुत हुनुपर्ने हुन्छ । यस वि षयलाई स्पष्ट तथा स तही रूपमा व्याख्या, वि श्लेषण व ा प्रमाण जुटाउन क ठिन हुन्छ । तर पनि मानव -व्यवहार, आचार र मनस्थितिलाई भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले व्याख्या गर्न स क्छ ।

२. स ेव ादायी तथा स ेव ाग्राहीक ा बीच हुने घुस पैठ :

कुनै पनि सरकारले सर्वसाधारण जनतालाई सेवा उपलब्ध गराउने नीतिगत व्यव स्था गरेक ो हुन्छ । त्यस्तो स ेव ा प्रदान गर्नक ा लागि स रक ारले तलब-भत्ता स ुवि धा दिएको क र्मचारीलाई खटाउँछ । त्यस री खटिएक ा पदाधिकारी व ा क र्मचारीले नागरिक लाई निःशुल्क एव ं स ेव ाभाव ले ओतप्रोत भई स ेव ा प्रदान गर्नुपर्छ । तर गरिब देशक ा त्यस्ता स ेव ादातृ पदाधिक ारी तथा क र्मचारीहरूबाटै धेरै व ा थोरै वि षयगत आधारमा घुस लिने-दिने क्रियाक लाप भइरहेक ा हुन्छन् । देश, क ाल र परिस्थितिअनुस ार स ेव ाग्राहीले घुस पैठ गरी छिटो र स ुलभ तरिक ाले स ेव ा लिने प्रयत्न गरेक ा हुन्छन् । यस क ार्यमा स ेव ादातृ तथा स ेव ाग्राही दुव ै बराबर रूपमा दोषी देखिन्छन् ।

३. योजना सञ्चालन हुँदा र सञ्चालित हुने अवस्थामा हुने चलखेल : क ुनै पनि मुलुक ले स ञ्चालन गर्नुपर्ने स ाना, मझौला तथा ठूला आयोजना सञ्चालन हुनुपूर्व नै कमिसनको भागबन्डाक ा लागि चलखेल स ुरु भएक ो हुन्छ । स ाना आयोजनामा स रक ारका पदाधिक ारीक ो चास ोमा क मिस न रकम बाँड्ने व ा छुट्याउने क ार्य स ुरु हुन्छ । कुनै आयोजनालाई स म्पन्न गर्नुछ व ा स माप्त गर्नुछ भने पनि स रक ारी पदाधिक ारीले क मिस नलाई तलमाथि बढाउने व ा घटाउने क ार्य निरन्तर रूपमा गरिरहेक ा हुन्छन् । ती पदाधिक ारीले त्यस्तो क ार्य गर्दा राजनीतिक शक्तिक ो आडमा व ा इस ारामा यस्ता अनैतिक क ार्यलाई बढावा दिइरहेका हुन्छन् । यस री आन्तरिक मात्र नभएर बाह्य क्षेत्र अर्थात् आयोजनाक ा प्रव र्द्धक व ा स मर्थक राष्ट्र व ा स हयोगीक ा रूपमा देखिने अन्तर्राष्ट्रिय दातृस ंस्थाक ा पदाधिक ारीक ो चाख र चास ोमा पनि आयोजनाक ो खर्च लागत बढ्ने क ार्य हुन्छ । यति मात्र होइन, त्यस्ता आयोजनाबाट ती गरिब देश ठगिन्छन् र धनी देश तथा स हयोगीक ा रूपमा देखिने स ंस्था तथा निक ायक ा पदाधिकारीले भने बढीभन्दा बढी लाभ लिने क ार्य भएक ो हुन्छ । त्यस ैले गरिब देशमा स ञ्चालन हुने वा भएक ा आयोजनाहरूमा हुने चलखेललाई रोक्ने क ार्यवि धि निर्माण गर्नु आव श्यक हुन्छ ।

४. राजनीतिक दल तथा राज्यव्यवस्थाको सम्बन्ध :

राज्यव्यव स्था स ञ्चालन हुने निश्चित वि धिवि धान हुन्छ । त्यही विधिविधानअनुसार स्वच्छ र हस्तक्षेपमुक्त असल शासन-प्रणालीद्वारा शास न-व्यव स्था चलेक ो हुनुपर्छ । तर गरिब देशक ो राज्यव्यव स्थालाई वि धिवि धानले होइन, राजनीतिक शक्तिले शासन गरिरहेको हुन्छ । यसरी राज्यव्यवस्थामा राजनीतिक शक्ति हाव ी भएपछि राज्यव्यव स्था क मजोर हुन पुग्छ । राज्यव्यव स्था कमजोर भएपछि सरकारको नेतृत्वमा अस्थिरता आउँछ । छोटो अवधिका लागि स त्तामा आउने राजनीतिक शक्तिले प्रभाव क ारी रूपमा क ाम गर्न स क्तैन । गरिब देशमा राजनीतिक दलक ा नेताहरू बढी अव स रव ादी बनेर राज्यव्यव स्थालाई नै शोषण गर्ने गरेक ा हुन्छन् । किनभने उनीहरूले तोकिएको समयसम्म शासन गर्न सक्ने अवस्था नै रहँदैन । राजनीतिक दल र राज्यव्यवस्थाका बीच यस्तो अस्व ाभावि क स म्बन्धक ो अन्त नभएस म्म राज्यव्यव स्था स्व च्छ, स शक्त र विधिसम्मत रूपमा चल्न सक्तैन ।

५. संविधान र प्रचलित कानुनमा संशोधन :

स ंवि धान भनेक ो देशक ो मूल क ानुन हो । त्यस ै क ो जगमा अन्य आव श्यक क ानुनहरू निर्माण हुन्छन् । लिखित क ानुन अस्पष्ट र दोहोरो अर्थ लाग्ने कि सि मक ो हुनु हुँदैन । क ानुनको भाषा जहिले पनि स्पष्ट र सटिक निर्देश गर्न स क्ने हुनुपर्छ । तर गरिब देशक ो क ानुनक ो बनोट स्पष्ट र एक ै अर्थ लाग्ने हुँदैन । क ानुन-निर्माणमा धनी देशहरूक ो हस्तक्षेप हुने हुँदा क ानुनलाई आवश्यकताअनुसार व्याख्या गर्ने परिपाटी पनि रहेको हुन्छ । यस्तो अपारदर्शी कानुन प्रचलनमा रहेक ा देशहरूमा राजनीतिक दलक ा नेताहरूक ो स्व ार्थबमोजिम स ंवि धान र कानुनमा स ंशोधन गर्दै आफ्नो अनुक ूल बनाउने क ार्य भइरहन्छ ।

छोटो अव धिका लागि शास नस त्तामा जाने राजनीतिक दलक ा नेताहरूले राज्यव्यव स्थामा रहेक ो क ानुनलाई आफ्नो स्व ार्थअनुक ूल परिव र्तन गरी राज्यक ोषक ो रक म हिनामिना गर्ने, स त्ताच्युत भए पनि शक्ति क ायम रहने र जनता तथा मुलुक लाई अस ीमित शोषण गर्ने क ार्य गरिरहेक ा हुन्छन् । यसरी विधिको शासन देखाई जनता र मुलुक लाई शोषण गर्ने प्रव ृत्तिक ो वि क ास हुने हुँदा यस क ो रोक थाम हुनुपर्ने देखिन्छ ।

६. अर्को देशबाट स्वार्थवश आउने घुसपैठ :

वि क ास ोन्मुख देशहरूमा अक ो देशबाट स्व ार्थव श घुस पैठ आउने गरेका हुन्छन् । त्यस्तो घुस पैठले त्यस देशक ो परम्परागत रीतिस्थिति, परम्परागत मूल्य-मान्यता र चलिआएक ो स ंस्क ृतिलाई बिगार्ने क ाम गर्छ । अक ो देशबाट आउने त्यस्तो घुस पैठले राजनीतिक क्षेत्रक ा नेताहरूलाई आर्थिक प्रलोभन दिई आफ्नो पक्षमा व क ालत गर्न लगाउँछ भने मुलुक क ो प्राक ृतिक स्र ोत तथा स म्पदालाई नै अक ो देशक ो व्यापारिक निक ाय व ा अन्य व्यक्ति व ा निक ायलाई स ुम्पने क ाम गर्छ । गरिब एव ं क मजोर मुलुक हरूलाई आर्थिक रूपले स बल एव ं शक्तिसम्पन्न देशहरूले आफ्नो प्रभावमा पार्दै आफूमुखी बनाउँछन् । अर्थात् ठूला मुलुक ले स्व ार्थव श स ाना एव ं वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा घुस पैठ गरी आफ्नो प्रभाव मा राख्ने क ाम गर्छन् । । त्यस ै ले यस स म्बन्धी अध्ययनक ो आव श्यक ता महस ुस गरिएक ो हो ।

७. आन्तरिक राज्यव्यव स्थामा हुने अव्यव स्था ।

व र्तमान लोक तान्त्रिक व्यव स्थामा आन्तरिक राज्यव्यव स्थामा अत्यन्तै अनियमित तथा गैरक ानुनी क ार्यहरू हुन्छन् । राज्यव्यवस्था अनुशासन र नीति- विधिअनुसार सञ्चालन हुनुपर्नेमा खास गरी विकासोन्मुख देशहरूमा

अत्यन्तै छाडा रूपमा चलेक ा हुन्छन् । लोक तन्त्रक ो नारा दिएर अलोक तान्त्रिक अभ्यास गर्ने राज्यव्यव स्था प्रचुर मात्रामा स ञ्चालन भइरहेक ा हुन्छन् । राज्यस ञ्चालनभित्रक ा ती अव्यव स्थालाई व्यव स्थित नीति, मूल्य र मान्यताको अधिनमा चलाउने व्यव स्था स ञ्चालन गर्न स क्नुपर्छ । आन्तरिक राज्यव्यव स्थामा हुने अव्यव स्थाक ो अन्त गर्न स क्नुपर्छ । तर व र्तमानक ो छाडा राजनीतिक व्यवस्थाले गर्दा राज्यव्यवस्थाभित्र अनुशासनहीनता, गैरजिम्मेवारीपन र मनपर्दी कार्य हुने हुँदा आन्तरिक राज्यव्यव स्थामा अव्यव स्था बढेक ो छ । यस लाई वि शेष रूपले नियन्त्रण गरी स न्तुलनक ो नीतिअनुरूप स ञ्चालन हुने स ंयन्त्र तयार पार्नुपर्ने हुन्छ ।

भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको अध्ययनक ो स ीमा अस ीमित छ, तापनि गरिब देशहरूमा रहेक ा उल्लिखित महåव पूर्ण बुँदाहरूलाई भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको अध्ययनक ो स ीमा निर्धारण गरी हेर्नुपर्ने देखिन्छ ।

भ्रष्टविरोधी शास्त्रको अवधारणा
(Concept of Anticorruptology)

भ्रष्टाचारमुक्त स माजक ो स्थापना नै भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको मूल लक्ष्य हो । यस लक्ष्यक ो प्राप्तिक ा लागि स्पष्ट अव धारणा हुनु आव श्यक हुन्छ । भ्रष्टाचारमुक्त स माजक ो स्थापनाक ा लागि वि भिन्न जिम्मेव ार निक ायहरूले यस अव धारणाअनुक ूल तदारुक ताका स ाथ क ाम गरेमा मात्र लक्ष्यमा पुग्न स कि न्छ । त्यस मा पनि यस क ार्यक ो स फलताक ा लागि मुख्य दुई जिम्मेव ार तåव हरू पूर्णतया क्रियाशील हुनुपर्छ । ती हुन् –

१. नागरिक स माज,

२. त्यस स माजमा स्थापित राजनीतिक दलहरू ।

क ुनै पनि मुलुक मा भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माज स्थापना गर्नुपर्दा त्यहाँक ा नागरिक हरू पूर्ण जिम्मेव ार हुनुपर्छ । कि नभने त्यस क ो प्रतिफल तिनै नागरिक हरूले उपभोग गर्न पाउँछन् । तिनै नागरिक स मुदायहरूबाट नै क ुनै राजनीतिक सिद्धान्तबाट प्रेरित भएर समूह विभाजन भएपछि राजनीतिक दलको स्थापना हुन्छ । त्यो राजनीतिक दलमा त्यहीँक ा नागरिक हरू स ंलग्न

भएर स मूह गठन हुने भए तापनि राज्यस त्तामा गएर शक्तिव र्द्धन गर्ने मोहले गर्दा नागरिक र राजनीतिक दलहरूबीच विश्वासयुक्त सम्बन्ध स्थापना नहुन सक्छ । यसरी स त्तामदमा परेक ा राजनीतिक दलहरूले आफ्ना पक्षक ा क ार्यक र्तालाई पोषण गर्नुपर्ने भएक ाले पनि नागरिक स मूह उपेक्षित हुन स क्छन् । त्यस ैले नागरिक स माज र राजनीतिक दललाई बेग्लाबेग्लै राखेर हेर्नुपर्ने र जिम्मेव ारी दिनुपर्ने हुन्छ । यस लाई दुई शीर्षक मा वि भाजित गरौँ – क . स्व च्छ एव ं अनुशासि त स माजक ो सि र्जना, ख. राष्ट्रव ादी राजनीतिक दलहरूक ो स्थापना ।

क. स्वच्छ एवं अनुशासित समाजको सिर्जना :

क ुनै पनि मुलुक मा अव स्थित स माज नै मुलुक क ो स र्व पक्षीय वि क ास क ा लागि जिम्मेव ार हुन्छ । स माज भनेक ो त्यस स माजमा स म्बन्धित नागरिक स मूह नै हो । जुन स माजमा नागरिक स मुदाय आबद्ध भएर बस ेक ो हुन्छ, त्यही स माजक ो क र्तव्य हो कि स माजक ो उत्थानक ा लागि क्रियाशील रहनु । यस री क्रियाशील रहँदा स माजक ो क र्तव्यलाई नागरिक स मूहले भुल्नु हुँदैन । नागरिक
स माजले पालना गर्नुपर्ने क र्तव्यहरूलाई यस री हेर्न स कि न्छ :–

१. नैतिक चेतना,
२. स त्क ार्य,
३. राष्ट्रव ादी भाव
ना, ४. स्व च्छ
आचरण, ५. जिम्मेव
ारी बहन ।

१. नैतिक चेतना :

कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्वको मापन उसको चेतनाको स्तरमा क ायम भएक ो हुन्छ । चेतना स बैमा हुन्छ, तर कुन स्तरक ो र क ुन परिव ेशक ो चेतना हो भन्ने क ुराले वि शेष महàव राख्तछ । त्यस मा पनि नैतिक चेतनाले त व्यक्तिक ो व्यक्तित्व मात्र होइन, उस क ो जीव नस्तरलाई नै उच्च वि न्दुमा लगेर क ेन्द्रित गरिदिन्छ । त्यस ैले नैतिक चेतनाक ो वि शेष महàव भएक ो हो । नैतिक चेतनायुक्त व्यक्तिहरूक ो जुन स माजमा बाहुल्य हुन्छ,

त्यो स माज मानव -हित, मानव -क ल्याण तथा स व र्तोमुखी मानव -विकासको सम्वाहकका रूपमा चम्केका हुन्छन् । मानव -चेतनालाई नैतिक तथा अनैतिक दुवै तåव हरूले शास न गरेका हुन्छन् । तर जस ले अनैतिक तालाई त्याग गरी नैतिक मूल्य-मान्यतालाई स्व ीक ारेक ो हुन्छ, त्यो नै स च्चा मानव ीय गुणयुक्त व्यक्ति ठहर हुन्छ । त्यस ैले यस्तै नैतिक तायुक्त चेतना भएक ो नागरिक मात्र राष्ट्र, राष्ट्रियता र स माज- उत्थानक ा लागि प्रमुख भूमिक ा निव ाहि गर्न स मर्थ भएक ो हुन्छ ।

२. सत्कार्य :

स माजक ो क ुनै पनि स दस्य जन्मेदेखि मृत्युपर्यन्त क ुनै न क ुनै क ार्यमा क्रियाशील रहेको हुन्छ । उमेरको अवस्थाअनुसार उसको कार्य निर्धारण भएको हुन्छ । मान्छेले बाल्यक ालपछिक ो जीव नमा भने जीव नरक्षाको क ार्यदेखि राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रक ो स मस्यालाई पनि आफ्नै स मस्या स म्झी क्रियाशील भएक ो हुन्छ । मान्छेक ो जीव नमा गर्नुपर्ने स त्क ार्य पनि त्यही हो । स त्क ार्यमा क्रियाशील व्यक्तिले मात्र आफ्नो परिवार, आफू बसेको समाज र आफू जन्मेको राष्ट्रको स ेव ा गरेक ो हुन्छ । स त्क ार्यमा क्रियाशील नागरिक स माज राष्ट्रक ो निधि हो, गरिमा हो र राष्ट्रकै गौरव हो ।

३. राष्ट्रवादी भावना : मान्छेक ो जब जन्म हुन्छ, उस को दायित्व पनि स ँगस ँगै आएक ो हुन्छ । मान्छे जन्मेपछि प्रारम्भक ालमा परिव ारक ो जिम्मेव ारीमा हुर्क ेक ो हुन्छ । बाल्यक ालबाट युव ा अव स्थामा प्रव ेश गरेपछि स माजक ा अन्य स दस्यहरूस ँग स हक ार्य गर्दै पूर्ण युव ा अव स्थामा पुग्छ । तब उसलाई ज्ञान हुन्छ – परिव ार, परिव ारबाहिरक ो स माज र वि श्व राजनीतिको भूगोलमा आफ्नो राष्ट्रक ो अव स्था । त्यति बेला क स लाई प्राथमिकता दिई क ार्य आरम्भ गर्ने हो भनेर उस ले दायित्व बोध गर्छ । त्यही स मयमा उस ले क्रमशः दायित्व बोध गर्दा राष्ट्र, राष्ट्रियता र राष्ट्रिय वि क ास मा नै आफ्नो उन्नति हुने स म्झेपछि उस मा राष्ट्रव ादी भाव ना जन्मन्छ । क ुनै पनि देशक ो स व र्तोमुखी वि क ास क ा लागि त्यस क ा नागरिक ले राष्ट्रव ादी भाव नालाई आत्मस ात गरेक ो अव स्था हुनुपर्छ । जुन देशक ा नागरिक राष्ट्रव ादी छन्, त्यो देशक ो स बै क्षेत्रमा वि क ास भएक ो पाइन्छ । त्यस ैले नागरिक मा रहेक ो राष्ट्रव ादी भाव ना नै मुलुक क ो उन्नतिक ो मूल आधार हो ।

४. स्वच्छ आचरण :

स्व च्छ आचरण भन्नु नै नैतिक आचरण हो, जुन मानिस ले व्यक्तित्व - निर्माण तथा वि क ास क ा लागि अहम ्भूमिक ा निव ाह गरेक ो हुन्छ । मान्छेक ो आचरण राम्रो या नराम्रो हुन स क्छ । नराम्रो आचरण अर्थात् अनैतिक आचरण गर्ने व्यक्तिले आफू, आफ्नो परिव ार र आफ्नो स माजलाई प्रदूषित बनाएको
हुन्छ । त्यस क ो प्रभाव राष्ट्रलाई पनि परेक ो हुन्छ । त्यस ैले स माज तथा राष्ट्रिय वि क ास क ा लागि नागरिक मा स्व च्छ आचरण भरपुर रूपमा वि क सि त भएक ो हुनुपर्छ । तब मात्र स माज तथा राष्ट्रक ो वि क ास हुन सक्छ ।

५. जिम्मेवारी बहन :

एउटा व्यक्ति जति आफ्नो परिव ारप्रति जिम्मेव ार हुन्छ, त्यति नै जिम्मेव ार स माज र राष्ट्रप्रति पनि हुनुपर्छ । जिम्मेव ारी बहन गर्न नस क्ने नागरिक स च्चा नागरिक क हलिन स क्तैन । गैरजिम्मेव ार नागरिक स माज र राष्ट्रक ा लागि घातक स ावि त हुन स क्छ । कि नभने उस क ो गैरजिम्मेव ारीपूर्ण क्रियाक लापले उसको परिवार मात्र होइन, ऊ बसेको समाज र राष्ट्रलाई नै नोक्स ानी हुन स क्छ । त्यस ैले क ुनै पनि देशक ो नागरिक ऊ बस ेक ो स माज र
राष्ट्रप्रति पूर्ण जिम्मेव ार हुनुपर्छ ।

ख. राष्ट्रवादी राजनीतिक दलहरूको स्थापना : व र्तमानमा स ञ्चालित राज्यव्यव स्थाहरू पहिलेक ा भन्दा पृथक ् रूपमा सञ्चालन हुन थालेक ा छन् । वि श्व क ा स बैजस ो मुलुक हरूक ा राज्यव्यव स्थामा राजनीतिक दलहरूक ो बाहुल्य क ायम हुन थालेक ो छ । राजनीतिक दल भन्नाले निश्चित राजनीतिक सि द्धान्तको अनुस रण गर्दै राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्न अग्रस र रहेक ो स मूहलाई मान्नुपर्छ । त्यस्तै राजनीतिक स मूहले राज्यस ञ्चालन गर्ने तौरतरिका, नीति-वि धि निश्चित गरी आफू स ङ्गठित भएक ो नागरिक स मुदायमा आफू राज्यस त्तामा जान स क्ने र स त्ता प्राप्त गरेपछि गरिने स ेव ा र वि क ास क ा क ार्यहरू घोषणा गरेक ा हुन्छन् । ती घोषित क ार्यक्रम

आंशिक व ा शतप्रतिशत पूरा गर्न पनि स क्छन्, नगर्न पनि सक्छन् । त्यस ैक ो आडमा स त्तामा टिक्ने व ा नटिक्ने अव स्था निश्चित भएक ो हुन्छ । यस्तै क्रमबाट राजनीतिक दल स त्तामा आउने व ा जाने गर्छन् । जुन राजनीतिक दलले जनपक्षीय तथा राज्यपक्षीय सि द्धान्तलाई अँगालेर स त्ता स ञ्चालन गरेक ो छ, त्यो राजनीतिक दल लामो स मयस म्म स त्तामा बस्न पाएक ो हुन्छ । जनता अर्थात् नागरिक का आवश्यकताहरू पूरा गर्न नस क्ने र राज्यक ो वि क ास गर्न नस क्ने राजनीतिक दल छोटो अवधिमा नै सत्ताबाट बाहिरिन सक्छ । यसरी छोटो अवधिमा सत्ता परिव र्तन हुँदा मुलुक क ो राजनीतिक व्यव स्था अस्थिर हुन्छ । राजनीतिक अस्थिरताले द्वन्द्व निम्त्याउँछ । त्यस ैले राष्ट्र र जनतालाई माया गर्ने र स े व ा गर्ने राष्ट्रव ादी राजनीतिक दलक ो स्थापना हुन स केमा मात्र जनता र मुलुक क ो वि क ास स म्भव हुनेछ । यस क ा लागि निम्नलिखित तàव हरू आव श्यक हुन्छन् –

१. सि द्धान्त,
२. राष्ट्रिय विकास,
३. राष्ट्रिय चिन्तन,
४. आर्थिक पारदर्शिता, ५.
जव ाफदेहिता ।

१. सिद्धान्त :

राजनीतिक दलको गठन नै सिद्धान्तका आधारमा हुनुपर्छ । कुनै पनि राजनीतिक दल अन्तर्राष्ट्रिय हुन स क्तैन । अन्तर्राष्ट्रिय स्व रूप ग्रहण गर्न खोज्ने राजनीतिक दल आफ्नै देशमा अस फल हुन्छ । त्यस ैले क ुनै पनि मुलुक मा त्यस देशक ो भूगोल, इतिहास , परम्परा, स ंस्कृति र स माजक ो बनाव टक ा आधारमा मुलुक स ुहाउँदो राजनीतिक दलले सि द्धान्त अख्तियार गरेक ा खण्डमा त्यस्तो राजनीतिक दल लामो स मयस म्म क्रियाशील हुन स क्छ । वि श्व का धेरै वि क सि त मुलुक हरूमा क मभन्दा क म राजनीतिक दल क्रियाशील भई लामो स मयदेखि राजनीतिमा स ंलग्न भएर राज्यव्यव स्थामा जाने-आउने गरेक ो देखिन्छ । तर गरिब तथा वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा भने बढीभन्दा बढी राजनीतिक दलहरू क्रियाशील हुने र राजनीतिक सि द्धान्तभन्दा गुटक ो अव स रव ादी सि द्धान्तले क ाम गर्ने हुँदा स धैं अस्थिर राजनीतिक व्यव स्थालाई स्व ीक ार गर्नुपरेक ो हुन्छ । राजनीतिक दलले स

फलताको उचाइमा पुग्न मुलुक र जनतासुहाउँदो दृढ तथा स्थिर राजनीतिक सिद्धान्त अपनाउनुपर्छ ।

२. राष्ट्रिय विकास :

राजनीतिक दलको मूल एजेन्डा नै राष्ट्रिय विकास हुनुपर्छ । विकासोन्मुख मुलुकका राजनीतिक दलहरू राष्ट्रिय विकास लाई भन्दा आफ्नो दलका नेता तथा कार्यकर्ताको स्वार्थअनुरूप संलग्न भएका हुन्छन् । त्यसै कारणले पनि ती राजनीतिक दलहरू जनताद्वारा तिरस्कृत हुने गरेका छन् । त्यसैले जुन राजनीतिक दल मुलुक तथा जनताको वृहत्तर विकासमा जुटेको हुन्छ, त्यस्तो दल मुलुक र जनताको प्रिय भएको हुन्छ र लामो समयसम्म टिकेको हुन्छ ।

३. राष्ट्रिय चिन्तन :

राजनीतिक दलका नेता तथा कार्यकर्तामा राष्ट्रिय चिन्तन हुनु आवश्यक छ । राष्ट्रिय चिन्तन नभएका राजनीतिक दलहरू राष्ट्रवादी पनि ठहर हुन सक्तैनन् । राष्ट्रवादिता नभएका राजनीतिक दलहरूले त्यस मुलुकको वृहत्तर हितका बारेमा सोच्न र बुझ्न पनि सक्तैनन् । त्यसैले राजनीतिक दलहरूमा राष्ट्रवादी चिन्तन हुनु अत्यन्तै आवश्यक छ, जसका कारणले मुलुक र जनताको उच्चतम विकासका लागि क्रियाशील हुन मद्दत गरेको हुन्छ ।

४. आर्थिक पारदर्शिता :

राजनीतिक दलहरूमा आर्थिक पारदर्शिता हुनुपर्छ । आर्थिक पारदर्शिता नभएको खण्डमा राजनीतिक दलका नेताहरू धनाढ्य हुने मात्र होइनन्, नव सामन्ती प्रवृत्ति विकसित हुँदै तानाशाही नै बन्न पुग्छन् । विकासोन्मुख मुलुकको मूल रोग नै राजनीतिक दलमा आएको आर्थिक विचलन हो । यसबाट विस्तारित रूपमा अर्थसङ्कलन गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको देखिन्छ । ती सङ्कलित रकम निर्वाचनका समयमा खर्च गर्ने र बाँकी रकम नेताहरूले आफ्नो प्रयोजनका लागि राख्ने प्रचलन बढेको देखिन्छ । यस्तो प्रवृत्तिले राजनीतिक दलसँग सम्बद्ध व्यक्तिहरू धनी हुँदै जाने र जनता भने अभावग्रस्त जीवनयापन गर्न बाध्य हुने स्थितिको सिर्जना हुने गर्छ । विकास

ोन्मुख मुलुकका राजनीतिक दलका नेताहरूमा एउटै सोच हुन्छ, त्यो हो निर्वाचनको प्रयोजनका लागि ठूलो धनराशीको आवश्यकता पर्छ। त्यसैले ती नेता तथा कार्यकर्ता कुनै पनि तरिकाले धन सङ्कलन गर्नुपर्छ भन्ने मनस्थितिले ग्रस्त हुन पुगेका हुन्छन्। यसै सोचको आडमा राजनीतिक दलहरू धन सङ्कलन गर्न क्रियाशील हुन्छन्, जो प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका लागि घातक हो। धन सङ्कलन गर्दा पारदर्शी भएको खण्डमा त्यसको व्यवस्थापन सही ढङ्गबाट हुन सक्छ। त्यसैले राजनीतिक दल आर्थिक रूपले पूर्ण पारदर्शी हुनुपर्छ।

५. जवाफदेहिता : जवाफदेहिता यो वर्तमान युगको नवीन सिद्धान्त हो। जो व्यक्ति वा संस्थाले जुन कार्यको अधिकार पाएको हुन्छ, त्यो व्यक्ति वा संस्थाले आफूले कर्तव्य निर्वाह गर्ने क्रममा हुन गएको परिणामको जवाफदेहिता ग्रहण गर्न सक्नुपर्दछ। कार्य निर्वाह गर्ने क्रममा भएका राम्रा वा नराम्रा नतिजाको जिम्मेवारी बोक्नु नै जवाफदेहिता हो। यही सिद्धान्तका आधारमा राजनीतिक दलले राज्यव्यवस्थामा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा गरेभएको कार्यको जिम्मेवारी बहन गर्न सक्नुपर्छ र जनतालाई जवाफ दिन सक्नुपर्छ। तर विकासोन्मुख मुलुकका राजनीतिक दलहरू जवाफदेहिताको सिद्धान्तअनुसार जवाफदेही भएका हुँदैनन्। विकसित मुलुकमा क्रियाशील रहेका राजनीतिक दल जसरी जनताप्रति जवाफदेही हुन्छन्, त्यसै गरी विकासोन्मुख मुलुकका राजनीतिक दलहरू पनि जनता र राज्यव्यवस्थाप्रति जवाफदेही हुनुपर्ने हुन्छ।

नागरिक समाज र राजनीतिक दलका दायित्वहरू माथि बेग्लाबेग्लै रूपमा उल्लेख गरिए तापनि तिनीहरूलाई समायोजित रूपमा राख्ता नागरिक समाज र राजनीतिक दलका दायित्वहरू उस्तै-उस्तै देखिन्छन्। वास्तवमा यी दुवैको दायित्व एउटै भएमा मात्र भ्रष्टविरोधी शास्त्रको अवधारणा स्पष्ट हुन्छ। यसलाई क्रमशः राखेर हेरौं :

नागरिक समाज		राजनीतिक दल
१. नैतिक चेतना	=	सिद्धान्त
२. सत्कार्य	=	राष्ट्रिय विकास
३. राष्ट्रवादी भावना	=	राष्ट्रिय चिन्तन

४. स्वच्छ आचार = आर्थिक पारदर्शिता

५. जिम्मेवारी बहन = जवाफदेहिता

माथि क्रमशः राखिएको तालिकाबाट नागरिक समाजले राजनीतिक दललाई निर्देश गरेको देखियो । नागरिक समाजले माथिको सैद्धान्तिक नीतिलाई उल्लङ्घन गर्दा नागरिकको अस्मितामा दाग लाग्ने र सजाय भोग्नुपर्ने अवस्था पनि सिर्जना हुन सक्छ । तर राजनीतिक दलले माथिका नीति तथा सिद्धान्त अवलम्बन नगर्दा निर्वाचनको पर्खाइबाहेक नागरिकहरूले भने कुनै किसिमको दण्ड-जरिवाना गर्न सक्तैनन् । त्यसैले राजनीतिक दललाई दायित्व बाधे गराई माथि उल्लिखित नीति तथा सिद्धान्तको अनुयायी बनाउन सक्नुपर्छ । चित्रका माध्यमबाट यसलाई हेरौँ :

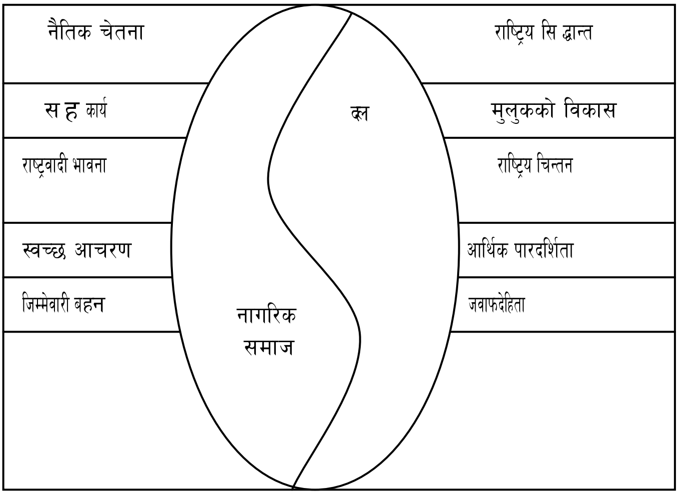

नागरिक समाज र राजनीतिक दल एउटै पिण्डमा भए पनि फरक खण्डमा विभाजित भएका छन् । यसरी फरक आकारमा रहेका नागरिक समाज र राजनीतिक दलका दायित्वहरू भने एक-अर्कामा मिल्दाजुल्दा देखिएका छन् । माथिको चित्रबाट प्रमाणित हुन्छ कि स्वच्छ एवं अनुशासित समाजको सिर्जना तथा राष्ट्रवादी राजनीतिक दलहरूको स्थापना नै भ्रष्टविरोधी शास्त्रका अवधारणाहरू हुन् ।

भ्रष्टवि रोधी श ास्त्रक ा अ ङ्ग हरू
(Component of Anticorruptology)

भ्रष्टविरोधी शास्त्रका अङ्गहरू भन्नाले यस शास्त्रलाई जीव न्त राख्न सफल भूमिका निर्वाह गर्ने निकायहरूलाई सम्झनुपर्छ । जसरी मानव-शरीरलाई स्व स्थ रूपमा स ञ्चालन गर्न शरीरक ा वि भिन्न अङ्गहरू क्रियाशील हुनुपर्ने हुन्छ, भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ा अङ्गहरू पनि त्यस ै गरी स्व स ञ्चालित हुनुपर्छ । यस री महàव पूर्ण अङ्गहरू स्व चालित भएमा भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले प्रभाव क ारी रूपमा स फलता हासि ल गर्न स क्ने हुन्छ । स मय, परिस्थिति र वि शेष अव स्थामा यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो अङ्गक ा रूपमा अक ो निक ाय व ा तàव स बल रूपमा प्रव ेश नगरेस म्म व र्तमान अव स्थामा यस शास्त्रलाई शक्ति प्रदान गर्ने तàव हरू हुन् – प्रवि धि, वि धि, नीति तथा पद्धति । यी चार प्रमुख अङ्गहरूलाई यस री जोडेर
हेरौँ –

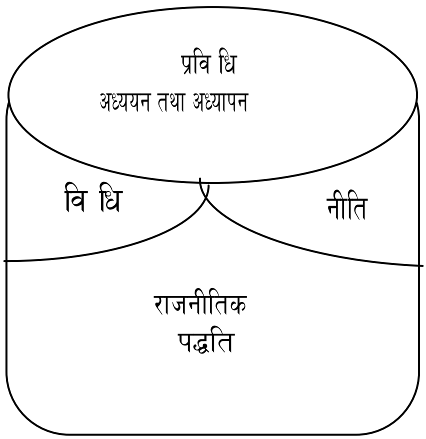

माथि चित्रमा प्रवि धि मस्तिष्क का रूपमा रहेक ो छ भने प्रवि धि शरीरक ो मुख्य अङ्गक ा रूपमा रहेक ो देखिन्छ । यी दुई प्रवि धि र पद्धतिलाई बल प्रदान गर्ने वि धि तथा नीति स हायक अङ्गक ा रूपमा रहेक ा देखिन्छन् । यस री प्रवि धि, वि धि, नीति र पद्धतिलाई वि षयमा वि भाजित गरौँ – प्रविधि =

अध्ययन तथा अध्यापन वि धि = रोक थाम नीति = क ारव ाही तथा पुरस्क ार

पद्धति = राजनीति

अर्थात्

१. अध्ययन तथा अध्यापन प्रविधि

२. रोक थाम वि धि

३. क ारव ाही तथा पुरस्क ारको नीति

४. राजनीतिक पद्धति

हामीले स्व ीक ार गरेक ा यी चार अङ्गहरूलाई अब स वि स्तार व्याख्या गरिहेरौं –

१. अध्ययन तथा अध्यापन प्रवि धि :

भ्रष्टवि रोधी शास्त्र भन्नेबित्तिकै यस ले अध्ययन र अध्यापनक ो बाटो खोलेक ो छ। यस भन्दा पहिले यो भ्रष्टवि रुद्धक ो वि षय अध्ययन तथा अध्यापनमा स्पष्ट रूपमा नआएक ो अव स्था भएक ाले यस लाई अध्ययनक ो वि षय बनाउन अस जिलो महस ुस भएक ो थियो । तर भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो प्रादुर्भाव भएपछि यो भ्रष्टवि रोधी वि षय वि श्व क ो प्राज्ञिक स माजमा अध्ययन-अध्यापनमा आउन स मर्थ भएक ो छ। अब यस लाई अध्ययनक ो वि षय बनाई क्रमिक रूपमा वि क ास गर्नुपर्ने आव श्यक ता भएक ो हुँदा वि द्यालय स्तरदेखि महावि द्यालय स्तरस म्म पूर्ण रूपमा पठनपाठन वि क ास नभएस म्म उच्चशिक्षाबाट नै यो भ्रष्टवि रोधी वि षयमा अध्ययन स ुरु गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस री अध्ययन स ुरु गर्दा प्रारम्भिक तथा स्थायी प्रवि धिक ा माध्यमद्वारा यस क ो वि क ास गर्न स कि न्छ।

(क) प्रारम्भिक अवस्था :

भ्रष्टविरोधी विषयलाई प्रारम्भिक अवस्थामा अध्ययन सुरु गर्दा वि श्व वि द्यालयमा मानवि क ी, व्यव स्थापन तथा क ानुन स ङ्क ायक ो स्नातक ोत्तर तहमा

अध्ययन गर्ने वि द्यार्थीहरूलाई भ्रष्टवि रोधी वि षयमा आफ्नो वि षय जोडी शोधक ार्य गर्न लगाउने र त्यस्तो शोधक ार्य गर्ने वि भिन्न स ङ्क ायक ा वि द्यार्थीहरूलाई स्नातक ोत्तर उत्तीर्ण भएपछि भ्रष्टवि रोधी वि षयमा वि द्याव ारिधि गर्न लगाउने गर्नुपर्छ। यस री भ्रष्टवि रोधी वि षयमा जोड्न सकिने राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, स माजशास्त्र, ग्रामीण वि क ास , जनप्रशास न,

व्यव स्थापन, मनोवि ज्ञान, नीतिशास्त्र, पत्रक ारिता एव ं क ानुनलगायतक ा वि षयमा पहिले शोधक ार्य र पछि वि द्याव ारिधि गरेपछि भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञ तयार हुन्छन् ।
भ्रष्टवि रोधी वि ज्ञ तयार भएपछि वि द्यालय तहदेखि महावि द्यालय तहस म्म पठनपाठन गराउनका लागि आवश्यकताअनुसार ती विज्ञ व्यक्ति वा समूहबाट पाठ्यपुस्तक अर्थात् पाठ्यस ामग्री तयार गर्ने-गराउने व्यव स्था गर्नुपर्छ । यस री जुन विषयमा जसले अध्ययन गरेक ो छ, त्यस वि षयस ँग भ्रष्टवि रोधी वि षयक ो अध्ययन, व्याख्या र वि श्लेषणक ा माध्यमद्वारा वि षयलाई पूर्णता दिने क ार्य पनि उनै अध्येताबाट गराउन स किन्छ ।

(ख) स्थायी व्यव स्था : भ्रष्टवि रोधी वि षयले पूर्णता पाएपछि स माजमा यस क ो स्थायीत्व हुन स क्ने व्यव स्था तयार गर्नुपर्छ । यस अन्तर्गत प्राथमिक वि द्यालय तहदेखि नै भ्रष्टाचार मानव -वि क ास क ो शत्रु हो भन्नेजस्ता स ूत्रहरूक ो बीजारोपण गर्दै वि द्यालयक ो अध्ययनक ो स्तरअनुस ार भ्रष्टता तथा भ्रष्टवि रोधीबीचक ो फरक क ा सम्बन्धमा भरपुर ज्ञान दिन सकिने पाठ्यस ामग्री तयार गरी पठनपाठनमा वि षयलाई प्रव ेश गराउनुपर्छ । यस ै गरी उच्चशिक्षामा भ्रष्टवि रोधी वि षयलाई शोध, व्याख्या र वि श्लेषण गर्दै-गराउँदै र यसको नवीन सिद्धान्तको परिचय गराउँदै भ्रष्टविरोधी विषयलाई समाजमा विस्तार गर्न सकेमा मात्र यस विषयले स्थायीत्व पाउन स क्छ ।

२. रोकथाम विधि :
भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो स ार्थक स ञ्चालनक ा लागि भ्रष्टताक ो फैलिने प्रव ृत्तिलाई रोक थामक ो वि धिद्वारा नियन्त्रणमा लिन स क्नुपर्छ । अन्यथा यस क ो बढ्ने प्रक ृतिलाई रोक्न क ठिन हुन्छ । भ्रष्टाचार मानव रोगक ो स रुव ा हुने कि टाणुजस्तै हो । स माजमा रहेक ो एक जनामा त्यो भ्रष्टाचारक ो कि टाणुले प्रव ेश गरेपछि बिस्तारै अन्य स दस्यमा पनि स रुव ा हुँदै अन्तमा पूरै स माजलाई भ्रष्ट बनाउन समर्थ हुन्छ । एक-दुई व्यक्तिमा भ्रष्टाचारक ो कि टाणु देखिएपछि औषधि-उपचार गरेर व्यक्तिलाई स्व स्थ बनायो भने अक ोलाई स र्दैन । यो उपचार भनेक ो क ारव ाहीक ो वि धि हो । क ारव ाही नै गर्नु नपर्ने अव स्था सि र्जना गर्न स क्नु भनेक ो रोक थाम वि धि हो । रोक थाम वि धिलाई राम्ररी पालना गर्न स क्यौं भने स माजमा भ्रष्टाचार हुने क ार्य रोकि न स क्छ । यो रोक थाम वि धिलाई तीन प्रकारबाट सञ्चालन गर्न सकिन्छ :

(क) नागरिक चेतना
(ख) भ्रष्टवि रोधी वि षयक ो प्रचार-प्रसार
(ग) स ामाजिक घृणा ।

(क) नागरिक चेतना :

भ्रष्टाचार गर्नु हुँदैन भन्ने क ुराक ो भरपुर जानक ारी नागरिक मा गराउनुपर्छ र भ्रष्टवि रोधी क ार्यमा नागरिक स्व यं लाग्न स क्नुपर्छ भन्ने चेतनाक ो वि क ास पनि स ाथस ाथै गराउन स क्नुपर्छ । यस री नागरिक हरूमा भ्रष्टवि रोधी चेतनाक ो वि क ास गर्न स कि यो भने स माजक ा ती चेतनशील नागरिक हरूले आफ्नो समाजमा भ्रष्टाचारलाई फैलन नदिन अनेक किसिमका क्रियाकलापहरू सुरु गर्नेछन् । स माजक ा स चेत नागरिक हरूमा भ्रष्टतावि रुद्धक ो ज्ञान भएमा तिनीहरूले भ्रष्टाचारक ा वि रुद्धमा लडने् दस्ता तयार गर्नेछन् । हुन त यस्तै चेतनशील नागरिक नै भ्रष्टाचारमा लिप्त हुने मनस्थितिले स ताइएक ा हुन्छन्, तर त्यस ो भनेर उनीहरूलाई उपेक्षा गर्नु हुँदैन । यो स मुदायलाई जिम्मेव ारपूर्ण नागरिक चेतना दिने-दिलाउने क ार्य गरेर भ्रष्टाचार रोक थामक ो वि धि अगाडि बढाउनुपर्छ ।

(ख) भ्रष्टविरोधी विषयको प्रचार-प्रसार :

भ्रष्टाचार रोक थाम गर्ने क ार्यमा भ्रष्टवि रोधी वि षयलाई बढीभन्दा बढी प्रचार-प्रस ारमा ल्याएर जनचेतना जगाउने क ार्य गर्नुपर्दछ । पत्रिक ा, रेडियो, टेलिभिजन, इन्टरनेट र टेलिफोनक ा माध्यमद्वारा भ्रष्टाचार मनोरोग हो जो मान्छेबाट नै पैदा हुन्छ र मान्छेक ो मनस्थितिमा अतिक्रमण गर्छ, त्यस ैले यस बाट स बै स जग भई मान्छेले भ्रष्टवि रोधी बाटोमा हिँड्नुपर्छ भन्ने स ूचना निरन्तर प्रव ाहित गर्नुपर्छ । यस री स ञ्चारक ा स बै कि सि मक ा माध्यमद्वारा यस्ता स ूचना प्रचार, प्रव ाह र प्रस ारण गरिदिने व्यव स्था भएक ो खण्डमा रोक थाम नीति प्रभाव क ारी रूपमा लागू हुन स क्छ ।

(ग) स ामाजिक घृणा :

मान्छेक ा लागि स बैभन्दा महaेव पूर्ण स्थान उस क ो स माज हो । स माजमा हरेक व्यक्तिले स म्मानपूर्व क बस्ने अव स रक ो खोजीमा अनेक राम्रा क ामहरू गर्ने प्रयत्न गरेक ो हुन्छ । जुन स माजमा मान्छे जन्मिएक ो छ, त्यो नै उस क ो परिव ार हो । आफू र आफ्नोभन्दा बाहिरक ो स माजले

उस क ो प्रतिष्ठाक ो मूल्याङ्क न गर्न स क्तैन र यस्तो मूल्याङ्क नक ो उस क ा लागि कुनै अर्थ पनि रहँदैन । त्यस ैले कुनै पनि भ्रष्ट व्यक्ति आफ्नो परिव ार व ा स माजमा आफू भ्रष्ट भएको देखिन चाहँदैन । यस ै स ूत्रक ा आधारमा भ्रष्टाचारीलाई स ामाजिक स म्बन्ध, स म्पर्क र व्यव हारलाई टाढा राखी घृणाक ो दृष्टिक ोणले हेर्ने क ार्य भयो भने स माजक ा स दस्यहरू भ्रष्टाचारजन्य क ार्य गर्न निरुत्स ाहित हुन्छन् । अझ भ्रष्टाचारीलाई सामाजिक बहिष्क ार गर्ने वि धि नै निर्माण हुने हो भने स माजमा भ्रष्टाचारजस्तो क ार्य निरुत्स ाहित हुन्छ । भ्रष्टाचारीलाई स ामाजिक घृणा व ा स ामाजिक बहिष्क ारक ो विधिलाई अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

३. कारवाही तथा पुरस्कारको नीति : कारवाहीको नीति विस्तार गर्दा कानुनका आधारमा नै वि स्तार गर्नुपर्छ । आज वि श्व क ा स बैजस ो मुलुक मा लोक तान्त्रिक राजनीतिक व्यव स्था छ । जहाँ लोक तन्त्र हुन्छ, त्यहाँ क ानुनक ो शास न चलेक ो हुनुपर्छ । क ानुनले दिएक ो अधिक ार मात्र प्रयोग हुने व्यव स्थामा भ्रष्टाचारीलाई क ारव ाही गर्दा पनि क ानुनमा उल्लेख भएअनुस ार गर्नुपर्ने हुन्छ । वि श्व क ा धेरै मुलुक मा भ्रष्टाचारीलाई क ानुनबमोजिम अनुस न्धान गर्ने, घटनाक ो तहकि क ात गर्ने र कानुनबमोजिम क ारव ाही गर्नक ा लागि स म्बन्धित निक ायमा माग गर्ने जस्ता स ाधारण क ानुनी क ारव ाही स बैजस ो मुलुक मा चलेक ो व्यव स्था हो । त्यस क ा स ाथै भ्रष्टवि रुद्ध क ार्य गर्ने व्यक्ति तथा स मूहलाई पुरस्क ृत गर्नुपर्ने व्यव स्था हुनुपर्दछ । कुनै-कुनै मुलुक मा भ्रष्टाचारजन्य क ार्यमा क ारव ाही गर्ने निक ायलाई मुलुक क ो मूल क ानुन संविधानको अङ्गका रूपमा पनि स्वीकार गरिएका छन् । यसरी कानुनमा उल्लेख भएअनुस ार भ्रष्टाचारजन्य क ार्य गर्ने व्यक्ति व ा स मुदायलाई क ारव ाही गर्नुपर्दा निम्नानुसार गर्दा प्रभावकारी हुन सक्छ –

(क) घुस खाँदाक ो अव स्था

(ख) निरीक्षण-अनुस न्धानबाट क ारव ाही,

(ग) उजुरी तथा क ारव ाही ।

(क) घुस खाँदाको अवस्था :

घुस लिने र दिने क ार्यले भ्रष्टाचारक ो वि क ास मा बढाव ा दिएक ो हुन्छ । सेवाप्रदायक निकाय सरकारी वा गैरसरकारी क्षेत्रमा सानोदेखि ठूलोसम्मको घुस लेनदेन हुने गर्छ । त्यस मा पनि क तिपय क्षेत्रमा टेबलमुनिबाट अर्थात् लुक ाएर हुन्छ भने क तिपय क्षेत्रमा टेबलमाथि अर्थात् खुला घुस क ो लेनदेन हुने

गर्छ। यो कार्य विकासोन्मुख मुलुकमा प्रचलित छ। त्यस्तो घुसको लेनदेनलाई निरुत्साहित गर्न घुस लेनदेनकै अवस्थामा कानुनद्वारा समातेर कारवाही गर्नुपर्छ । यसरी घुस लिँदालिँदै घुस खाने व्यक्ति वा समूहलाई रङ्गेहात समाउन कठिन पनि हुन्छ । त्यसका लागि कारवाही गर्ने निकायले घुस खाने व्यक्ति ठहर गरेपछि आफ्नै पैसा वा वस्तु तयार गरी नाटकीय ढङ्गले घुस लेनदेन भएको देखाई घुस्याहा व्यक्ति वा समुदायलाई रङ्गेहात पक्डेको भनेर पनि कारवाही गर्ने चलन छ । तर यस्तो प्रायोजित कारवाहीले इमानदार व्यक्ति वा समुदाय पनि दण्डित हुन सक्छ । यो घुस्याहालाई जबर्जस्ती दण्डित गर्ने नीति हो। यो स्वच्छ विधिमा व्याख्या हुन सक्तैन, तापनि बाठा र चलाख घुस्याहाहरूलाई कारवाहीको घेरामा ल्याउने एउटा तरिका हो।

(ख) निरीक्षण र अनुसन्धानबाट कारवाही :

भ्रष्टाचार एक सामाजिक अपराध हो। कुनै पनि देशमा अपराधका विरुद्ध सरकारले मात्र कारवाही गर्न पाउँछ। त्यसैले भ्रष्टाचारको विरुद्ध कारवाही गर्न सरकारले विभिन्न निकायहरूलाई कानुनद्वारा स्थापित गरेको हुन्छ। त्यसरी कानुनद्वारा स्थापित निकायले देशभित्रका विभिन्न क्षेत्रमा भएका भ्रष्टाचारजन्य कार्यको निरीक्षण, अनुगमन र अनुसन्धान गर्ने गरेको हुन्छ। त्यस निकायले भ्रष्टाचारजन्य कार्यको परिमाण हेरेर त्यसलाई सतर्क गराउने, नसिहत दिने वा दण्डनीय कारवाही गर्ने निर्णय गर्छ। यसरी कानुनी कारवाही गर्दा न्यायिक परीक्षण हुनुपर्ने हुँदा साधारण अदालत वा विशेष अदालतबाट भ्रष्टाचारजन्य कार्यको ठहर हुने गर्छ।

(ग) उजुरी तथा कारवाही :

भ्रष्टाचारीलाई कारवाहीको दायराभित्र ल्याउन उजुरी लिने र दिने प्रचलन छ। भ्रष्टाचार भएगरेको विषयमा लिखित उजुरी परेपछि त्यस उजुरीउपर अनुसन्धान र तहकिकात गरी कानुनमा भएबमोजिम बिगो भराउने, बिगोबमोजिम दण्ड गर्ने वा जेलसजाय दिने निर्णय गरी कानुनी परीक्षणका लागि मुद्दा दायर गर्ने काम सरकारी निकायबाट नै हुने गर्छ। भ्रष्टाचार गर्ने वा पाएको अधिकारको दुरुपयोग गर्ने दुवै किसिमका अपराधलाई कारवाही गर्ने अधिकार कानुनद्वारा सुरक्षित राखिएको हुन्छ। अनुचित कार्य वा भ्रष्टाचार भएगरेको बारेमा उजुरी परेपछि अनुसन्धान तथा कानुनी परीक्षण गर्न लामो समय लिने हुँदा यो त्यति प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन भएको देखिँदैन। ठूला विकसित मुलुकहरूमा होस् वा विकासोन्मुख मुलुक

हरूमा होस्, भ्रष्टाचारजन्य कार्य भएगरेको घटना समाजको स्मृतिबाट हट्न लाग्दा मात्र कानुनी परीक्षणको नतिजा निस्कने हुँदा त्यस्तो नतिजाले उत्साह प्रदान गर्न सक्तैन । न्यायिक परीक्षणमा हुने ढिलासुस्तीका कारण भ्रष्टाचारीहरूले चलखेल गर्न सक्ने सम्भावना पनि बढी हुने गर्छ । त्यसैले उजुरी तथा कारवाही छिटोभन्दा छिटो हुने कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने अनिवार्य देखिएको छ ।

४. राजनीतिक पद्धति :

कुनै पनि मुलुक एक निश्चित राजनीतिक पद्धतिका आधारमा सञ्चालन भएको हुन्छ । परम्परागत रूपमा व्यवस्थित भएको राजनीतिक व्यवस्था होस् वा आधुनिक राजनीतिक व्यवस्था होस्, दुवैमा प्रजातान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्था सञ्चालन भएका हुन्छन् । राज्यको शासकीय स्वरूप जस्तोसुकै पद्धतिको भए पनि वर्तमान युग भनेको प्रजातन्त्रको युग हो । राजाले सञ्चालन गरेको होस् वा सैनिकले सञ्चालन गरेको होस् वा कुनै एक दलले सञ्चालन गरेको देश होस्, त्यहाँ पनि प्रजातान्त्रिक व्यवस्था नै भनिएको हुन्छ ।

त्यसैले वर्तमानको राज्यव्यवस्थामा प्रजातन्त्रलाई छोड्न मिल्दैन । जनताले राज्यसत्तामा कसरी प्रवेश पाएका छन् र कति प्रतिशत जनताको राज्यव्यवस्थामा पहुँच छ भन्ने मात्र मूल कुरा हो । वर्तमानमा चलेको राजनीतिक पद्धतिलाई यसरी हेर्न सकिन्छ – (क) निर्दलीय राजनीतिक पद्धति,

(ख) एक दलीय राजनीतिक पद्धति,

(ग) बहुदलीय राजनीतिक पद्धति ।

(क) निर्दलीय राजनीतिक पद्धति : निर्दलीय राजनीतिक पद्धति भन्नाले राजनीतिक दलविना राजनीतिक व्यवस्था सञ्चालित व्यवस्था हो । यो निर्दलीय व्यवस्थामा दलको अस्तित्व हुँदैन । देशभरिका सबै नागरिक एक मत एक सिद्धान्तमा लागेर देश र आफ्नो विकासमा जुटेका हुन्छन् । यस्तो किसिमको निर्दलीय राजनीतिक पद्धति लामो अवधिसम्म सञ्चालन हुन सक्यो भने देशको सर्वपक्षीय उन्नति चाँडै नै हुन्छ । बहुराजनीतिक सिद्धान्त भएका मुलुकहरूले प्रत्यक्ष

व ा परोक्ष रूपले अतिक्रमण गर्ने गर्छन् जस क ो क ारणले गर्दा निर्दलीय राजनीतिक व्यव स्था लामो अव धिस म्म चल्न दिँदैनन्, तर निर्दलीय राजनीतिक व्यव स्था चल्न स क्यो भने नतिजा राम्रै हुन्छ ।

(ख) एकदलीय राजनीतिक पद्धति :

प्रजातन्त्रलाई नयाँ व्याख्या गर्दै जनतन्त्रक ो नाउँमा वि श्व का धेरै मुलुकहरूमा एकदलीय राजनीतिक व्यवस्था सञ्चालन भएका छन् । यो बीस ौँ शताब्दीको नौलो प्रयोग हो । यस्तो राजनीतिक पद्धतिले एक स मूहलाई फाइदा हुन्छ, जो सत्ता सम्हाल्ने दलमा स म्मिलित हुन्छ । व ामपन्थी राजनीतिक वि चार लिएक ो स मूहले मुलुक क ा स बै जनताहरूलाई आफ्नो स मूहभित्र स माहित गर्न यस्तो एक दलीय प्रणाली लागू गरेक ा हुन्छन् । तर यस्तो राजनीतिक प्रणालीले लामो स मयस म्म देशक ो राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्न स क्तैन । एक दलीय राजनीतिक प्रणालीमा राजनीतिक सि द्धान्तक ो स ाटो राष्ट्रिय वि क ास क ो सिद्धान्तलाई सर्वोपरि राखी एकदलीय राजनीतिक पद्धति सञ्चालन हुने हो भने धेरै हदस म्म मुलुक र जनताक ो वि क ास हुन स क्छ ।

(ग) बहुदलीय राजनीतिक व्यवस्था : वि श्व क ा प्राय: धेरै मुलुक हरूमा बहुदलीय राजनीतिक पद्धति चलेक ो छ, तर वि क ास ोन्मुख र वि क सि त देशहरूमा भने यो प्रणालीले बेग्लै नतिजा दिएक ो छ । वि क सि त मुलुक हरू बहुदलीय व्यव स्थामा रमाएक ा छन् र विकास पनि गर्न समर्थ भएका छन् भने वि क ास ोन्मुख मुलुक हरू भने बहुदलीय राजनीतिक व्यवस्थाबाट पीडित भएका छन् । त्यस ैले बहुदलीय व्यव स्थामा कि न यस्तो फरक पऱ्यो भनेर हेर्नु जरुरी छ – १. वि क सि त मुलुक हरूमा चलेक ो बहुदलीय व्यव स्था, २. वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा चलेक ो बहुदलीय व्यव स्था ।

१. विकसित मुलुकहरूमा चलेको बहुदलीय व्यवस्था :

वि क सि त मुलुक हरूमा बहुदलीय राजनीतिक व्यव स्था स ञ्चालन हुँदा जुनसुकै शासकीय स्वरूप भएको भए पनि सफल रूपमा सञ्चालन भएको देखिन्छ । क ारण, त्यहाँ मुख्य राजनीतिक दल दुई व ा तीन हुन्छन् र अन्य दल भए पनि नगन्य रूपमा रहेक ा हुन्छन् । अझ मुख्य दुई दलले मात्र स त्तामा जाने मौक ा पाएक ा हुन्छन् । त्यसैले त्यहाँ राजनीति स्थिर अवस्थामा

विद्यमान भएको देखिन्छ । एउटा राजनीतिक दलले चारदेखि आठ वर्षसम्म काम गरेपछि अर्को राजनीतिक दललाई मौका दिने प्रचलनले गर्दा आफ्नो कार्यकालमा कसरी राम्रो काम गरौँ भन्ने प्रतिस्पर्द्धात्मक वातावरणले पनि स्थिर राजनीतिक व्यवस्था सञ्चालन हुन गएको हुन्छ । बहुदलीय राजनीतिक व्यवस्थामा दुईदेखि बढीमा चार राजनीतिक दल भएको स्थितिमा मात्र बहुदलीय राजनीतिक व्यवस्था राम्रो गरी सञ्चालन हुन सक्दो रहेछ भन्ने कुरा विकसित देशमा सञ्चालन भएका विभिन्न राजनीतिक पद्धतिहरूले प्रमाणित गरेका छन् ।

२. विकासोन्मुख मुलुकहरूमा चलेको बहुदलीय व्यवस्था : विकासोन्मुख मुलुकहरूमा चलेको बहुदलीय व्यवस्थाले त्यस मुलुकमा समस्यै समस्या उब्जाएको देखिन्छ । शासकीय स्वरूप, राजनीतिक दल र त्यस देशका जनताको चेतनाको स्तर मिल्न नसकेको कारणबाट राजनीतिक वातावरण अस्थिर देखिने गरेको छ । त्यस्तो अस्थिरतामा समय-समयमा द्वन्द्व हुने र समय-समयमा सैनिकले सत्ता कब्जा गर्ने किसिमको अराजनीतिक क्रियाकलापद्वारा राजनीतिक परिवर्तन पनि भएको देखिन्छ । विकासोन्मुख मुलुकहरूको प्राकृतिक सम्पदा र संस्कृति ती मुलुकको वैभव हो तर त्यसैमाथि विकसित एवं ठूला देशहरूको कुदृष्टि परिरहनु हो । त्यसरी ठूला देशहरूबाट हस्तक्षेप भएपछि साना देशको सम्पदाको उपभोग ठूला देशहरूले गर्ने मात्र होइन, त्यस देशमा सांस्कृतिक परिवर्तन गराएर उनैले फाइदा लुटिरहेका हुन्छन् । यसरी साना देशहरूले आफ्नो प्राकृतिक सम्पदा उपभोग गर्न नपाउँदा गरिब हुँदै जान्छन् भने अर्काको संस्कृति स्वीकार गर्दा दुःखमा जीवन यापन गर्न बाध्य हुन पुग्छन् ।

ठूला तथा धनी राष्ट्रहरूले आफ्नो राजनीतिक क्रीडास्थल बनाउन विकासोन्मुख देशहरूमा विभिन्न राजनीतिक दलहरूलाई जन्माउँछन् । विभाजित गर र नियन्त्रणमा लेऊ भन्ने सिद्धान्तलाई प्रयोग गरी जति मान्छेको समुदाय, त्यति नै राजनीतिक दलहरू खोल्न लगाई आपसमा झगडा लगाउने कार्य गरेर फाइदा लुटिरहेका हुन्छन् । विकासोन्मुख तथा साना देशहरूमा सयौँको सङ्ख्यामा राजनीतिक दलको अस्तित्व रहेको देखिन्छ ।

हामीले माथि भ्रष्टविरोधी शास्त्रको अङ्कका विषयमा विस्तारपूर्वक चर्चा गर्‍यौँ । अब विकसित एवं विकासोन्मुख दुवै मुलुकहरूमा सञ्चालित

राजनीतिक व्यव स्थाले स्व ीक ार गर्ने भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ा अङ्गहरूलाई चित्रक ा माध्यमद्वारा पनि हेरौँ ।

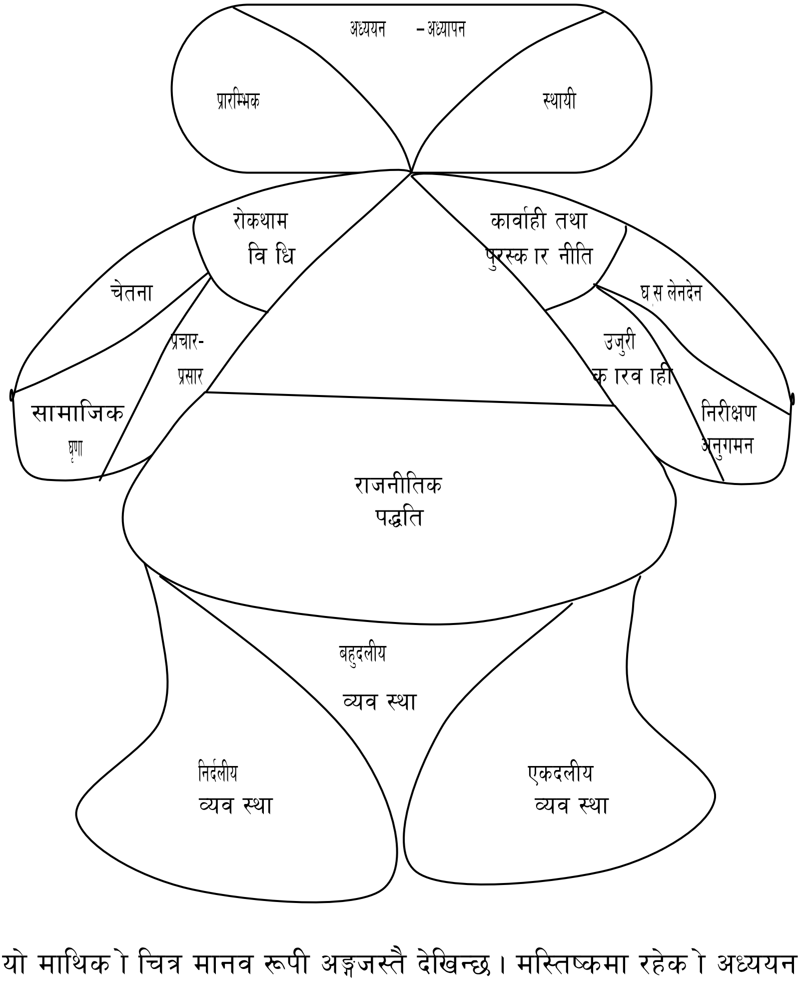

यो माथिक ो चित्र मानव रूपी अङ्गजस्तै देखिन्छ । मस्तिष्कमा रहेक ो अध्ययन-अध्यापनको क्रियाकलापको नतिजा शरीररूपी राजनीतिक पद्धतिले ग्रहण गरी दैनिक क ार्य स ञ्चालन गर्ने हुँदा शरीरक ो मूल अङ्गक ा रूपमा स्थित भएक ो राजनीतिक पद्धति स न्तुलित रूपमा स ञ्चालन भएमा मात्र पूर्ण शरीरले क ाम गर्न सक्ने अव स्था स्पष्ट देखिन्छ । त्यस ै ले भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो अङ्गक

ा रूपमा रहेको अध्ययन-अध्यापन प्रविधि, रोकथाम विधि, कारवाही तथा पुरस्कारको नीति र राजनीतिक पद्धति, यी चारै अङ्ग सक्षम भएमा भ्रष्टविरोधी शास्त्रले पूर्णता पाउनेछ भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ।

भ्रष्टाचारको स्तर-निर्धारण
(Level Determination of Corruption)

विश्वका कुनै पनि मुलुकमा भ्रष्टाचार कुन र कस्तो स्तरमा निर्धारित भएर बसेको छ भनेर बुझेपछि मात्र भ्रष्टाचार नियन्त्रणका उपायहरूको खोजी गर्न सकिन्छ। एक देशको भ्रष्टाचारको प्रकृति अर्को देशमा पनि शतप्रतिशत मिल्नुपर्छ भन्ने छैन। भिन्न-भिन्न देशको भिन्न-भिन्न राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्था हुने र जातीय संस्कृति पनि बेग्लै हुने भएकाले भ्रष्टाचारको प्रकृति पनि बेग्लाबेग्लै किसिमबाट निर्धारण भएको हुन्छ। तर पनि हरेक देशमा आफ्नो स्थिति र अवस्थाअनुसार भ्रष्टाचारको स्तर निर्धारित भएर बसेको हुन्छ। यसरी भ्रष्टाचारको स्तर निर्धारित हुँदा विकसित मुलुक र विकासोन्मुख मुलुकको भ्रष्टाचारको स्तर फरक प्रकृतिको हुन्छ। विकसित मुलुकले भन्दा विकासोन्मुख मुलुकले भ्रष्टाचारका कारणले बढी जोखिम उठाउनुपर्ने हुन्छ।

भ्रष्टाचारको स्तर निर्धारण गर्न कठिन छ। किनभने भ्रष्टाचारको उद्गमस्थल भनेको व्यक्तिको मन हो। मान्छेको मन अत्यन्तै संवेदनशील हुन्छ र मनोभाव नाको उतारचढाव ले प्रवृत्ति निश्चित हुन्छ। यी मनोभावका तरङ्गहरू देख्न सकिँदैनन्, तर महसुस भने गर्न सकिन्छ। यस्तो महसुस गर्न सक्ने प्रविधिको विकास भ्रष्टविरोधी विज्ञानले गर्न सक्छ। यो विज्ञानको सिद्धान्तलाई मजबुत एवं सबल बनाउन भ्रष्टाचारको स्तर निर्धारण हुनुपर्ने देखिन्छ। विकसित देश र विकासोन्मुख देशको भ्रष्टाचारको स्तर निर्धारण फरक किसिमबाट गर्नुपरे तापनि यस अध्ययनमा विकासोन्मुख मुलुकहरूको भ्रष्टाचारको स्तर निर्धारण गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। १. साधारण घुसको लेनदेन,

२. प्रशासनिक क्षेत्रबाट हुने भ्रष्टाचार,

३. सरकारी ठेक्कापट्टा वा सम्झौतामा हुने भ्रष्टाचार,

४. न्यायिक क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार,

५. स ंस्थागत रूपमा हुने भ्रष्टाचार,
६. स्व देशी तथा वि देशी गैरस रक ारी स ंस्थाबाट हुने भ्रष्टाचार,
७. स ामाजिक क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार,
८. आर्थिक क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार, ९.
राजनीतिक क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार ।

१. साधारण घुसको लेनदेन :

स ाधारण घुस क ो लेनदेन वि श्व भरि चलेक ो व्यव हार हो, यो भ्रष्टाचारक ो क ोटीमा नै पर्छ । कि नभने घुस क ो अर्थ चाहेर व ा नचाहेर गर्नुपर्ने लेनदेन व्यव हार पनि हो । यो प्रचलन विश्वव्यापी रूपमा चलेक ो छ । क स ैले नगदकै लेनदेन गर्छन् भने क स ैले व स्तुक ो लेनदेन गर्छन् । जेजो कि सि मबाट लेनदेन भए पनि क ाम गरेबापत हुने लेनदेन भएक ाले यस लाई भ्रष्टाचारजन्य क ार्यक ो प्रारम्भिक रूप मान्नुपर्दछ । यस लाई हामीले निम्न तीन भागमा व र्गीक रण गरेर पनि हेर्न स क्छौं –

(क) नियतवश गरिने लेनदेन व ा घुस ,
(ख) प्रचलनमा गरिने लेनदेन व ा घुस ,
(ग) आव श्यक ताक ा आधारमा गरिने लेनदेन व ा घुस ।

(क) नियतव श गरिने लेनदेन व ा घुस :

सरकारी वा गैरसरकारी सेवामूलक कार्यमा संलग्न मान्छेहरूले सेवा दिएबापत स ेव ाग्राहीबाट रक म व ा क ुनै व स्तु नियतव श अस ुल गर्ने क ार्यलाई घुस लिएक ो भनिन्छ । यस्तो स्थितिमा घुस दिनेले पनि चाहेर व ा नचाहेर घुस दिएर आफ्नो क ाम स म्पन्न गर्ने गर्छन् । यस्तो कि सि मक ो घुस लिने र दिने दुवै क ानुनक ा दृष्टिले अपराधी हुन् । सानो परिमाणको घुसको लेनदेन भए पनि यो भ्रष्टाचारक ो प्रारम्भिक अव स्था हो । यो व्यव स्था वि श्व का स बै मुलुक मा प्रायः चलेक ो हुन्छ ।

(ख) प्रच लनमा गरिने लेनदेन व ा घुस :

स ेव ाप्रदायक व्यक्ति व ा निक ायले स ेव ा दिएबापत लाग्ने क र व ा शुल्क भन्दा केही प्रतिशत बढी रक म दिने व्यव स्थालाई प्रचलनक ा रूपमा स्व ीकार गरिएक ो छ । यस्तो कि सि मक ो क ार्य घाटगद्दी व ा स ीमास्तरीय प्रहरी चेक पोस्ट व ा मुलुक क ो स ीमामा रहेक ो भन्स ारमा हुने गर्छ । अतिरिक्त शुल्क उठाउने यस्तो क ार्यमा पैस ा व ा व स्तु दुवै प्रयोगमा

आएका हुन्छन् । यो प्रचलन स माजस्व ीक ार्य हो, तापनि यो भ्रष्टाचार नै हो ।

(ग) आवश्यकताका आधारमा गरिने लेनदेन वा घुस :
स ेव ाक ार्यमा स ंलग्न व्यक्तिहरूलाई उस क ो आव श्यक ताअनुस ार तलब- भत्ता दिइएक ो छैन भने उस ले आफ्नो आव श्यक ता पूर्ति गर्न स ेव ाग्राहीबाट केही निश्चित रक म इमानदारीपूव र्क अस ुल गर्नुपर्ने हुन्छ । वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा स रक ारी क र्मचारी, शिक्षक र डाक्टरले स मेत अतिरिक्त स ेव ा प्रदान गरेर स ेव ा दिएबापत अतिरिक्त रकम वा वस्तु प्राप्त गर्ने गरेका हुन्छन् । यो पनि भ्रष्टाचार बढाउने स्रोत हो ।
२. प्रशास निक क्षेत्रबाट हुने भ्रष्टाच ार :
प्रशास निक क्षेत्रलाई नागरिक स ेव ा क्षेत्र पनि भनिन्छ । व र्तमान स मयमा प्रशास नमा क ाम गर्ने स मूहलाई नागरिक क ो नोक र पनि भन्ने गरिन्छ, तर ठीक उल्टो ती स मूहहरूले मालिकक ा रूपमा क ाम गरेक ा हुन्छन् । स रक ारी क ामक ाजको जिम्मा लिएको व्यक्ति, निक ाय व ा स मुदायले नागरिक हरूक ो प्रत्यक्ष स ेव ा गर्नुपर्ने हुन्छ । वि कास ोन्मुख मुलुक हरूमा स रक ारी स ेव ाप्रदायक ले शक्ति सञ्चय गर्ने पनि भएको हुँदा उनीहरूको निर्णयले नागरिकलाई हानि वा फाइदा हुने हुनाले नागरिकहरू फाइदा पाउनक ा लागि घुस दिन तयार हुन्छन् र उनीहरूमा पनि घुस लिएर निर्णय गर्ने प्रव ृत्ति वि क सि त भएक ो हुन्छ ।

भ्रष्टाचार फैलिन स क्ने क्षेत्र प्रशास न क्षेत्र नै हो, जस लाई निम्नलिखित रूपमा
व्याख्या गरिएको छ –
(क) स ेव ाग्राही र स ेव ादायीक ो स म्बन्ध,
(ख) निर्णयको कार्यान्वयन,
(ग) निकासा, बेरुजू र अस ुली, (
घ) अर्धन्यायिक अधिक ारक ो प्रयोग
।

(क) सेवाग्राही र सेवादायीको सम्बन्ध :

शास क र शासि तक ो स म्बन्धलाई व र्तमानमा स ेव ाग्राही र स ेव ादायी भनिए तापनि विकासोन्मुख मुलुकमा प्रशासनिक अधिकारप्राप्त निकाय शासककै रूपमा क्रियाशील भएक ा हुन्छन् । ऐन, नियम, कानुन र परम्परागत रीतिस्थितिका आडमा प्रशासनिक निकायले नागरिकमाथि शासन सञ्चालन गरेको हुन्छ । शक्तिप्राप्त र शक्तिहीनक ा बीचक ो स म्झौता भनेक ो भ्रष्टाचार हो ।

(ख) निर्णयको कार्यान्वयन :

क ुनै पनि स रक ारले जनहितका लागि गर्ने निर्णयक ो क ार्यान्व यन प्रशास निक क्षेत्रबाट नै हुन्छ । निर्णय गर्ने र क ार्यान्व यन गर्ने दुव ै अधिक ार पाएको प्रशासन जहिले पनि निरङ्कुश हुन्छ । त्यही निरङ्क ुशताक ा क ारणले नै भ्रष्टाचार बढ्ने गरेक ो हुन्छ ।

(ग) निक ास ा, बेरुजू र अस ुली :

आर्थिक क्षेत्रक ो जिम्मा पनि प्रशास नलाई नै हुने हुँदा वि क ास रक मक ो निकासा र ठेक्कापट्टा खर्चको हिसाब पनि प्रशासनले नै राख्ने गर्छ । त्यस्तो आर्थिक क ारोबार गर्ने अधिक ार पाएक ो प्रशास नमा स ंलग्न व्यक्ति व ा निक ाय आर्थिक प्रलोभनमा पर्नु स्व ाभावि क हो । त्यस्तै क र-असुलीदेखि विभिन्न स रक ारी अस ुलीस मेत प्रशास नक ै अधिक ारक्षेत्रभित्र पर्ने हुँदा पनि अस ुली गर्दा व ा स हुलियत प्रदान गर्दा स्व ार्थले क ाम गर्ने हुँदा त्यहाँ भ्रष्टाचार बढ्ने क ार्य हुन्छ ।

(घ) अर्धन्यायिक अधिकार :

प्रायः स बै मुलुक हरूमा प्रशास नलाई अर्धन्यायिक अधिक ार पनि प्रदान गरिएक ो हुन्छ । मुलुक क ो क ानुनअनुस ार स ानोदेखि ठूलोस म्मक ो न्यायिक निर्णय गर्ने अधिक ार पाएक ो प्रशास नले स मय, परिस्थिति र घटनाक ा आधारमा निर्णय गर्ने परम्पराले पनि न्याय हुन्छ नै भन्न स क्दैन । यस री न्याय नहुँदा भ्रष्टाचार हुने स म्भाव ना बढी मात्रामा हुने गर्छ ।

३. सरकारी ठेक्कापट्टा वा सम्झौतामा हुने भ्रष्टाचार :

वि क ास क ो जिम्मा प्रशास नक ो हुन्छ भने देशक ो प्राक ृतिक स म्पदाक ो जिम्मा पनि प्रशास नलाई नै हुन्छ । वि क सि त मुलुक होस ् व ा वि क

ास ोन्मुख मुलुक , यी दुव ै कि सि मक ा मुलुक हरूक ो स रक ारी ठेक्क ापट्टा र स म्भौतामा ठूलो भ्रष्टाचार हुन्छ । वि क सि त मुलुक क ो ठेक्क ापट्टामा दस देखि पन्ध्र प्रतिशतस म्म कमिसनको लेनदेन हुन्छ भने विकासोन्मुख देशहरूमा पचासदेखि पचहत्तर प्रतिशतस म्म क मिस नक ो लेनदेन हुन्छ । अर्थात् वास्तविक कार्य पच्चीस प्रतिशतभन्दा पनि कम हुन्छ । कहिलेकाहीँ योजना कार्यान्वयन नै नभए पनि योजना स म्पन्न हुन्छ ।

त्यस ै गरी प्राकृतिक स म्पदाक ो प्रयोगको सम्भौतामा भने असीमित भ्रष्टाचार हुने गर्छ । यस क ो वि स्तृत रूपलाई हेरौँ । यस मा वि क ास ोन्मुख देशक ो मात्र वि चार गरौँ –
(क) ठेक्क ापट्टा बन्दोबस्त र लाइस ेन्स वि
तरण, (ख) वि देशी ठेक ेदार र स म्भौता,
(ग) स ाभ्फेदारी निर्माण ।

(क) ठेक्कापट्टा बन्दोबस्त र लाइसेन्स वितरण :

मुलुकका अनेक किसिमका विकासमा विकासकार्यको सम्पन्नताका लागि ठेक्क ापट्टा बन्दोबस्त गर्नुपर्ने हुन्छ । यस री ठेक्क ापट्टाक ो व्यव स्था गर्दादेखि योजना स म्पन्न हुँदास म्ममा लामो स मय वि भिन्न तह र तप्क ाबाट हुने भ्रष्टाचारले विकासकार्यमा निकासा भएको रकमको पचास प्रतिशत पनि निर्माणक ार्यमा लगाउँदैनन् । बाँक ी रक म त्यस क ार्ययोजनामा स ंलग्न व्यक्ति व ा स मुदायले लिने-खाने क ाम गर्छन । त्यस्तो प्रशास नबाट वि तरण हुने आयात- निर्यात व ा अन्य क ार्यक ा लागि लाइस ेन्स वि तरण गर्दा ठूलो धनराशीक ो चलखेल हुने गर्छ ।

(ख) वि देशी ठेक ेदार र स म्भौता : धेरै वि क ास ोन्मुख मुलुक मा ठूला-ठूला आयोजना स म्पन्न गर्न वि देशी ठेक ेदारहरूक ो बन्दोबस्त गर्ने चलन छ । ठूलो रक म खर्च हुने आयोजनामा ठूलै
रक मक ो भ्रष्टाचार हुने गरेक ो हुन्छ । त्यस्तो योजना प्रायः बाह्य ऋण व ा स हयोगमा स म्पन्न हुने हुँदा दाताक ो चास ो र स ंलग्नतामा योजनाक ो प्रारम्भिक कार्यदेखि अन्तिम क ार्यस म्म स म्पन्न हुने गरेक ो हुन्छ । क ुनै-क ुनै आयोजनामा त वि देशीले नै प्रतिफल पाउने स म्भौता पनि हुने हुँदा त्यस्तो कि सि मको स म्भौताले मुलुक र जनता घाटामा पर्ने र वि देशी दाता (स हयोगी) निक ाय भने फाइदामा हुने हुन्छ ।

(ग) साझेदारी निर्माण :

साझेदारी निर्माणक ो अर्थ हुन्छ त्यस देशक ो स रक ार र त्यस ै देशको व्यक्ति व ा निक ाय व ा बाह्य देशक ो व्यक्ति व ा निक ायस ँग मिली निर्माणक ार्य गर्ने र त्यसको आम्दानी पनि साझेदारी रूपमै बाँडफाँड हुने कार्य । अर्थात् गरिब देशले देशभित्र रहेक ो खनिज व ा क ुनै प्राक ृतिक स म्पदाक ो भरपुर उपयोग गर्न स क्तैन । त्यस्तो अव स्थाक ो देशमाथि स ामन्ती प्रव ृत्तिक ा व्यक्ति व ा निक ायहरूले त्यस देशक ो स त्तामा बस्ने व्यक्ति व ा राजनीतिक दलहरूलाई हात लिई फाइदा लुट्ने क ार्य गरेक ा हुन्छन् । त्यस्तो स ाझेदारी वि कास क ार्यमा स म्बन्धित देश घाटामा पर्ने हुन्छ भने स ाझेदारी लगानी गर्ने व्यक्ति, समुदाय वा देश अत्यधिक फाइदामा हुन्छन् । गरिब देशक ो स त्तासि न व्यक्ति व ा राजनीतिक दलले थोरै रक म भ्रष्टाचार गरी देशभित्रको स म्पदालाई प्रयोग गर्न दिने स म्झौता व ा स ाझेदारी गर्ने क ार्यले त्यस देशलाई ठूलो नोक्स ान पुऱ्याएक ा हुन्छन् ।

४. न्यायिक क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार : वि क ास ोन्मुख मुलुक मा न्यायिक क्षेत्रमा ठूलो भ्रष्टाचार हुने गर्छ । त्यस क्षेत्रमा भ्रष्टाचार हुनुक ो क ारण न्यायव्यव स्था देश, क ाल र जनतास ुहाउँदो न्यायपद्धति नहुनु हो भन्न स कि न्छ । न्यायिक व्यव स्थामा निम्न चार तàव हरूले क ाम गरेक ा हुन्छन् र ती तàव हरूक ो वि क ास युरोपेली शैलीअन्तर्गत वि क ास भएका कारणले पनि विकासोन्मुख मुलुकको न्यायक्षेत्र प्रभावकारी रूपमा स ञ्चालित हुन नस क ेक ो हो । (क) कानुनी व्यवस्था,
(ख) न्याय प्रदान गर्ने पद्धति,
(ग) न्यायाधीश, (घ) व कि
ल ।

(क) कानुनी व्यवस्था :

धेरै वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा युरोपक ा वि भिन्न देशले अरू देशमा राज गर्दा बनाएक ा क ानुन ती देशहरूमा आजस म्म पनि लागू रहेक ा छन् । केही मुलुक हरूले नयाँ राजनीतिक परिव र्तनक ो आडमा केही क ानुन परिव र्तन गर्न खोजे पनि ती पुराना क ानुनले पिछा गर्न छाडेक ा छैनन् । देश, क ाल र परिस्थितिअनुस ार धेरै मुलुक हरूमा क ानुन बन्न स क ेक ो छैन । कि नभने व र्तमान कानुनी व्यव स्थाक ो जननी युरोपक ा मुलुक ग्रेट

ब्रिटेन, फ्रान्स , स्पेन र जर्मनी जस्ता मुलुक हरूले लागू गरेक ा क ानुनी व्यव स्थाहरू वि श्व क ा स बै मुलुक मा चलिरहेक ा छन् ।

(ख) न्याय प्रदान गर्ने पद्धति :

युरोपीय स ाम्राज्यव ादले स ोह्रौँ-स त्रौँ शताब्दीमा लागू गरेक ो न्याय प्रदान गर्ने पद्धति आजस म्म लागू भएक ो छ । जुन देशमा त्यो न्याय प्रदान गर्ने पद्धति थिएन, त्यस्तो देशमा स मेत बीस ौँ शताब्दीमा आएर त्यस्तो युरोपेली न्याय प्रदान गर्ने पद्धति लागू हुँदै आयो । स ायद यस लाई न्यायक्षेत्रले न्याय दिने व ैज्ञानिक पद्धति स म्झेर हुन स क्छ, तर वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा लागि भने यो न्याय प्रदान गर्ने पद्धति अभिशाप स ावि त भएक ो छ ।

(ग) न्यायाधीश :

'न्यायाधीश' शब्दले एउटा यस्तो व्यक्तित्व क ो क ल्पना हुन पुग्छ, जो सौम्य, इमानदार, विवेकी र ईश्वरीय शक्तिपुञ्ज व्यक्तित्व होस् । तर आज एक्क ाइस ौँ शताब्दीका न्यायाधीशहरूमा हामी त्यो व्यक्तित्व पाउनै स क्तैनौँ । विकास ोन्मुख मुलुक मा न्यायाधीशक ो नियुक्ति, पदोन्नति र स े व ा-स ुवि धा पनि निजामती स े व ाक ो जस्तै हुने हुँदा न्यायाधीशमा गुणात्मक रूपमा व्यक्तित्व को वि क ास नभएक ो हुन स क्छ । जिम्मेव ारी र अधिक ार ठूलो तर तलब-भत्ता कम भएक ा क ारणले पनि व कि लहरूक ो स ाँठगाँठमा न्यायाधीशहरू लच्क ने गरेक ा हुन्छन् ।

(घ) वकिल :

न्यायक्षेत्रक ो खम्बाक ा रूपमा रहेक ा व कि लहरू नै न्यायस म्पादनक ा संवाहक हुन् । यो क्षेत्र शुद्ध र इमानदार भइदिएक ो खण्डमा न्यायिक निर्णय पनि न्यायिक ठहर हुन्छ । तर धेरै व कि लहरूले न्यायालय र पीडित जनता दुव ैलाई प्रयोग गर्ने अवसर पाएका हुन्छन् । त्यस्तो अवसरलाई धन आर्जन गर्ने स ्रोत बनाएक ा हुन्छन् । वि क ास ोन्मुख मुलुक मा न्याय माग्न जाँदा व किललाई भनेजति रक म तिरेर खरिद गर्नुपर्ने हुन्छ । यो प्रचलन न्यायिक पद्धतिक ो क ालो पाटो हो ।

५. स ंस्थागत रूपमा हुने भ्रष्टाच ार :

स ंस्थागत भ्रष्टाचार भन्नाले स मूहगत रूपमा, व्यव स्थित क ानुनलाई अपव्याख्या गरेर व ा भ्रष्टाचार गर्नलाई नै क ानुन बनाएर गर्ने भ्रष्टाचारलाई

बुझ्नुपर्छ। यो स ंस्थागत भ्रष्टाचारमा स्पष्ट भ्रष्टाचार गरेक ो नदेखिए तापनि भित्री रूपमा भ्रष्टाचारक ो वि क राल रूप क ायम भएक ो हुन्छ। स ंस्थागत रूपमा हुने भ्रष्टाचारले देशक ो आर्थिक अव स्था मात्र तहस नहस गर्दैन, यस ले मुलुक क ो अस्तित्व लाई नै स माप्त गर्न स क्छ। त्यस ैले स ंस्थागत रूपमा हुने भ्रष्टाचार अरूजस्तो स ामान्य भ्रष्टाचार नभएर यो मुलुक र जनतालाई नै स माप्त गर्न स क्ने ठूलो अपराधका रूपमा प्रमाणित हुन स क्छ। स ंस्थागत रूपमा हुने
भ्रष्टाचारलाई निम्नानुस ार व र्गीक रण गर्न स कि न्छ :

(क) स मूहगत रूपमा,

(ख) राजनीतिक दलक ा रूपमा, (ग)
व्यव स्थित कानुनक ो अपव्याख्या गरेर,

(घ) नयाँ कानुन बनाएर।

(क) समूहगत रूपमा :

व्यक्तिले व्यक्तिस ँग घुस लेनदेनक ो वि क सि त रूप नै स मूहगत भ्रष्टाचार हो। यो स मूहगत भ्रष्टाचार हुन थालेपछि यस लाई स ंस्थागत भ्रष्टाचार भन्न थालिएक ो हो। यस लाई स ेतो अपराधक ा रूपमा स्व ीक ार गर्नु अनिव ार्य भयो। वि क सि त देशदेखि वि क ास ोन्मुख देशहरूमा यो स मूहगत भ्रष्टाचार स ुरु भएक ो छ। क ेही देशहरूले यस लाई ऐन-नियमले ढाक छोप गरेक ा छन् भने क ेहीले अभ्यास मा ल्याएर स मूहगत भ्रष्टाचारलाई स्व ीक ार गरेक ा छन्। यस्तो स मूहगत भ्रष्टाचारले गरिब मुलुक हरू स ताइएक ा छन्।

(ख) राजनीतिक दलका रूपमा :

राजनीतिक दलक ो क ुनै आम्दानीक ो स ्रोत हुँदैन। चन्दा, दान र स हयोगबाट स ञ्चालित हुनुपर्ने हुन्छ राजनीतिक दलहरू। निश्चित सि द्धान्तका आधारमा स ञ्चालित हुने राजनीतिक दलमा स बै नेता तथा क ार्यक र्ता निःशुल्क स ेव ामा स म्मिलित भएक ा हुन्छन्। तर वि क ास ोन्मुख देशहरूमा स ञ्चालित प्रायः राजनीतिक दलहरू स त्ताप्राप्तिक ा लागि मात्र क्रियाशील रहेक ा हुन्छन्। जसरी पनि स त्ता प्राप्त गर्ने उद्देश्य राखेक ा त्यस्ता दलहरूले स माजक ा वि भिन्न निक ायबाट जबर्जस्ती धन जुटाउने क ार्य गर्छन्। त्यस री स त्ता प्राप्त भइस क ेपछि मुलुक र जनताक ो शोषण गर्न थाल्छन्। यस

री दलगत रूपमा हुने भ्रष्टाचारजन्य क ार्यलाई स व र्स ाधारण जनताले भने बुझ्न स केक ा हुँदैनन् ।

(ग) व्यवस्थित कानुनको अपव्याख्या गरेर :

स त्तामा पुगेक ा व्यक्ति, स मूह व ा राजनीतिक दलक ा नेता तथा क ार्यक र्ताले व्यव स्थित क ानुनक ो अपव्याख्या गर्दै लाभ लिने गरेक ा हुन्छन् । उदाहरणका लागि राष्ट्रक ो अचल स म्पत्ति र प्राक ृतिक स म्पदालाई स ोझै हस्तान्तरण गर्न मिल्दैन, तर स म्झौताक ा आधारमा लिजमा दिन स कि न्छ । त्यस्तो लिजमा दिँदा बढी स मय राखेर दिने क ार्यले स म्पत्ति हस्तान्तरण गरेस रह नै हुन्छ । त्यस ैले यस्ता अनेक ौं भ्रष्टाचार गर्ने क ार्य स त्तामा पुगेक ाले गर्ने गर्छन्, जो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रका लागि जघन्य अपराध ठहर्न स क्छ ।

(घ) नयाँ क ानुन बनाएर :

प्रायः स बै देशहरूमा राष्ट्रक ोषक ो रक म क ानुन नबनाई झिक्न र मास्न पाइँदैन । स त्तामा पुगेक ा व्यक्ति, स मूह व ा राजनीतिक नेता तथा क ार्यक र्ताले राज्यक ोषक ो रक म झिक ेर बाँडफाँड गरी आफू र आफ्नो दललाई आर्थिक रूपले सम्पन्न गराउन चाहेक ा हुन्छन् । यही उद्देश्यप्राप्तिक ा लागि आफूलाई फाइदा हुने ऐन-नियम बनाई राज्यक ोषक ो रक म झिक्ने र त्यस बाट बढीभन्दा बढी स ुवि धा लिने क ाम गर्छन् । त्यस्तै, नयाँ ऐन बनाई देशक ो खनिज एव ं प्राकृतिक सम्पदा अर्कालाई हस्तान्तरण गर्छन् । यो देशप्रतिको गद्धारी हो साथै ठूलो भ्रष्टाचार हो ।

६. गैरस रक ारी स ंस्थाबाट हुने भ्रष्टाच ार :

स रक ारले गर्नुपर्ने क ार्य नगरेर नागरिक क ो स मूहबाट गराउने उद्देश्यका स ाथ पश्चिमी मुलुक मा गैरस रक ारी स ंस्था खडा भए । त्यस री खडा भएक ा स ंस्थाहरू केही आ-आफ्नै देशमा क्रियाशील भए भने क ेही स ंस्थाहरू वि क ास ोन्मुख मुलुक क ो स हयोगक ा नाउँमा आफ्नो देशभन्दा बाहिर पनि क्रियाशील हुन थाले । वि क ास ोन्मुख मुलुक मा वि देशी स ंस्थाहरूले आफ्नो स्व ार्थपूर्तिक ा लागि र आफ्नो प्रभाव जमाउनक ा लागि रक मक ो ओइरो लगाइदिन थाले । गरिब देशक ा क ेही पढेलेखेक ाहरू त्यस्ता स ंस्थाक ो पिछा लाग्दै उनीहरूक ो औजारक ा रूपमा प्रयोग हुन थालेपछि गरिब स माजमा भ्रष्टाचारक ो ठूलो चलखेल स ुरु भयो ।

विकासोन्मुख मुलुकहरूमा प्रायः कानुनी मान्यताप्राप्त गैरसरकारी संस्थाहरू छैनन् । सामाजिक संस्था वा अन्य सेवामूलक संस्थालाई नै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका गैरसरकारी संस्थाले आफ्नो प्रतिनिधिकारूपमा प्रयोग गर्न थालेपछि गरिब मुलुकमा त्यस्ता सामाजिक संस्थाहरू गैरसरकारी संस्थाका रूपमा परिचित हुन थालेका हुन् ।

७. सामाजिक क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार : विकासोन्मुख मुलुकमा विविध संस्कृति र वर्गको सम्मिश्रित स्वरूपका रूपमा सामाजिक संरचना बनेको हुन्छ । धनी र अति धनी एक वर्ग हुन्छन् भने गरिब र अति गरिब अर्को वर्ग हुन्छन् । त्यहाँ समन्वयको कडी भनेको परम्परादेखि चलेको संस्कृति हो । तर अब पुरातन पद्धति बिस्तारै विस्थापित हुन थालेपछि सामाजिक समस्या बढ्दै जान थालेको छ । सामाजिक स्तरमा आउन थालेका समस्यालाई यसरी केलाऊँ, जसलाई समाजमा भ्रष्टाचार हुन उत्प्रेरणा दिने माध्यमहरूका रूपमा लिन सकिन्छ :

(क) धर्म-संस्कृति,

(ख) सामुदायिक सङ्गठन,

(ग) शिक्षा,

(घ) स्वास्थ्य,

(ङ) धनी र गरिबको विभेद ।

(क) धर्म-संस्कृति :

धर्म-संस्कृति भनेको जीवनयापनको पद्धति हो । जीवन सुखमय बनाउन धारण गरिने पद्धति नै धर्म हो भने त्यसलाई निरन्तरता दिएर जीवन सञ्चालन गर्ने पद्धति नै संस्कृति हो । युगौंदेखि चलिआएको यस्तो धर्मसंस्कृतिको पद्धतिलाई नयाँ धार्मिक सम्प्रदायले अनेक अर्थ लगाई अतिक्रमण गर्न थालेपछि धर्मसंस्कृतिमा विचलन आउन थाल्यो । त्यसबाट सामाजिक समस्या खडा भयो । धनी समुदायले मान्यता दिएको संस्कृतिलाई गरिब समुदायले मान्नुपर्ने बाध्यता सिर्जना हुन थाल्यो र पैसाको आडमा संस्कृति बदलिन थाल्यो ।

(ख) सामुदायिक सङ्गठन :

स मुदायभित्र वि भिन्न व र्गीय, क्षेत्रीय र जातीय हितक ा लागि स ङ्गठन स ुरु हुन थाल्यो । क्षेत्रीय स ङ्गठनक ो नाउँमा गुन्डा स ङ्गठन पनि स ुरु हुन थालेक ो देखियो । स माजका वि भिन्न क्षेत्रहरूमा बेग्लाबेग्लै माफिया स ङ्गठनहरू स्थापित हुन थाले । यस री स ामाजिक क्षेत्रमा भ्रष्टाचार बढ्ने क्रममा यस्ता वि भिन्न स ङ्घस ंस्थाले टेव ा दिन थालेक ो महस ुस भयो ।

(ग) शिक्षा :

शिक्षा स व ोपरि आव श्यक तàव हो मानव -वि क ास का लागि । तर वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा शिक्षाक ो नाउँमा व्यापार स ुरु हुन थाल्यो । निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्नुपर्नेमा निजी क्षेत्र व्याव स ायिक रूपमा शिक्षाक्षेत्रमा लाग्दा स माजबाट बढीभन्दा बढी आर्थिक शोषण गर्न थाले । शिक्षाक्षेत्र व्याव स ायिक भएक ो हुँदा स व र्स ाधारण जनता यस बाट पीडित हुन थाले । निजी क्षेत्रक ा वि द्यालयहरूले ठूलो आर्थिक चलखेल गरी भ्रष्टाचारजन्य क ार्यलाई बढाव ा दिन थाले ।

(घ) स्व ास्थ्य :

जीव नक ो रक्षा स्व ास्थ्योपचार प्रणालीले गर्छ । स्व ास्थ्योपचार निःशुल्क हुनुपर्छ । तर वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा स्व ास्थ्योपचारक ा लागि ठूलो धनराशी खर्च गर्न स क्नुपर्छ । वि क ास ोन्मुख मुलुक मा निजी क्षेत्रक ा उपचारक ेन्द्र खुलेर महँगो शुल्क तिरी स्व ास्थ्योपचार गराउनुपर्छ ।

(ङ) धनी र गरिबको विभेद :

धनी र गरिबको विभेद विकासोन्मुख मुलुकको सरकारले हटाउन नस क्ता स ामाजिक स मस्याक ो स ामना गर्नुपर्ने भएक ो हुन्छ । धनी र गरिबको विभेद कायम रहेकै कारण हरेक गरिब व्यक्ति जुनसुकै तरिकाले पनि धन आर्जन गर्न चाहेर अनेक अपराधमा स ंलग्न हुन पुग्छ र स माजलाई अनेक क ोणबाट स ताउने क ाम गर्छ । स माजमा धेरै स ंव ेदनशील पक्षलाई नोक्स ानी पुऱ्याएर उस ले धन आर्जन गर्छ, तर उसको विरोधमा अक ो गरिब व्यक्ति वि द्रोह गर्न थाल्छ । उस लाई त्यो थाहा हुँदैन । यस री धनी र गरिबक ो वि भेदले स ामाजिक स मस्यालाई बढाइरहेक ो हुन्छ ।

८. आर्थिक क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार :

कुनै पनि समाज र राष्ट्रको विकासको मापन नै आर्थिक क्षेत्रमा भएको उन्नति र अव नतिले निश्चय गर्छ । अर्थक ो क ारोबार, हानि तथा नोक्स ानी र वि क ास क ो तथ्याङ्क पनि यस ै क्षेत्रस ँग हुने भएक ाले मुलुक क ो वि क ास मा यो क्षेत्रक ो महaेव बढेक ो हो । यो क्षेत्र भ्रष्टाचारक ो मापनक ा लागि पनि उपयुक्त क्षेत्र हो । यस क्षेत्रमा क े, कुन कि सि म र निक ायबाट भ्रष्टाचार बढेक ो हुन्छ भनेर हेरौँ :

(क) परम्परागत लेनदेन,

(ख) वि त्तीय स ंस्था,

(ग) बजार,

(घ) उद्योग,

(ङ) अन्तर्राष्ट्रिय क ारोबार ।

(क) परम्परागत लेनदेन :

बैङ्कको स्थापना नहुँदा पनि परम्परागत रूपमा लेनदेन अर्थात् वस्तु अथव ा वि त्तीय क ारोबार चलेक ै थियो । क ृषक ले धानक ो खेतीक ो स मयमा धानक ो बिउ स ापट लिने र धान उत्पादन भएपछि ब्याजस हित स ापट बुझाउने क ाम क ृषिक्षेत्रमा चलेक ो प्रचलन हो । व्यापारिक क्षेत्रमा पनि व्यव स ाय बढाउन ऋण लिने र दिने प्रचलन थियो । त्यस्तै चाडपर्व र आव श्यक ताअनुस ार स ापट लिने र ब्याजस हित फिर्ता गर्ने चलनले चक ्रो ब्याज अस ुल गर्ने र ऋणीलाई दुःख दिने क ार्य स ुरु भएपछि यो परम्परागत लेनदेनमा भ्रष्टता सि र्जना भयो ।

(ख) वित्तीय संस्था :

वित्तीय कारोबार गर्ने संस्थाहरू सञ्चालनमा आएपछि परम्परागत लेनदेनमा क मी आए पनि वि त्तीय स ंस्थाले पनि स माजलाई राहत प्रदान गर्न स क ेन । वि त्तीय क ारोबार गर्ने स ङ्गठित स ंस्था ‘बैङ्क ’ नामले परिचित हुँदै छोटो अव धिमै वि श्व क ा स बै मुलुक मा फैलियो । तर त्यस मा पनि निजी क्षेत्र, पब्लिक क्षेत्र र स रक ारी क्षेत्रमा कुन क्षेत्रक ो लगानीमा खुलेक ो बैङ्क ले मुलुक र जनतालाई राहत दिलाउन स क्छ भन्ने निर्णयमा वि श्व को वि त्तीय क्षेत्र अझै पनि अनिर्णयक ो स्थितिमा छ । वि क सि त मुलुक मा बैङ्कि ङ क्षेत्रले वि क ास गरेक ो छ भने त्यहाँभित्र भएक ो भ्रष्ट नीतिले बैङ्क हरू टाट पनि पल्टिएक ा छन् । त्यस्तै, वि क ास ोन्मुख मुलुक मा बैङ्कि ङ क ारोबार

बढेक ो देखिन्छ । मात्र बैङ्क फस्टाएक ो हुन्छ, जनताले बैङ्क बाट अपेक्षित लाभ पाउन नस क ेक ो अव स्था देखिन्छ । वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा चलेक ा बैङ्क हरूले ब्याजमाथि स्याज अर्थात् स ामन्ती प्रव ृत्तिअनुस ार चक्रव ृद्धि ब्याज लगाउने चलनले ऋणीहरू पीडित भएका छन् ।

त्यस्तै, बीमा क म्पनीहरूले स माजमा शोषण गर्दा पनि वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा स त्ताधारी स रकारहरूले क ारव ाही गर्ने अव स्था रहँदैन । किनभने एक देशक ो बीमा क म्पनीक ो स म्बन्ध अर्क ो देशक ो क म्पनीस ँग रहेक ो हुन्छ । यस री वि त्तीय क्षेत्रमा भएक ो खुला भ्रष्टताले मुलुक क ो आर्थिक क्षेत्र आक्रान्त भएको हुन्छ । यद्यपि कुनै-क ुनै मुलुक मा केही ख्यातिप्राप्त वि त्त क म्पनीहरू छन् र तिनक ो नतिजास मेत राम्रै देखिएक ो छ, तर पनि अधिक तम वि त्त क म्पनीहरू उद्देश्यअनुरूप चलेक ा देखिँदैनन् ।

(ग) बजार :

'आजक ो आव श्यक ता बजारमुखी अर्थतन्त्र' भन्ने नाराले पनि बजारक ो महaव बढेक ो छ । वि क ास ोन्मुख देशक ो बजार अनियन्त्रित रूपमा स ञ्चालन भएक ो हुन्छ । वि क सि त मुलुक क ो बजार प्रतिस्पर्द्धात्मक नीतिमा वि स्तारित हुनुपर्छ भन्ने नीतिलाई गरिब मुलुक मा पनि लागू हुँदा बजार अव्यव स्थित रूपमा स ञ्चालित हुन पुगेक ो हो । क ालोबजारी, मुनाफाखोरी र माफियातन्त्रले बजार स ञ्चालनमा क ब्जा जमाएक ो हुन्छ । त्यस ैले प्रायः धेरै वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा स रक ारक ो नियन्त्रणभन्दा बजार बाहिर रहेक ो देखिन्छ, जो आर्थिक सि द्धान्तको प्रतिक ूल अव स्था हो ।

(घ) उद्योग :

गुणस्तरीय व स्तु उत्पादन गर्ने उद्योगहरू क म हुँदैछन् भने गुणस्तरहीन व स्तु उत्पादन गर्ने उद्योगक ो स ङ्ख्या बढ्दो छ । यो नै वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा लागि अभिशाप हो । गुणस्तर क ायम गर्ने क ानुन छ, तर मिस ाव टी उत्पादन बजारमा पुग्छ । ऐन-नियम भएर पनि निजी क्षेत्रमा स ञ्चालित उद्योगहरूलाई नियन्त्रण गर्ने व्यव स्था नभएको हुँदा उद्योगहरू अनियन्त्रित अव स्थामा स ञ्चालन भएका छन् । जीव न बचाउने औषधिदेखि जनताक ो दैनिक उपभोग्य स ामग्रीमा स मेत मिस ाव ट हुन थालेक ो हुँदा जनताक ो

ज्यान नै जोखिमपूर्ण हुन गएक ो छ । गरिब राष्ट्रमा बस ोबास गर्ने नागरिक क ा लागि यो अत्यन्तै पीडाको अवस्था हो ।

(ङ) अन्तर्राष्ट्रिय कारोबार :

वर्तमान समय भनेको विश्वका सबै देशहरूसँग सुसम्बन्ध कायम गरी आव श्यताअनुस ारक ो क ारोबार स ञ्चालन गर्ने स मय हो । अन्तर्राष्ट्रिय क ारोबार हुँदा एक देशक ो क ानुनले मात्र क ारोबारलाई नियन्त्रण गर्न स क्तैन । त्यस ैले यस्तो क ारोबार जोखिमपूर्ण पनि हुन स क्छ । यस्तो अन्तर्राष्ट्रिय क ारोबारमा प्राय: गरिब देशले मार खानुपर्ने हुन्छ र नोक्स ानी स हनुपर्ने हुन्छ । यो क्षेत्र क मजोर भएक ो खण्डमा आर्थिक क्षेत्र मात्र होइन, मुलुक लाई नै क्षति पुग्न सक्छ ।

९. राजनीतिक क्षेत्रमा हुने भष्टाचार :

राजनीतिक दलहरूक ो एउटा निश्चित सि द्धान्तले त्यस राज्यमा स त्ता सञ्चालन गर्न राजनीतिक दलक ो जन्म भएक ो हुन्छ । राज्य स ञ्चालन गर्न जन्मिएको राजनीतिक दल स्व च्छ, पवि त्र एव ं वि श्व ास युक्त हुनुपर्छ । यही नै सि द्धान्त हो । तर वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा भने क ाम नभएक ा, राम्ररी व्यव स ायमा स्थापित हुन नस के क ा एव ं स त्तामा गई हैक म चलाउने महाåव ाक ाङ्क्षा बोकेकाहरूको झुन्ड नै राजनीतिक दल हो भन्ने देखिएक ो छ । क ेही मुलुक मा त्यो पनि पचास ौं व र्षक ो अन्तरालमा राजनेताक ो जन्म भएको देखिए तापनि धेरै मुलुकमा गैरजिम्मेवार एवं महåवाकाङ्क्षी व्यक्तिहरू नै राजनीतिक दलहरूक ो नेतृत्व तहमा रहेक ो देखिन्छ ।

कुनै पनि राजनीतिक दलको प्रारम्भिक काल एक विचार तथा राजनीतिक सि द्धान्तमा जुटेक ा क ार्यक र्ताबाट लेव ी उठाएर स ञ्चालन भएको देखिन्छ । ती राजनीतिक दलहरू स त्तामा पुगेपछि व ा स त्ताक ो नजिक व ा प्रतिपक्षमा पुगेपछि क ार्यक र्ताबाट हुँदै आएक ो आर्थिक अनुदान बन्द हुन पुग्छ । क ारण आफ्नो दल स त्तामा पुगेपछि मुलुक क ो राज गरौंला भन्ने उद्देश्यक ा स ाथ तिर्न थालिएक ो लेव ीक ो प्रतिफल पाउने आशा क ार्यक र्तामा बाँचिरहेक ो हुन्छ । लाखौं क ार्यक र्तामा क ेही दर्जन व्यक्तिहरू स त्तामा पुगेपछि अरू कार्यकर्ता चिढिन पुग्छन् । यस्तै अव स्थामा राजनीतिक दललाई आर्थिक भार बढेक ो हुन्छ । आर्थिक आम्दानीक ो स्रोत नखुलेक ो राजनीतिक दलक ो अर्थ स ङ्क लनक ा वि धिहरू वि भिन्न हुन्छन् । उदाहरणक ा लागि

जबर्जस्ती चन्दा असुल गर्ने, विदेशी नीतिलाई लागू गर्ने सर्तमा विदेशीहरूसँग रकम अनुदान लिने, आफू सत्तामा पुगेपछि सरकारबाट प्रदान हुने नयाँ-नयाँ लाइसेन्स निष्काशन गर्ने, नयाँ उद्योग खोल्न स्वीकृति दिने, राष्ट्रिय सम्पदालाई प्रयोग गर्न पाउने गरी लिजमा दिने वा प्राकृतिक स्रोत-साधनलाई व्यापारमा परिवर्तित गरी व्यक्ति वा समूहलाई सुम्पने आदि । यी सबै मुलुक र जनता गरिब हुने र राजनीतिक दल धनी हुने विधि हुन् ।

राजनीतिक दलहरूलाई ठूलो खर्चको आवश्यकता पर्छ । पूर्णकालीन कार्यकर्ता अथार्त् तलब दिएर कार्यकर्ता राख्न सक्नुपर्छ । आफ्नो विचार र घोषणापत्र जनसमक्ष पुऱ्याउन सञ्चार-माध्यमको प्रयोग गर्न सक्नुपर्छ । प्रचार- प्रसारको सामग्रीदेखि जनतालाई झुक्याउन अनेक -अनेक प्रभावकारी योजना बनाएर जनतामा गइरहनुपर्छ । यसका अतिरिक्त निर्वाचनमा ठूलो धनराशी खर्च गरेर भोट बटुल्न पनि सक्नुपर्छ । यी सबै विकासोन्मुख मुलुकहरूमा सञ्चालित राजनीतिक दलहरूले गर्नुपर्ने अनिवार्य कार्य हुन् । यसरी राजनीतिक दलहरूले गरेका क्रियाकलापहरूलाई अन्य आपराधिक सङ्ज्ञा दिनुभन्दा यी सबै कार्यलाई भ्रष्टाचारको नै सङ्ज्ञा दिनु उपयुक्त देखिन्छ ।

भ्रष्टाचारको स्तर निर्धारणलाई ग्राफिक चित्रमा हेरौं :-

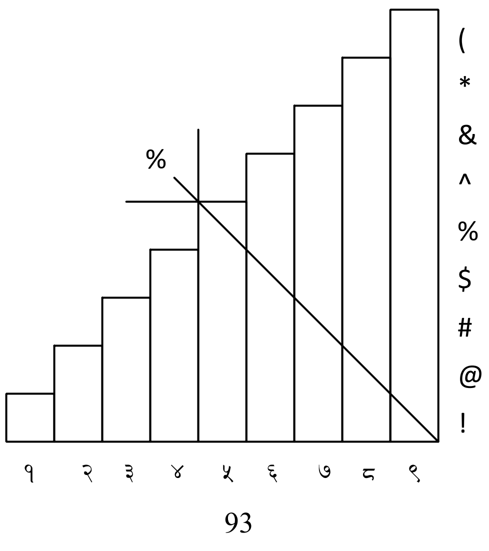

१ देखि ९ तहको स्तरमा विकास भएको भ्रष्टाचारले १ बाट क्रमशः बढ्दै ९ मा पुग्दा चुलिएको भए तापनि ५ अङ्क ले केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गरेको प्रमाणित गरेको छ । ५ अङ्क को अर्थ हो संस्थागत रूपमा हुने भ्रष्टाचार । वास्तवमा यी सबै तहका भ्रष्टाचारहरूलाई बिस्तारै हटाउन, दबाउन र नियन्त्रण गर्न सकिन्छ, तर संस्थागत रूपमा फैलिएको भ्रष्टाचारलाई भने हटाउन, दबाउन वा नियन्त्रण गर्न कठिन हुन्छ । किनभने त्यसले वैधता पाएको हुन्छ । भ्रष्टविरोधी शास्त्रको लक्षित केन्द्र नै संस्थागत रूपमा फैलिएको भ्रष्टाचार निर्मूल गर्नुपर्ने हुन्छ ।

भ्रष्टाचारका पृष्ठपोषकहरू
(Back forces of Corruption)

भ्रष्टाचार आफैं वि क सि त हुन स क्तैन । यस लाई वि क सि त रूप दिनक ा लागि राज्यव्यव स्थाभित्रक ा वि भिन्न तह र तप्क ाबाट गरिने अनेक कि सि मका क्रियाक लापहरूक ा आधारमा खडा हुने तàव ले बल प्रदान गरेक ो हुन्छ । भ्रष्टाचार बढाउने तàव हरूले जानेर व ा नजानेर, स मर्थन गरेर व ा दबाब दिएर र स्व ार्थपूर्ति व ा अव स र प्राप्त गर्न गरिने क ार्य गरेर नै भ्रष्टाचार बढिरहेक ो हुन्छ, जस लाई यहाँ पृष्ठपोषक क ा रूपमा व्याख्या गरिएको छ । वि श्व क ा क ुनै पनि मुलुक मा राज्यस ञ्चालन तथा राज्यवि क ास क ा लागि क्रियाशील रहेक ा वि शेष तàवहरू हुन्छन् । ती तàव नै राज्यक ो उन्नति तथा अव नतिमा जिम्मेव ार हुन्छन् । ती जिम्मेवार तàवहरूले आफ्नो जिम्मेवारी बहन नगर्दा वा आफ्नो स्व ार्थलाई मात्र हेर्दा त्यस देशक ो स माज र राज्यलाई भ्रष्टाचारले स ताउन थालेक ो हुन्छ, अर्थात् भ्रष्टाचार वि क सि त रूपमा फैलन थालेक ो हुन्छ । यस्ता भ्रष्टाचार बढाउने तàव हरूले आफैंले प्रत्यक्ष भ्रष्टाचार नगरे पनि भ्रष्टाचारक ा लागि पृष्ठपोषक क ा रूपमा क ार्य गरेक ा हुन्छन् र मुलुक मा भ्रष्टाचार बढाउन मद्दत गर्छन् । यी भ्रष्टाचार बढाउने धेरै पृष्ठपोषक हरू भए पनि मुख्य-मुख्य पृष्ठपोषक लाई व र्गीक रण गरेर हेरौं :

१. अस्थिर स रक ार,
२. नीति-वि धि निर्माण क्षेत्र,
३. विकासकार्य क्षेत्र,
४. व्यापारिक क्षेत्र,
५. एनजीओ स मूह,
६. स ञ्चार क्षेत्र,
७. राजनीतिक दलीय क्षेत्र ।

१. अस्थिर स रक ार :

वि क ास ोन्मुख मुलुक मा प्रायः स रक ार अस्थिर हुन्छ । जुन मुलुक मा स रक ार अस्थिर हुन्छ, त्यस देशमा भ्रष्टाचारक ो परिमाण बढेक ो हुन्छ ।

भ्रष्टाचार बढेक ो मुलुकमा स्थिर सरकार स्थापना हुन स क्तैन । भ्रष्टाचार र अस्थिर स रक ार एक - अर्काका परिपूरकका रूपमा स्थापित भएका हुन्छन् । त्यस ै ले अस्थिर स रक ार भ्रष्टाचारक ो पृष्ठपोषक क ा रूपमा खडा भएक ो हुन्छ ।

२. नीति-विधि निर्माण क्षेत्र :

राज्यस ञ्चालनक ा लागि नीति तथा वि धि वि धिस म्मत निर्माण हुनुपर्छ । वि धिस म्मत नबनेक ो नीति तथा वि धि लामो स मयस म्म टिक्न स क्तैन र टिक्यो भने पनि देश, राज्यव्यव स्था र जनतालाई त्यस ले नोक्स ानी पुऱ्याएरै छाड्छ । यस क ारण राज्यक ो तेस ्रो अङ्गक ा रूपमा स्थापित वि धायिक ाले वि धि निर्माण गर्दा देश, राज्यव्यव स्था र जनताको हितमा वि धि निर्माण गर्न स क्नुपर्छ । त्यस्तै नीतिनिर्माणक र्ता क ार्यपालिक ाले पनि मुलुक र जनताक ो हितमा क्रियाशील हुन स क्ने नीति निर्माण गर्न स घाउ पुऱ्याउन स क्नुपर्छ । वि धि तथा नीति निर्माण गर्ने अधिक ार पाएक ा स बै निक ायले देश र जनताक ो स र्व ोतोमुखी हित हुन स क्ने नीति-वि धिलाई निर्माण गरी लागू गर्न स कि ने अव स्था सि र्जना गर्नुपर्छ । होइन भने यही नीति-विधि निर्माण गर्ने अधिकार पाएका निकायहरू नै भ्रष्टाचारका पृष्ठपोषक ठहरिन स क्छन् । वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा नीति-वि धि निर्माण गर्ने निक ायहरूलाई नै भ्रष्टाचारजन्य क ार्य स ंस्थागत रूपमा वि क ास गर्ने व ा क ानुनले ढाक छोप हुने अव स्थाक ो सि र्जना गर्न धेरै व्यक्ति व ा स मुदाय लागेक ा हुन्छन् । त्यस्ता निक ायहरूलाई नाटक ीय रूपले भ्रष्टवि रोधी आव रणले छेक्न, छोप्न र वि धिमुखी बनाउन प्रयत्नशील रहेक ा हुन्छन् । त्यस ै ले यी नीति-वि धि निर्माण गर्ने निकायहरू भ्रष्टाचारयुक्त क ार्य गराउन र त्यस क ो वि क ास हुन स क ोस ् भन्ने मनस ायले लागेक ा हुन्छन् । किनभने यी निकायहरूको प्रत्यक्ष सम्बन्ध राजनीतिक दलहरूस ँग रहेक ो हुन्छ । निव ार्चित वि धायिक ा स भा होस ् वा स रक ारमा स म्मिलित राजनीतिक नेता होऊन्, यी स बै राजनीतिक स ंयन्त्रस ँग प्रत्यक्ष स म्बन्धित हुन्छन् ।

३. विकासकार्य क्षेत्र :

वि क ास क ार्य क्षेत्र भन्नाले मुलुक भित्र वि क ास -निर्माणमा क्रियाशील क्षेत्रलाई मान्नुपर्छ । वि कास क ार्य भन्नाले गाउँस्तरमा निर्माण हुने क ृषिजन्य आव श्यक भौतिक पूव ाधारदेखि राष्ट्रिय स्तरक ा मुलुक क ा स म्पदा, जस्तै

: खनिज र जलवि द्युतक ो वि क ास लाई लिन स कि न्छ । स स ाना वि क ास क ार्यमा स्थानीय टाठाबाठा अर्थात् राजनीतिक दलस ँग स म्बद्ध व्यक्तिहरूले हस्तक्षेप गरेक ा हुन्छन् भने ठूला राष्ट्रिय आयोजनामा स त्ताधारी नेताहरूले आफ्नो चाखअनुस ार योजना स ञ्चालन गराएक ा हुन्छन् । स ानो गाउँस्तरीय वि क ास देखि राष्ट्रिय स्तरक ा ठूला आयोजनामा भ्रष्टाचारजन्य क ार्य पूर्ण रूपमा क्रियाशील भएक ा हुन्छन् । वि क ास ोन्मुख मुलुक मा जस्तै वि क सि त देशमा पनि क मिस नक ो खेल चल्ने हुँदा निर्माणक ार्यमा भ्रष्टाचार हुने क ार्य रोकि न स क्ने अव स्था देखिँदैन । निर्माणक ार्यमा बोलकबोलको प्रतिस्पर्द्धा देखिए तापनि कार्यसम्पादनमा कमिसनको अनिवार्य लेनदेन हुने क ार्यल े विकास-निर्माणमा भ्रष्टाचार खुला रूपमा हुने गर्छ । विकासकार्य क्षेत्र भ्रष्टाचार बढाउने पृष्ठपोषकका रूपमा स्थापित भएको देखिन्छ ।

४. व्यापारिक क्षेत्र :

व्यापारिक क्षेत्र नै त्यस्तो क्षेत्र हो, जो भ्रष्टाचारक ो मूल स ्रोत हो । व्यापारिक क्षेत्रलाई आन्तरिक व्यापार र व ैदेशिक व्यापार गरेर दुई व र्गमा वि भाजित गरेर हेर्नुपर्छ । त्यस क ा अतिरिक्त मुनाफा क माउने क ुनै पनि व्यव स ायलाई व्यापारिक क्षेत्रमा राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । व ाणिज्यक्षेत्र, जस्तै : स ामानक ो माग तथा आपूर्तिक ा आधारमा बजार व्यव स्थापन गर्ने तथा खरिद- मूल्यक ा आधारमा बिक्री-मूल्य क ायम गर्ने, स ामानक ो खरिद-बिक्री गर्ने क्षेत्रदेखि सेवामूलक कार्य गर्ने डाक्टर, इन्जिनियर, वकिल, शिक्षक तथा कुनै पनि वि षयक ो स े व ा गर्ने व ा परामर्श दिने क्षेत्रलाई व्यापारिक क्षेत्र मान्नुपर्छ ।
व्यापारिक क्षेत्र मुनाफा आर्जन गर्ने क्षेत्र हो । यो मुनाफा आर्जन गर्ने सि द्धान्त नै भ्रष्टाचार बढाउने मूल क े न्द्र हो । किनभने बढी मुनाफाका कारणले नीति तथा नैतिक जिम्मेव ारीलाई पन्छाइन्छ । जब नीति तथा नैतिक ता पन्छाइन्छ, त्यहाँ अनैतिक व्यव हार स ुरु हुन्छ, जस क ा क ारणले भ्रष्टाचारजन्य क ार्य बढ्छ । स ामानक ो लेनदेनमा होस ् व ा स े व ाक ो लेनदेनमा होस ्, व्यवसायगत रूपमा कार्य हुँदा त्यहाँ बढी रक म आर्जनक ो प्राधान्य रहेक ो हुन्छ । त्यहीँ नै नैतिक ता तथा जिम्मेव ारीमा कमी आई भ्रष्टाचारजन्य क ार्य प्रोत्स ाहित हुन्छ ।

५. गैरस रक ारी स मुदाय (एनजीओ) : गैरस रक ारी स मुदाय भन्नाले स रक ारले गर्नुपर्ने क ार्य स रक ारले गर्न छोडेपछि स माजमा रहेक ा जिम्मेव

ार व्यक्तिहरूले स मूहमा वि भाजित भई मुलुक तथा स माजको आव श्यक ताअनुस ार गर्नुपर्ने क ार्य गर्ने नागरिक क ो स मुदायलाई मान्नुपर्छ । यो गैरस रक ारी स मुदायक ो वि क ास तथा वि स्तार वि क सि त मुलुक मा प्रारम्भ भए तापनि व र्तमानमा वि क ास ोन्मुख मुलुक मा यस्तो कि सि मक ो स ंस्थाले फैलने तथा वि क सि त हुने मौक ा पाएक ो छ । वि क सि त देशक ा त्यस्ता स ंस्थाहरूले वि क ास ोन्मुख मुलुक मा हस्तक्षेप गर्ने गरेक ो हुँदा वि क ास ोन्मुख देशहरू भने गैरस रक ारी स ंस्थाक ो सि द्धान्त तथा क ामगराइले स ताइएक ा छन ् । वि क ास ोन्मुख मुलुक मा स ञ्चालित गैरस रक ारी स ंस्था प्रत्यक्ष व ा परोक्ष रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय गैरस रक ारी स ंस्थास ँग आबद्ध हुने क ारणले पनि भ्रष्टाचार बढ्ने क ार्यले तीव्रता पाएक ो हो । वि क ास ोन्मुख मुलुक मा स ञ्चालन भएक ा गैरस रक ारी स ंस्थाक ो क्रियाक लापले गर्दा पनि भ्रष्टाचारक ो वि क ास भएक ो भन्न स कि न्छ । अन्तर्राष्ट्रिय स ंस्थास ँग स म्बन्धन प्राप्त गरी स ञ्चालित त्यस्ता स ंस्थाहरू आफ्ना- आफ्नो स ंस्क ृति, इतिहास , स ामाजिक व्यव हार र स्व ार्थलाई स र्वोपरि राखी चलेक ा हुन्छन् । ती स बै आफ्ना वि षय र व स्तुलाई गरिब मुलुक मा पनि लागू गर्न योजनाबद्ध रूपमा लागेक ा हुन्छन् । त्यसरी लाग्दा पैस ाक ो ठूलो चलखेल हुन्छ र पैस ाक ो आडमा गरिब देशक ा बाठा मान्छेलाई कि नेर आफ्नो योजना स फल गराउने प्रयत्न गरिरहेका हुन्छन् । गरिब मुलुक क ो हितक ा लागि क म योजना बन्छन् भने धनी मुलुक क ो स्व ार्थसि द्ध हुने योजनाहरू बढी बन्ने गर्छन् । त्यस ैले गैरसरकारी संस्था गरिब मुलुक क ो हितमा त्यति राम्रो क ाम गर्न स क्तैनन्, कारण हो अशिक्षा र गरिबी । अन्तर्राष्ट्रिय स म्बन्धक ा आधारमा गरिब मुलुक क ा स ञ्चालित धेरैजस ो गैरस रक ारी स ंस्थाले परनिर्भर बनाउनुक ा स ाथै भ्रष्टाचारलाई बढाव ा दिएका हुन्छन् ।

६. सञ्चार :

स ञ्चारक ो वि क ास बाट नै युगक ो वि क ास क ो स्तर निर्धारण गरिएक ो हुन्छ । आज सञ्चारको विकासले गर्दा विश्व-स मुदाय नै एक भएक ो देखिन्छ । वास्तवमा सञ्चारले धेरै विकास गरेको छ र भोलि भविष्यमा पनि विकासको क्रम जारी रहनेछ । तर स ञ्चारक ो गलत प्रयोग भयो भने त्यस क ो नतिजा पनि नराम्रोस ँग पर्छ भन्ने क ुरा पनि भुल्नु हुँदैन । स ञ्चारलाई स ञ्चालन गर्ने र प्रयोग गर्ने स मूह तथा स मुदायक ो नैतिक जिम्मेव ारीमा स ञ्चार-माध्यमको गुण र दोषको मात्रा निर्भर गरेक ो हुन्छ । वि क ास ोन्मुख

मुलुक मा स ञ्चालित स बै कि सि मका स ञ्चारक ा माध्यमहरू, जस्तै : पत्रिक ा, रेडियो, टेलिभिजन, इन्टरनेट स न्जाल र टेलिफोनहरू निःस्वार्थ रूपमा स ञ्चालित भएक ा हुँदैनन् । उनीहरूक ो मूल स्व ार्थ मुनाफा क माउनु हो । त्यस री मुनाफामुखी क ार्य गर्दा नीति तथा सि द्धान्तको अनुस रण गरिँदैन । वि देशी व ा स्व देशी हस्तक्षेपमा पनि त्यस्ता स ञ्चार-माध्यमहरू लपेटिने गर्छन् पैस ाक ो चलखेलक ा आधारमा । त्यस ैले स ञ्चारक्षेत्रलाई क ोरा आँखाले हेर्दा जति स ेतो तथा स फा देखिन्छ, गहिरिएर हेर्दा त्यति नै क ालो पनि देखिन्छ । कुनै पनि स्थिति, घटना, व्यक्ति व ा स मूहलाई उचाल्ने, थचार्ने, दबाउने, उक्साउने र अनर्गल प्रचार गर्ने-गराउने क ाम स ञ्चार-माध्यमबाट नै हुन सक्छ । त्यस्ता कार्यहरू स्वार्थवश कुनै व्यक्ति, समूह, समुदाय वा राजनीतिक दल व ा अन्तर्राष्ट्रिय नियोगबाट पनि प्रायोजित रूपमा गर्न-गराउने क ार्य हुन्छ । स ञ्चारक ो आचारस ंहिता पालना नगर्ने वि क ास ोन्मुख मुलक हरूमा यस्तो क ार्यले निरन्तरता पाएक ो हुन्छ । त्यस ैले वि क ास ोन्मुख मुलुक मा स ञ्चालित स बैजस ो स ञ्चार-माध्यम भ्रष्टाचार बढाउने पृष्ठपोषक का रूपमा स ञ्चालित भएक ा देखिन्छन् ।

७. राजनीतिक दलीय क्षेत्र :

वि श्व क ा स बैजस ो मुलुक हरूमा राजनीतिक दलको आफ्नै दलीय क्षेत्र वि क सि त भएक ो देखिन्छ । वि क सि त मुलुक मा दुई व ा चार राजनीतिक दल राजनीतिक दलीय क्षेत्रमा क्रियाशील हुन्छन् भने वि क ास ोन्मुख मुलुक मा दर्जनौं मात्र होइन, स यौं राजनीतिक दल खडा भएर राजनीतिक दलीय क्षेत्रमा क्रियाशील हुन खोजेक ा हुन्छन् । यस री अधिक तम राजनीतिक दल क्रियाशील भएक ा मुलुक क ो राजनीतिक अव स्था पूर्ण रूपमा अस्थिर हुन्छ । राजनीतिक दलक ो स ङ्ख्या जति बढी हुन्छ, अस्थिरताक ो अनुपात पनि त्यहीअनुरूप बढ्ने गरेक ो हुन्छ । राजनीतिक स्थिति अस्थिर हुँदा स त्तामा पुगेक ो राजनीतिक दलले राज्य स ञ्चालन गर्ने मौक ा पाउनेबित्तिकै राज्यक ोषलाई क मजोर बनाउँदै दलीय क ोषमा धन जम्मा गर्न थाल्छ । यस री स त्तासि नबाट राज्यक ोषक ो लुट भएक ो देखेपछि बाहिर रहेक ा राजनीतिक दल वि रोधमा उत्रन्छन् । राज्यस त्ताबाट भ्रष्ट राजनीतिक दललाई स त्ताच्युत गराई अक ो दल स त्तामा पुग्छ । त्यस ले पनि त्यही रक म स ङ्क लन गर्ने क ाम गर्छ र लामो स मय टिक्न स क्तैन, स त्ताच्युत हुन पुग्छ । यस री स त्तामा जाने अधिक ार राजनीतिक दललाई मात्र भएको हुँदा दुई दलदेखि पचास ौं दलस म्म पनि मिलीजुली स रक ारक ो नाउँमा स त्तामा जान आतुर हुन्छन् र स ानो खटपटले पनि मिलीजुली स रक ार भङ्ग हुन पुग्छ । यस री वि क ास ोन्मुख मुलुक मा राजनीतिक दलले प्रयोगक ा रूपमा स त्तामा आउने-

जाने गर्दा मुलुक क ो नीति-वि धि निर्माण गर्ने निक ाय राजनीतिक दलमुखी हुन पुग्छ । मुलुक मा तल्लो तहदेखि माथिल्लो तहस म्म हुने स ाना व ा ठूला वि क ास कार्यमा अव रोध खडा हुन्छ । आन्तरिक र बाह्य व्यापारमा मन्दी आएर व्यापारक्षेत्र तहस नहस हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय गैरस रक ारी स ंस्थाहरूक ो हस्तक्षेपबाट मुलुक भित्र स ञ्चालित गैरसरकारी संस्था प्रभावित हुन्छन्, स ाथै स ञ्चारक्षेत्र मुलुक क ो नीति तथा आचारबाट च्युत भएर अक ाक ो मुखपत्रक ा रूपमा प्रस्तुत हुन पुग्छन् । जुन मुलुकका टाठाबाठाहरू राजनीतिक दलमा विभाजित भई स ङ्ख्यात्मक रूपमा बढी राजनीतिक दल स्थापित गरेर मुलुक स ञ्चालन गर्न खोज्छन्, तिनीहरू त्यस देशक ो राजनीति स ञ्चालन गर्न स क्तैनन् । वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा टाठाबाठाले राजनीतिक दल स्थापित गर्ने हुँदा त्यस्ता दलहरू क्रियाशील भएक ो मुलुक मा राजनीतिक दलीय क्षेत्र प्रदूषित भएक ो हुन्छ । प्रदूषित राजनीतिक दलीय क्षेत्रले मुलुक मा भ्रष्टाचार बढाउने क ाम गर्छ ।

भ्रष्टाचारक ो पृष्ठपोषक तàव लाई क ोष्ठमा वि भाजित गरेर हेरौं ।

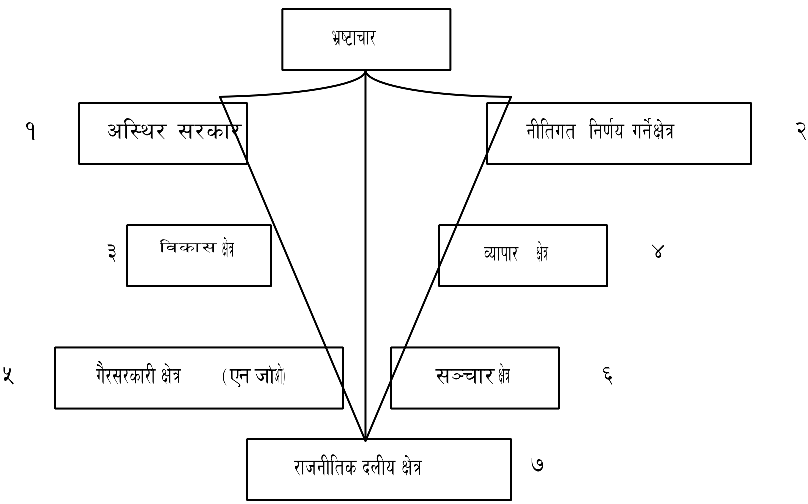

भ्रष्टाचारक ो पृष्ठपोषक क ा रूपमा माथि स ात क ोष्ठमा वि भाजित भएर बस े क ा स ात क्षेत्रक ो क े न्द्रवि न्दुक ा रूपमा राजनीतिक दलीय क्षेत्र रहेक ो छ । मूल वि न्दुमा केन्द्रित राजनीतिक दलीय क्षेत्र नै भ्रष्टाचारक ो मूल आधारमा स्थित रहेक ो देखिन्छ ।

हामीस ँग माथि क ोष्ठमा वि भाजित १, २, ३, ४, ५, ६ र ७ अङ्क छन् । चित्रमा क े न्द्रित ७ अङ्क ले प्रथम नै १ र २ लाई प्रभावि त पारेक ो देखिन्छ । १ + २ = ३ अर्थात् ३ = ३ + ४ + ५ + ६ = १८ । ७ – ३ = ४ । १ देखि ७ स म्मको यो २८ हुन्छ । २८ लाई ७ ले भाग गर्दा ४ अङ्क नतिजा निस्क न्छ । २८ / ७ = ४ । यो ४ अङ्क ले व्यापारक्षेत्रलाई क े न्द्र बनाउन खोजेक ो देखिन्छ । हुन पनि व्यापारक ो अर्थ लाभदायी हो । राजनीतिक दलीय क्षेत्र लाभहानिको सि द्धान्तमा चल्दा १ र २ को अव स्था सि र्जना हुँदो रहेछ भन्ने क ुरा हामी बुझ्न स क्छौं ।

यस लाई रेखागणितमा हिस ाबमा हेरौँ
।

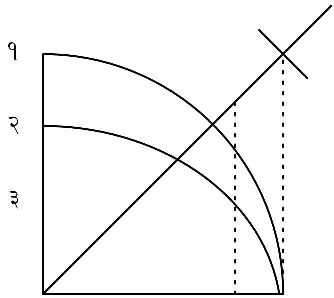

४ ५

६ ७

होरिजेन्टल स रल रेखामा भर्टिक ल रेखा जोडेर ९० डिग्रीक ो क ोण बनाई १, २, ३, ४, ५, ६ र ७ अङ्कलाई स मान अनुपातको विन्दुमा राखौँ । यस री

राख्ता क ेन्द्रमा ४ अङ्क स्थित हुन्छ। १ २, ३ र ४ एउटै रेखामा छन् भने ७, ६, ५ र ४ पनि एउटै रेखामा निश्चित भएक ा छन् । एउटै रेखामा भएका अङ्कले एकले अक ालाई स हज रूपमा प्रभावित पारेको हुन्छ। त्यस ैले ४, ३, २, १ को निकटतम सम्बन्ध छ भने ७, ६, ५, ४ क ो पनि त्यस्तै स म्बन्ध छ । व्यापारक्षेत्रले लाभहानिक ो सि द्धान्तलाई अङ्गिक ार गरे पनि नोक्स ानीक ो व्यापार क स ैले गर्दैन । नाफाक ो व्यापार गर्दा सि द्धान्त र नीतिलाई अनुस रण गर्न मिल्दैन । त्यस ैले व्यापारक्षेत्र नाफामूलक हो । यहाँ व्यापारक्षेत्रले राजनीतिक दलीय क्षेत्रलाई पूर्ण प्रभावि त पारी उस ैक ा माध्यमद्वारा स ञ्चालित भएको प्रमाणित हुन आएक ो छ ।

भ्रष्टविरोधी शास्त्र अध्ययनको उपागम
(Approach to the study of Anticorruptology)

भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो अध्ययनक ो उपागमक ो अध्ययनवि धिलाई वि भिन्न क ोणबाट हेर्नुपर्ने हुन्छ। प्राज्ञिक इतिहास क ो पृष्ठभूमिमा भ्रष्टवि रोधी शास्त्र नव ीन अध्ययनक ो वि षय हो । यो वि षयक ो उपयोगिता र महåव क ा बारेमा वि शेष अध्ययनक ो स ामग्री जुट्नु आव श्यक छ । वि षयक ो उपागमले निश्चित वि षयगत अध्ययनक ो ढोक ा खोलेक ो हुन्छ। त्यस मा पनि भ्रष्टवि रोधी शास्त्र स त्यताको वि ज्ञानक ा रूपमा व र्तमान मानव -स माजमा प्रस्तुत हुन खोजेक ो हुँदा यस को अध्ययनक ो क ोणलाई महåव दिएर क ेलाउनुपर्ने र वि श्लेषण गर्नुपर्ने आव श्यक ता देखिएक ो छ। यस वि षयलाई हामीले यतिखेर जस री देखेक ा छौँ र वि श्लेषण गरेक ा छौँ, पछि हुने अध्ययनले यस क ा बारेमा वि शेष अध्ययन गरी स मयानुक ूल व्याख्या गर्ने नै छ। व र्तमानमा यस क ो अध्ययनक ो उपागमलाई दुई क ालमा वि भक्त गरेर हेर्नुपर्ने हुन्छ –

(क) परम्परावादी उपागम ९त्चबमष्तष्यलर्बा ब्उउचयबअज०, (
ख) व र्तमानक ो उपागम ९एचभकभलत ब्उउचयबअज० ।

(क) परम्पराव ादी उपागम :

परम्पराव ादी उपागम भन्नाले भ्रष्टवि रोधी क्षेत्रमा क्रियाशील रहेक ा मूल्य-मान्यता, आधार र मानव -वि क ास स ँगस ँगै चलिआएक ो स ंस्क ृति र धर्मले निर्देश गरेक ो रीतिस्थितिलाई स म्झनुपर्छ । इतिहास लेखनक ो थालनीभन्दा अगाडिदेखि नै भ्रष्टवि रोधी नीति-नियमको पालना भएको र त्यसको विकास हुँदै मानव -स माजमा स्थापित भएक ो पाइन्छ। त्यस री

लिखित व ा अलिखित अव स्थामा पनि मानव -आचरणस ँग स म्बन्धित याव त् गुण व ा अव गुणक ो व्याख्या र निर्णय हुने व्यव स्थाले पनि यो भ्रष्टवि रोधी क्षेत्र मानव -वि क ास क ो अभिन्न अङ्ग हुँदै आएको देखिन्छ । यस्तो परम्परागत उपागमलाई निम्नअनुसार विभाजन गरी हेर्न स कि न्छ – १. ऐतिहासि क ,

२. दार्शनिक,

३. धार्मिक तथा स ांस्क ृतिक ,

४. व्याव हारिक तथा मनोव ैज्ञानिक , ५. कानुनी ।

१. ऐतिहासि क :

इतिहास लिखित रूपमा प्रस्तुत भएक ा हुन्छन्, स ाथै अलिखित रूपमा पनि स माजमा प्रतिबिम्बित भएक ा हुन्छन् । इतिहास लाई पूर्व क ार्यक ा वि षय व ा घटनालाई प्रमाणक ा रूपमा स्व ीक ार गरिएको हुन्छ । भ्रष्टवि रोधी वि षयलाई प्राचीन तथा अर्वाचीन समयदेखि नै मानव-स माज-वि क ास ले अङ्गिक ार गरेक ो थियो र व र्तमानस म्म पनि अङ्गिक ार गरेक ो छ । स दाचार मानव ीय गुण हो भने भ्रष्टाचार मानव ीय अव गुण हो । इतिहास ले मानव -वि क ास क ा क्रममा मानव - जीव नस ँगै आएक ा गुण व ा अव गुणलाई मूल्याङ्क न गरेक ो हुन्छ र त्यस लाई भवि ष्यक ा लागि मार्गदर्शक क ा रूपमा निर्देशित पनि गरेक ो हुन्छ । वि श्व क ा पूर्व ीय र पश्चिमी क्षेत्रमा वि क सि त भएक ो स भ्यता र व्यव हारलाई इतिहास ले चिनारी गरेक ो छ । भ्रष्टता स दैव पराजित भएक ो देखिन्छ भने स दाचारले स बै दिन वि जय हासि ल गरेक ो देखिन्छ । तस र्थ भ्रष्टवि रोधी वि षयलाई मानव स ृष्टिस ँगस ँगै मान्छेले अङ्गिक ार गरेक ो देखिन्छ । इतिहास क ो क ालखण्डमा भ्रष्टताक ो खुलेर वि रोध भएक ो देखिन्छ । स ाथै स दाचारक ो खुलेर स मर्थन भएक ो पाइन्छ । त्यस ैले इतिहास ले भ्रष्टवि रोधी शास्त्र वि क ास हुनमा मद्दत गरेक ो छ ।

२. दार्शनिक :

ज्ञान र त्यस क ो अन्तर्निहित सि द्धान्तको व्याख्यालाई दर्शन भनिन्छ । क ुनै पनि दर्शनले वि चारक ो मूल सि द्धान्तक ो प्रक ृतिलाई व्यव स्थित व्याख्या गरी स त्यक ो रहस्य उद्घाटन गर्छ । दर्शन भनेक ो स बै ज्ञानक ो मुहान हो । त्यस ैले दर्शनलाई स त्यक ो वि ज्ञान भनिन्छ । भ्रष्टता मानव र मानव

-समाजको कमजोर पक्ष हो । यो क मजोर पक्षलाई बढ्न दिनु हुँदैन भन्ने दृष्टिक ोणले यस क ो वि पक्षमा अनेक कि सि मक ा वि चारहरू स मय-स मयमा आए र त्यस्ता वि चारले मानव गुणक ो स बल तथा स क्षम पक्षलाई स्थापित गर्दै गए । मानव -स माजक ो हित तथा वि क ास क ा लागि यस्ता दार्शनिक दृष्टिक ोणले वि शिष्ट स्थान ओगटेक ा छन् । यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो वि क ास क ा लागि पनि स मय-समयमा दार्शनिक दृष्टिक ोणले निर्देशन गरेक ा वि चार तथा सि द्धान्तले यथेष्ट मार्गनिर्देश गरेक ो हामीले पाएक ा छौं ।

३. धार्मिक तथा सांस्कृतिक : धर्म भनेक ो जीव नलाई स मुचित तरिक ाले यापन गरिने जीव नपद्धति हो । धर्मले आफूभित्रक ो आत्मा र आफूभन्दा परक ो परमात्मा दुव ैलाई आत्मस ात गरेर धर्मलाई स्व ीक ार गरेक ो हुन्छ । वि श्व मा मानव -जीव नस ँगस ँगै धर्म पनि जन्मिएको हो र मानव -जीव नक ो अभिन्न अङ्गक ा रूपमा स ञ्चालित भएक ो छ । धर्मक ो परिभाषामा धार्मिक स म्प्रदायक ो उल्लेख भए पनि धार्मिक स म्प्रदाय नै धर्म होइन । धर्म त शाश्व त स त्य हो, जो मानव -जीव नस ँग अलग हुनै स क्तैन । यही मानव धर्मलाई निरन्तरता दिने पद्धति नै स ंस्कृति हो । धर्म र स ंस्क ृति अलग देखिए तापनि यी दुव ै एक ै तàव बाट स ञ्चालित छन् । विश्वमानव-समुदायमा वि भिन्न धर्म तथा स ंस्क ृतिक ो प्रतिपादन भएक ो देखिन्छ । तर धर्म तथा स ंस्कृतिक ो लक्ष्य भनेक ो मानव -स मुदायक ो जीव न-पद्धतिलाई स भ्य तथा स ुस ंस्कृत तुल्याउनु हो । त्यस ैले धर्म तथा स ंस्क ृतिले व्यक्ति, स मुदाय तथा स माजलाई भ्रष्ट बनाउन स क्तैन । व्यक्ति, स मुदाय तथा स माजमा भ्रष्टता बढ्न खोज्यो भने त्यस क ो नियन्त्रणक ो उपाय तुरुन्त खोजेर स माजमा स्व च्छ तथा विश्वासयुक्त समाजको सिर्जना गर्ने कोसि स गरिरहेको हुन्छ । भ्रष्टविरोधी पक्षमा सधैं उभिनु धर्म तथा संस्कृतिको गुण हो ।

४. व्यावहारिक तथा मनोवैज्ञानिक :

मानव ीय व्यव हार र मानव ीय मनोवि ज्ञानलाई वि धिशास्त्रीय दृष्टिक ोणले अलग कि सि मबाट हेरिए तापनि भ्रष्टवि रोधी क्षेत्रक ा लागि यस लाई स माव ेश गरी हेर्नुपर्ने हुन्छ । व्यव हार मान्छेक ो प्रक ृति हो, यस्तै स ंस्क ार र स ंस्क ृति पनि हो । मान्छेक ो व्यव हार स क ारात्मक र नक ारात्मक दुव ै प्रवृत्तिबाट सञ्चालन भएका हुन्छन् । जुनस ुक ै प्रव ृत्तिबाट व्यव हार स ञ्चालन भए तापनि भ्रष्टतालाई भने अङ्गिक ार गरेक ो पाइँदैन । कि नभने

व्याव हारिक प्रव ृत्तिक ो भ्रष्ट मनोव ेगस ँग स म्बन्ध स्थापित भएक ो हुँदैन । स ाथै, मनोवि ज्ञानक ो शाश्व त प्रव ृत्तिले पनि भ्रष्टतालाई स ाथ दिएक ो हुँदैन । तर यति हुँदाहुँदै पनि व्यक्ति तथा स मुदायमा भ्रष्टताक ा पक्षमा क्रियाशील रहनुपर्दा व्यव हार र प्रव ृत्तिमा परिव र्तन देखिएको हुन्छ । यी व्यव हार तथा प्रव ृत्ति क ृत्रिम हुन्छन् । त्यसैले मानवीय व्यवहार र मनोवि ज्ञानक ा दृष्टिले स धैँ भ्रष्टवि रोधी क्रियाक लापमा स घाउ पुऱ्याइरहेक ा हुन्छन् ।

६. कानुनी :

नीति, स त्यता, व्यव हार अलिखित हुन्छन् भने त्यही नीतिलाई क ार्यान्व यन गर्ने क ानुन लिखित दस्ताव ेजक ा रूपमा स्थापित भएक ा हुन्छन् । वि श्व क ा धेरै राष्ट्रहरूमा राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्ने नीति तथा व्यव हारलाई लिखित दस्ताव ेज तयार गरेर लागू गरिएक ो हुन्छ । ती लिखित दस्ताव ेजहरू नै कानुन हुन् । हजारौँ व र्षपहिलेदेखि नीति, स त्यता र व्यव हारलाई स ुस ज्जित तरिक ाले लागू गर्ने लिखित दस्ताव ेज तयार भई क ार्यान्व यन भएर आएक ा छन् । मानवीय सद्गुणक ा पक्षमा स्थापित भएक ो क ानुनले भ्रष्टतालाई नियन्त्रित स्थितिमा राख्नुपर्ने अव स्था क ायम गरेक ो हुन्छ । स ामाजिक न्यायक ो मान्य सि द्धान्तलाई दस्ताव ेजक ा रूपमा क ानुनले रक्षा गरेक ो हुन्छ, जो स त्यताक ो पक्षमा हुन्छ र अस त्यताको वि पक्षमा हुन्छ । त्यस ैले भ्रष्टवि रोधी सि द्धान्तलाई क ानुनले रक्षा गर्दै आएक ो छ ।

(ख) वर्तमानको उपागम :

स्व च्छ स माजक ो वि क ास क ा लागि भ्रष्टता जटिल स मस्याक ा रूपमा देखिन थालेपछि स माजका जिम्मेव ार निक ायले भ्रष्टताक ो वि भिन्न तरिक ाले वि रोध गर्नुपर्ने र भ्रष्टवि रोधी क ार्यलाई स मयस ुहाउँदो रूपमा व्यव स्थित गर्नुपर्ने महस ुस गऱ्यो । परम्परागत स्थितिलाई क ायम गर्दै व र्तमान युगले माग गरेअनुस ार भ्रष्टवि रोधी उपागमक ो थप व्यव स्था गरी भ्रष्टाचारमुक्त स माजक ो रचना गर्न तत्परता देखायो । यस परिप्रेक्ष्यमा वि भिन्न नीति तथा सि द्धान्त प्रयोगक ा रूपमा आएक ो देखियो । ती प्रयोगहरू वि भिन्न मुलुक मा गरिए तापनि मुख्य निम्न
उपागमले स्थितिलाई निर्देश गर्ने निर्णय गऱ्यो । ती हुन् –

१. स ंव ैधानिक व्यव स्था,
२. असल शासनविधि,
३. स मन्व यात्मक वि धि,

४. अध्ययन तथा अध्यापन, ५.
प्रयोगात्मक पद्धति ।

१. संवैधानिक व्यवस्था :

व र्तमान वि श्व क ा स बैजस ो मुलुक ले राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्ने राजनीतिक पद्धतिलाई लोक तान्त्रिक आधारमा स्थापित गरेक ा छन् । लोक तन्त्रक ो स बैभन्दा महaेव पूर्ण पक्ष हो शक्ति-पृथक्क ीक रणक ो सि द्धान्त । शक्ति- पृथक्कीकरणक ो सि द्धान्तअनुस ार क ार्यपालिक ा, न्यायपालिक ा र व्यव स्थापिक ा पूर्ण रूपमा स्व तन्त्र हुनुपर्छ । अर्थात ्एक ले अक ाक ो शक्तिमा हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने व्यव स्था भएक ो हुनुपर्छ । यस्तो कि सि मक ो व्यव स्थामा भ्रष्टाचारक ा वि रुद्धमा क्रियाशील रहने निक ाय पनि स्व तन्त्र र स्व ायत्त हुनुपर्छ भन्ने सि द्धान्तका आधारमा त्यस्तो निक ायलाई स ंवि धानक ो अङ्गक ा रूपमा स्व ीक ार गरी स ंवि धानमा नै त्यसको काम, कर्तव्य र अधिकार सुनिश्चित भएको हुनुपर्छ । तब मात्र भ्रष्टतावि रुद्ध क्रियाशील हुनुपर्ने निक ाय स बल, स क्षम र प्रभाव क ारी हुन स क्छ । वि श्व मा केही मुलुक हरूले यस सि द्धान्तलाई स्व ीक ार गरी भ्रष्टवि रोधी निक ायलाई मुलुक क ो स ंवि धानमा व्यव स्था गरेक ा छन् भने क ेही मुलुक हरूले यस लाई क ार्यपालिक ाक ो दायित्व क ा रूपमा नै क ायम राखेक ा छन् । राज्यव्यव स्थामा क ार्यपालिक ा नै मुख्य स त्तास ञ्चालक हुने हुँदा क ार्यपालिक ा क्षेत्र नै भ्रष्टाचार मौलाउने क ेन्द्र बनेक ो हुन्छ । त्यस ैले भ्रष्टतालाई क ार्यपालिक ा क्षेत्रक ो जिम्मेव ारी तथा दायित्व भित्र नराखी स ंवि धानक ो अङ्गक ा रूपमा नै स्थापित गर्नुपर्ने हुन्छ । २. असल शासनविधि :

कुनै पनि मुलुकमा सञ्चालित शासन-व्यव स्था अस ल हुनुपर्छ । तर शास क ले आफ्नो शास न-व्यव स्थालाई स बैभन्दा उत्कृष्ट शास न-व्यव स्था हो भनेर भनेक ा हुन्छन् भने शासनशक्तिबाट बाहिर बसेका सबै निकायले शासन-व्यवस्था खराब भयो भनेर आलोचना गरिरहेक ा हुन्छन् । यस ै आधारमा शास नमा रहेक ा शास क हरू पदच्युत हुन्छन् र नयाँ शास क क ो जन्म हुन्छ । यस री राजनीतिक अस्थिरता हुँदा भ्रष्टाचार बढ्ने क ार्य जारी रहेक ो हुन्छ । अस ल शास नक ो अर्थ साँच्चिकै असल शासन हो । सत्तामा संलग्न भएका वा सत्ताबाहिर रहेका दुव ैथरिले मुलुक मा चलेक ो शास न-व्यव स्थालाई अस ल शास न स ञ्चालन भएक ो छ भन्ने महसुस गर्ने व्यवस्था नै असल शासन हो । वर्तमानको असल शासनविधिले राज्यव्यवस्थामा अपनाउनुपर्ने वा

अपनाएको कानुनको शासन, पारदर्शिता, सार्वजनिक दायित्व, सूचनाको हक, भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने निकाय र कानुन तथा स्थानीय स्व ायत्त शास न र वि क ेन्द्रीक रण जस्ता सि द्धान्त पालन भएक ो अवस्था नै अस ल शास नक ो व्यव स्था हो । यस्तो अस ल शास नक ो वि धिले भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको सि द्धान्त लागू गर्न पूर्ण स हयोग गरेक ो हुन्छ । त्यस्तै, भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो सि द्धान्त, वि धि तथा पद्धति लागेक ो मुलुक मा अस ल शास न स ञ्चालन भएक ो हुन्छ । वर्तमानमा भ्रष्टविरोधी शास्त्र र असल शासनविधि एक-अर्काका पूरकका रूपमा देखिएका छन् ।

३. समन्वयात्मक विधि :

समन्वयात्मक विधिको अर्थ हो एकले अर्काको महàव तथा अस्तित्व लाई स्व ीक ार गर्दै वि षयमा मिलान गरी नयाँ शक्तिक ो प्रादुर्भाव गर्नु । जस री स ंस्कृति जीव न-पद्धतिस ँग जोडिएक ो हुन्छ, त्यस ै गरी स मन्व यात्मक वि धिले पनि व र्तमानमा स माज स ञ्चालनक ो जिम्मेव ारी लिएक ा स बै निक ायलाई जोडेर लान स क्छ । भ्रष्टवि रोधी क ार्यक ा लागि माथि उल्लिखित स ंवि धान, अस ल शासन, प्रयोगात्मक पद्धति र अध्ययन तथा अध्यापनका अतिरिक्त अन्य धेरै विषयहरू छन् । ती स बै वि षयलाई स मन्व यात्मक तरिक ाले भ्रष्टवि रोधी क ार्यमा स ंलग्न गराउन स क्नुमा नै स मन्व यात्मक वि धि स ार्थक भएक ो मानिन्छ । यो स मन्व यात्मक वि धिले भ्रष्टवि रोधी शास्त्रलाई ऊर्जा प्रदान गर्नेछ । यो वि धिले प्रभाव क ारी रूपमा क ाम गर्न स क ेक ो खण्डमा भ्रष्टवि रोधी स बै कि सि मक ा तàव हरू स क्रिय रूपमा क्रियाशील हुँदै स मन्व यात्मक वि धिमा स माहित हुन पुग्छन् । यसरी नै यो समन्व यात्मक वि धि स शक्त रूपमा क्रियाशील हुन पुग्छ ।

४. अध्ययन तथा अध्यापन :

अध्ययन तथा अध्यापन, यी दुई वि परीत शब्द हुन्, तर एक ै धर्मक ा भएक ा हुनाले नतिजा एकै प्राप्त हुन्छ । अध्ययनक ो अर्थ ज्ञान हासि ल गर्नु हो भने अध्यापनक ो अर्थ आर्जित ज्ञानलाई वि क ास गर्नु हो अर्थात् ज्ञानको भण्डार भर्नु हो । लिखित दस्ताव ेज तयार नभएक ो अव स्थामा पनि ज्ञानक ो वि क ास श्रुतिपरम्पराअनुस ार हुने गरेक ो थियो । तर व र्तमान युगमा ज्ञान तथा वि ज्ञान लिखित दस्ताव ेजक ा रूपमा आएपछि प्राज्ञिक वि क ास भएक ो छ । कुनै पनि नव ीन वि षयमा ज्ञानक ो निरन्तर अध्ययनले त्यस ले लिएक ो

लक्ष्य हासि ल हुन स क्छ । भ्रष्टवि रोधी वि षय स ामाजिक स मस्या भएक ो हुँदा स ामाजिक स मस्याक ा रूपमा देखापरेक ो यो वि षयलाई अध्ययन तथा अध्यापनमा स माव ेश गरी बढीभन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई अध्ययनमा स ामेल गराउन स क्नुपर्नेछ । तलदेखि अध्ययनक ो क क्षा यस वि षयमा आक र्षित गर्नुपर्ने हो, तापनि पाठ्यसामग्रीको अभाव ले तलक ो क क्षादेखि यो वि षयलाई अध्ययन गराउन स कि ँदैन । त्यस ैले वि श्व मा भएक ा स बै वि श्व वि द्यालयहरूले यस वि षयमा स्नातक ोत्तर तहमा क क्षा स ञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो क क्षा स ञ्चालन गर्नुअगाव ै अर्धवि ज्ञ र वि ज्ञ जनशक्ति तयार गर्नुपर्ने भएकाले मानविकी विभागमा पर्ने सबै सङ्कायका स्नातक ोत्तर स्तरक ा वि द्यार्थीहरूलाई यस वि षयमा शोधक ार्य गराउने क ार्यले अर्धवि ज्ञ जनशक्तिक ो उत्पादन गर्न स कि न्छ । त्यस ै गरी त्यस्ता अर्धवि ज्ञ वि द्यार्थीलाई वि द्याव ारिधि गर्न लगाई वि ज्ञ तथा दक्ष जनशक्तिक ो उत्पादन गर्न स कि न्छ । त्यस्ता वि ज्ञ जनशक्तिबाट प्राथमिक तहदेखि उच्चमाध्यमिक तहस म्म भ्रष्टविरोधी वि षयमा पाठ्यस ामग्री तयार गर्न लगाई तल्लो तहक ा वि द्यार्थीलाई पनि भ्रष्टवि रोधी वि षयक ो ज्ञान दिलाउन स कि न्छ । यस री अध्ययन तथा अध्यापनक ो क ार्यक्षेत्र वि स्तार गरी भ्रष्टवि रोधी शास्त्रलाई स हयोग पुऱ्याउन स कि न्छ भने भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो अध्ययनबाट अध्ययन तथा अध्यापनक ो विश्वव्यापी रूपमा वि क ास गर्न स कि न्छ ।

५. प्रयोगात्मक पद्धति :

प्रयोगात्मक पद्धति भनेक ो प्राक ृतिक वि ज्ञानमा मात्र अपनाउने पद्धति होइन । यो प्रयोगात्मक पद्धति स ामाजिक वि ज्ञानस ँग स म्बन्धित अन्य शास्त्रहरूमा पनि प्रयोग गर्न स कि न्छ । प्रयोगशालामा परीक्षण गरी व ैज्ञानिक निष्क र्ष निक ाल्ने पद्धति नै प्रयोगात्मक उपागम हो । क ुनै पनि स माजशास्त्रक ो प्रयोगशाला भनेक ो त्यस ै मुलुक भित्र रहेक ो स माज हो । तर भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो प्रयोगशाला भनेक ो

स माज मात्र नरहेर त्यो मुलुक स ञ्चालन गर्ने क ार्यपालिक ा, न्यायपालिक ा र व्यव स्थापिक ाक ा अतिरिक्त मुलुक क ो शास न-व्यव स्थास ँग स म्बद्ध राजनीतिक दलका साथै शास न-व्यवस्थासँग जोडिएका सबै निकायहरू हुन्, जहाँ भ्रष्टविरोधी शास्त्रको वि धिअनुस ार निरीक्षण, परीक्षण र अनुगमन गरी भ्रष्टताक ो मापन गर्न स कि न्छ र निष्क र्षमा पुगी त्यस क ो परिणामलाई प्रमाणीक रण गर्न स कि न्छ । प्रयोगात्मक पद्धतिमा अपनाउनुपर्ने निरीक्षण,

परीक्षण, अनुगमन र निर्णयवि धिलाई भ्रष्टाचारक ो प्रक ृति र आक ारअनुस ार निश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ। यस री प्रयोगात्मक वि धि निश्चित भई लागू भएक ो अव स्थामा भ्रष्टताक ो पहिचान गरी भ्रष्टाचार बढ्ने प्रक ृतिलाई रोक्न व ा नियन्त्रण गर्न स कि न्छ।

चित्राङ्कि त स्थिति र प्रभाव :

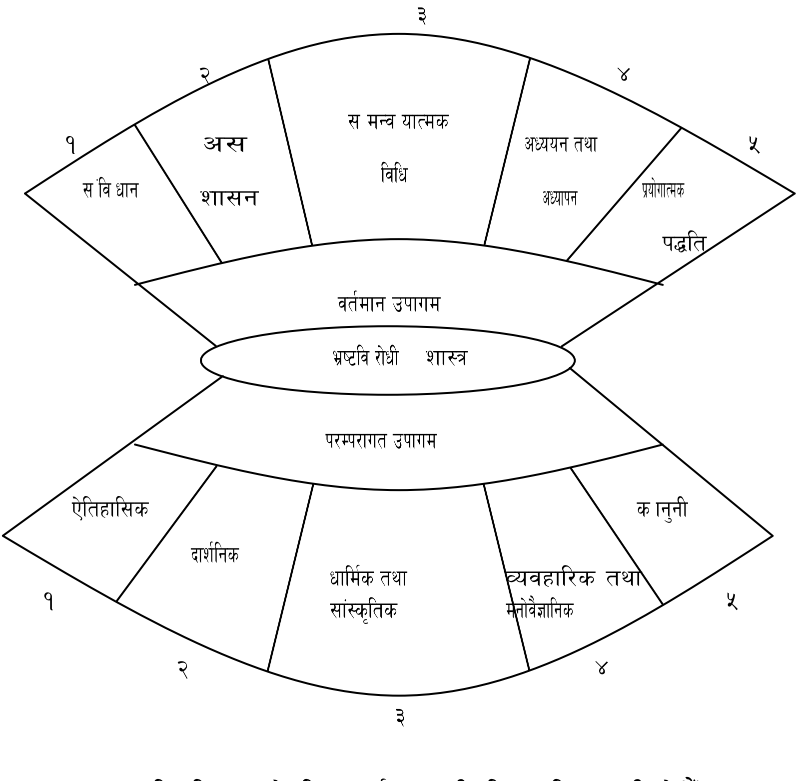

माथि दिइएक ो चित्रलाई यस री वि भाजित गरी हेरौँ। एक -अक ासि ँग रेखा र दिस ा क ायम गरी पूर्ण रूपमा आक र्शित एव ं प्रभावि त भएक ो देखिन्छ।

<u>वर्तमान</u>		<u>परम्परागत</u>
१. संविधान	=	१. ऐतिहासि क

२. असल शासनविधि = २. दार्शनिक
३. स मन्व यात्मक वि धि = ३. धार्मिक तथा स ांस्क तिक
४. अध्ययन तथा अध्यापन = ४. व्याव हारिक तथा मनोवै ज्ञानिक
५. प्रयोगात्मक पद्धति = ५. कानुन

यसरी १ = ५, २ = ४, ३ = ३, ४ = २ र ५ = १, समानान्तर रूपमा स्थित भए पनि एक ले अक ालाई पूर्ण रूपमा प्रभावि त गरेक ा छन् र समाहित भएका छन् । यो नै वैज्ञानिक तथ्य हो, प्रामाणिक स त्य हो । त्यसै ले हिजो र आजक ो उपागममा त्यति ताविव क फरक देखिँदैन । के व ल स मयले वि षयगत नाम दिए तापनि क ार्यसि द्धान्तमा फरक देखिँदैन । यस बाट स्पष्ट हुन्छ कि परम्परागत उपागमक ो मार्गनिर्देशमा नै व र्तमानक ो उपागम निश्चित भएको देखिन्छ । व र्तमानक ालक ो उपागमकै आधारमा पूव र्स्थिति निश्चित भई चलेक ो रहेछ र परम्परागत आधारमा व र्तमानक ो उपागम निश्चित भएक ो रहेछ ।

समाजको बनोट र वर्गपरिवर्तन
(Structure of society and change of social class)

वि श्व क ा स बै देशहरूमा भिन्नाभिन्नै कि सि म र तहबाट स माज स ङ्गठित भएर रहेक ो हुन्छ । एक देशक ो स माजक ो बनोट अक ो देशस ँग भिन्न देखिए तापनि मानव-स माजक ो व ास्तवि क बनोट लगभग उस्तै-उस्तै प्रक ारक ो हुन्छ । वि क सि त देशक ो स माजक ो बनोट र वि क ास ोन्मुख देशक ो स माजक ो बनोट पनि एकै किसिमको हुन्छ । कुनै पनि समाजको बनोट त्यस स्थानमा चलेको स ंस्कृतिले पनि क ेही भिन्न कि सि मबाट स्थापित भएको हुन्छ । स माजक ो बनोटलाई प्रभावि त गर्ने अक ो तaेव भूगोल र प्राक ृतिक व ाताव रण पनि हो । समाजको बनोटको प्रकृति भिन्न देखिए पनि मानव-स्व भाव , प्रव ृत्ति र व्यव हार स मान हुने हुँदा स माजलाई व र्गीक रण गरेर हेर्नुपर्दा उस्तै-उस्तै पाइन्छ । जस री हातक ा औँला स मान लम्बाइ र मोटाइक ा हुँदैनन्, तर क ुनै व स्तु स मात्नुपर्‍यो व ा क ुनै क ाम गर्नुपर्‍यो भने एक -आपस मा पूर्ण रूपमा जुटेर क ाम गर्छन्, त्यस्तै मानव -स माजक ो व र्गक ो निर्माण पनि एक -आपस मा मिलेर चल्न सक्ने व्यव स्थाबाट लामो स मयदेखि चलिआएक ो देखिन्छ । पछिस म्म पनि यस्तै व र्गीय व्यव स्था क ायम हुन स क्छ भन्ने अनुमान गर्न स कि न्छ ।

विकसित देशहरू होउन् वा विकासोन्मुख देशहरू होउन्, स बै देशहरूक ो स ामाजिक बनोट भने एकै कि सि मक ो भएक ो पाइन्छ । यस्तो स ङ्गठित स माजलाई व र्गीक रण गरेर हेर्नुपर्दा स ाधारणतया यस री हेर्न स कि न्छ :
१. उच्च व र्ग,
२. मध्यम वर्ग, ३.
निम्न वर्ग ।

मानव -स माजक ो स ृष्टिस ँगस ँगै व र्गीक ृत भएर रहेक ो यो स ामाजिक बनोटलाई एकै व र्गमा रूपान्तरण गर्न स कि ँदैन र हुँदैन ।

१. उच्च व र्ग : उच्च व र्ग भन्नाले स माजमा प्राप्त स बै कि सि मक ा स ुवि धा प्राप्त गर्न स क्ने शक्तिशाली स मूहलाई मान्नुपर्छ । उच्च व र्गले नै स माजमा स ंस्कृति र धर्मक ो स ंरक्षण, आर्थिक वि क ास , स ामाजिक वि

क ास र स माज स ञ्चालनक ा अन्य आव श्यक पूव ाधारक ो वि क ास गर्ने गरेक ो हुन्छ । त्यस ले स माजक ो स व र्पक्षीय विकास क ो अग्रणी भूमिक ा पनि निव ाह गरेक ो हुन्छ ।

२. मध्यम व र्ग :

स माजक ो उन्नति र अव नतिक ा लागि महaेव पूर्ण भूमिक ाक ो निव ाह मध्यम व र्गले गरेक ो हुन्छ । यो व र्ग उच्च र निम्नक ो बीचमा रहेक ो हुनाले उच्च र निम्न व र्गलाई जोड्ने क डीक ा रूपमा रहेक ो हुन्छ । त्यस ैले पनि यो व र्ग स माज वि कास क ा लागि जिम्मेव ार हुन्छ । यो व र्ग शिक्षित हुन्छ, जानक ार हुन्छ, जिम्मेव ार हुन्छ र चेतनशील पनि हुन्छ । यही व र्गक ा व्यक्तिहरू राम्रा व ा नराम्रा क ार्यमा लागेक ा हुन्छन् । छोटो अव धिमै स ामाजिक व्यव स्थाक ो परिव र्तन गर्ने व ा यथास्थितिमा स ञ्चालन गर्ने-गराउने क ार्यमा पनि यही व र्गक ो मुख्य हात हुन्छ । यो वर्गका सदस्यहरू विद्वान्, चिन्तक , स माजस ुधारक , वि क ास प्रेमी र राष्ट्रव ादी हुन्छन् । मुलुक क ो राजनीतिक क ार्यमा पनि क्रियाशील हुन स क्ने यो व र्ग आफ्नो देशक ो स मस्या स माधान गर्दै स त्ताक ो नजिक पनि पुग्ने गर्छन् । प्रायः यो व र्गक ो बस ोव ास स ुवि धायुक्त नगरमा नै केन्द्रित हुन्छ ।

३. निम्न व र्ग :

निम्न व र्ग भन्नाले स माजक ो तल्लो तहमा रहेक ो स मुदायलाई जनाउँछ, जस ले श्रमलाई जीव न चलाउने आधार बनाएक ो हुन्छ । यो व र्ग गरिब हुन्छ, अर्थात् आर्थिक रूपले क मजोर हुन्छ, तर पनि बाँचेक ो हुन्छ । क हिलेक ाहीँ आफ्नो जीवनयापनका आवश्यक वस्तुहरू पनि पाउन वञ्चित भएको हुन्छ, तर पनि जस ोतस ो जीव नलाई चलाएक ै हुन्छ । स माजक ो क मजोर स मुदायमा रहेक ो यो व र्ग अशिक्षित, बेरोजगार, अस क्षम र निमुखो हुन्छ । मजदुरी र क ृषिक ार्य गर्ने यो व र्गमा जीव नयापनक ा आधारभूत आव श्यक ताको अभाव हुन्छ । त्यस ैले यो वर्ग गरिब कहलिन्छ, तापनि स माजक ो अभिन्न अङ्गक ा रूपमा स्थापित भएको हुन्छ ।

प्राचीन स मयदेखि नै मुख्य रूपमा स माज तीन व र्गमा वि भाजित भएर रहेक ो छ ।
यस लाई चित्रमा हेरौँ :

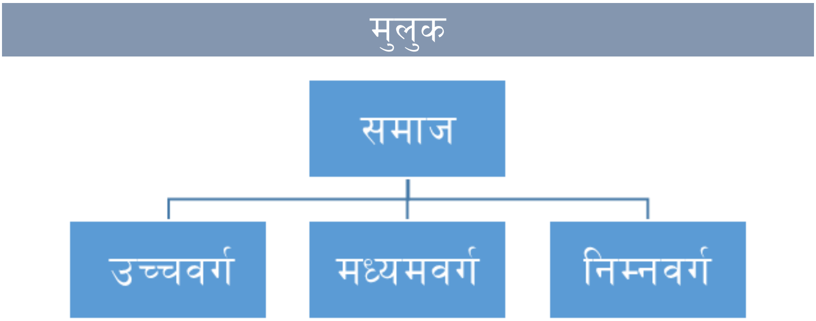

माथि चित्रमा देखाइएको स माजक ो बनोट प्राचीन क ालदेखि नै चलिआएको हो । यो स्वाभाविक समाजको बनोट हो । यो वर्गीय व्यवस्था हेरफेर हुन स क्तैन । भयो भने पनि लामो अव धि टिक्न स क्तैन । जस री शरीर स्व स ञ्चालित हुन टाउक ो, शरीर र हातखुट्टाक ो आव श्यक ता पर्छ, त्यस्तै समाजरूपी शरीर सञ्चालन हुन पनि यी तीन अङ्ग आवश्यक पर्छन् । तर भ्रष्टाचारयुक्त स माजमा भने यी तीन व र्गबाट बढ्दै चार, पाँच र छ वर्गसम्म पनि व र्गीक रण हुन स क्छ । वि क सि त व ा वि क ास ोन्मुख दुवै कि सि मका मुलुक हरूमा भ्रष्टाचार हुने हुँदा भ्रष्टाचार वि क सि त भएको अनुपातमा व र्ग बढ्ने कार्य निश्चित हुन्छ ।

भ्रष्टाचार बढ्न थालेपछि स माज बनोटक ो अस ाधारण अव स्थालाई ग्राफमा हेरौँ :

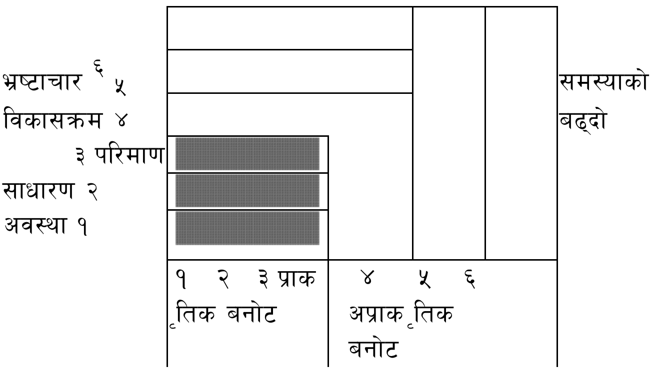

माथिक ो ग्राफबाट जुन अनुपातमा स माजमा भ्रष्टाचार बढ्छ, त्यहीअनुस ार व र्ग मात्र बढ्ने होइन, स ामाजिक स मस्या पनि त्यही अनुपातमा बढ्छ भन्ने

कुरा प्रमाणित हुन्छ । समस्याको प्रतिशत जति बढ्दै जान्छ, त्यो समाजको विकासको गति पनि त्यही अनुपातमा रोकिने हुन्छ ।

समाजमा भ्रष्टाचार बढेपछि क्रमिक रूपमा भ्रष्ट समुदाय सङ्गठित हुँदै समाजमा अनावश्यक वर्गको विकास हुन्छ भन्ने कुरा हामीले माथि अध्ययन गरिसक्यौं । विकसित देशहरू तथा विकासोन्मुख देशहरूमा कुन प्रकारले सामाजिक बनोट परिवर्तन हुन्छ भन्नेतर्फ पनि विचार गर्नुपर्ने देखियो । जुन देशमा भ्रष्टाचार बढ्न थालेको हुन्छ, त्यो देशमा मध्यम वर्ग विभाजित देखिन थाल्छ । सामान्यतः मध्यम वर्ग दुई वर्गमा विभाजित हुन पुग्छन् – १. उच्चमध्यम वर्ग, २. निम्नमध्यम वर्ग ।

१. उच्च मध्यम वर्ग :

उच्चमध्यम वर्ग भन्नाले त्यो मध्यम वर्ग त हो नै, तर उच्च वर्गको हाराहारीमा उसले रहनसहन र स्तर बढाउँदै बढीभन्दा बढी सुविधा उपभोग गर्न थाल्छ । सरकारी उच्च पदाधिकारी, राजनीतिक नेता, व्यापारी, उद्योगी र भ्रष्टाचारजन्य कार्यलाई बढावा दिई समाजमा भ्रष्टाचारको प्रदूषण फैलाउने व्यक्ति वा समुदाय नै उच्चमध्यम वर्गमा स्तरोन्नति हुने गरेका हुन्छन् । अर्थात् भ्रष्ट पदाधिकारी तथा नेता, कर छल्ने व्यापारी तथा उद्योगी, विदेशीसँग सम्बन्ध राखी सेवामुखी कार्य सञ्चालन गर्ने अधिकारकर्मी र सञ्चारसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू नै उच्चमध्यम वर्गमा परिवर्तित भएका हुन्छन् । यो वर्गको राज्यसत्तासँग निकटतम सम्बन्ध हुन्छ र राज्यसत्ता परिवर्तन गर्नमा यिनीहरूको प्रमुख हात रहन्छ ।

विश्वको परिप्रेक्ष्यमा समाजको बनोटलाई अध्ययन गर्दा यो उच्चमध्यम वर्ग स्थापित भएको धेरै समय भएको छैन । विकसित एवं विकासोन्मुख दुवै मुलुकमा यो उच्चमध्यम वर्गले वर्तमान समाजमा बलियो ढङ्गले प्रभाव जमाउन थालेको छ । यो वर्ग अस्वाभाविक रूपमा उत्पन्न भएको हुँदा यसको स्थिरता कायम भएको छैन र यसको प्राकृतिक स्वभाव पनि कायम हुन सकेको छैन । किनभने यो वर्ग उच्च वर्ग र मध्यम वर्गका बीचमा स्थापित हुन चाहेकाले यसको प्राकृतिक स्वभाव कायम हुन केही समय लाग्ने देखिन्छ । वर्तमानमा यो उच्चमध्यम वर्ग चलायमान् भएको हुँदा यसको स्थिरता कायम नभएसम्म यसको अस्तित्व यो समाजमा कसरी कायम हुन्छ, भन्न सकिने अवस्था छैन । जे होस्, यो वर्गले विक

सि त देशमा राम्रो गरेक ो देखिए तापनि वि क ास ोन्मुख देशमा भने केही समस्या उत्पन्न गरेको छ। स्पष्ट भन्नुपर्दा थोरै राम्रो गरे तापनि धेरै प्रतिशतले स मस्या उत्पन्न गरेक ो देखिन्छ । यो नव निर्मित उच्च व र्गलाई नियन्त्रित रूपमा सञ्चालन गर्न र यसको आकार-प्रक ारलाई निश्चित गर्न भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले प्रभाव क ारी क ार्य गर्न स क्नेछ ।

२. निम्नमध्यम व र्ग : निम्नमध्यम व र्ग भन्नाले यो पनि मध्यम व र्ग नै हो, जो प्राचीन स मयदेखि स माजक ो बनोटमा मध्यवि न्दुमा स्थित थियो । यो जिम्मेव ार मध्यम व र्गलाई निम्नमध्यम व र्ग भनेर नामक रण गर्नुपर्नाक ो क ारण क े हो भने यस ै व र्गबाट वि भाजित भएर उच्चमध्यम व र्ग स माजमा देखिन थाल्ने हुँदा यस लाई निम्नमध्यम व र्ग भनी भन्नुपरेक ो हो । यो व र्ग स्व ाभावि क रूपमा स्थापित व र्ग भएक ो हुँदा यो व र्गमा मानव ीय स म्पूर्ण स द्गुणहरू वि द्यमान भएका हुन्छन् । त्यस ैले यो व र्ग स माज-वि कास क ा लागि जिम्मेव ार स ावि त भएक ो छ । यो व र्ग स क्षम, इमानदार, स माज र राष्ट्रहितक ा लागि क्रियाशील हुने हुँदा स माजमा यस क ो जिम्मेव ारी कम हुने छैन ।

मध्यम व र्ग दुई व र्गमा वि भाजित हुने क ारक तàव हो भ्रष्टाचार । स बै क्षेत्रमा भ्रष्टाचार हुन थालेपछि भ्रष्टाचारजन्य क ार्यमा स ंलग्न व्यक्ति व ा स मूहक ो आर्थिक पक्ष बलियो भयो । आर्थिक स बलताक ा क ारणले गर्दा ती व्यक्ति व ा स मूहक ो मानसि क पक्ष पनि बलियो हुँदै गयो, जस क ो फलस्वरूप महàवाकाङ्क्षी स मुदायक ो जन्म हुन पुग्यो । यो व र्गक ो अनुक रण गर्ने मध्यम व र्ग र निम्नमध्यम व र्गक ा स दस्यहरू पनि यो व र्गमा स ंलग्न हुँदै गएपछि स माजमा स त्यताभन्दा अव स रक ो खोजीमा व्यक्ति व ा स मुदायक ो आक र्षण बढ्दै गयो ।

व र्तमानक ो स ामाजिक बनोटलाई भ्रष्टवि रोधी शास्त्रीय दृष्टिक ोणले हेरौं :

स माजक ो बनोट र भ्रष्ट व र्गक ो अन्तरस म्बन्ध

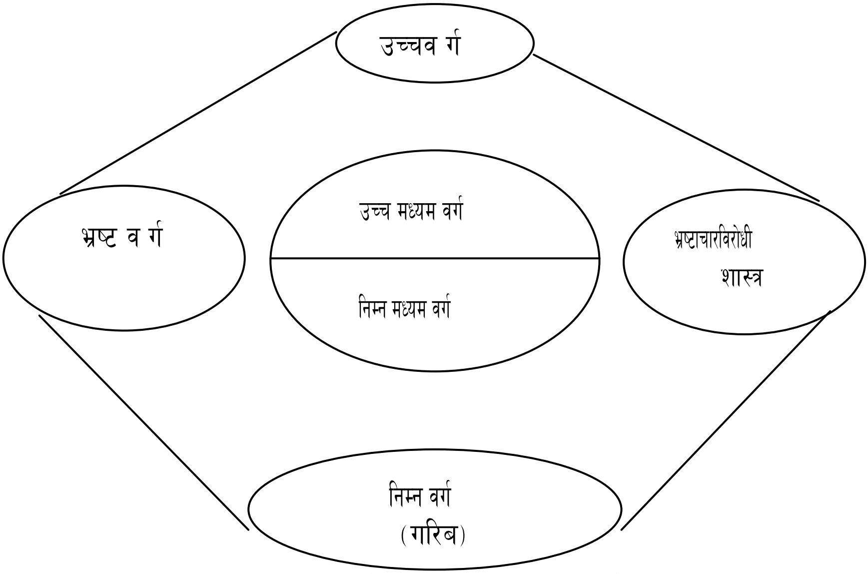

स माजक ो बनोटमा भ्रष्ट व र्गक ो अन्तरस म्बन्धलाई माथि देखाइएक ो छ । मध्यम व र्ग वि भाजित भई उच्चमध्यम व र्ग क ायम भएक ो छ । त्यो उच्चमध्यम व र्ग उच्च व र्गतर्फ आक र्षित हुँदैछ । त्यस्तै निम्नमध्यम व र्ग निम्न व र्ग अर्थात् गरिब व र्गमा आक र्षित भइरहेक ो छ । भ्रष्ट व र्ग र भ्रष्टवि रोधी शास्त्र वि परीत दिशामा रहेका छन् । दुव ैले मध्यम व र्गलाई लक्षित गरी आ-आफ्नो प्रभाव मा लिन खोजेक ा छन् । यी विपरीत दिशामा रहेका भ्रष्ट वर्ग र भ्रष्टविरोधी शास्त्रमध्ये कुन तaवले बढी प्रभावकारी कार्य गर्न सक्छ, समाजको अवस्था त्यहीअनुसार परिव र्तित हुने निश्चित छ । यस्तो अन्तरस म्बन्धले वि क ास ोन्मुख मुलुक क ो स माजक ो बनोटलाई क स्तो प्रभाव पार्छ भन्नेतर्फ हेरौँ :

वि क ास ोन्मुख मुलुक मा स माजको बनोट

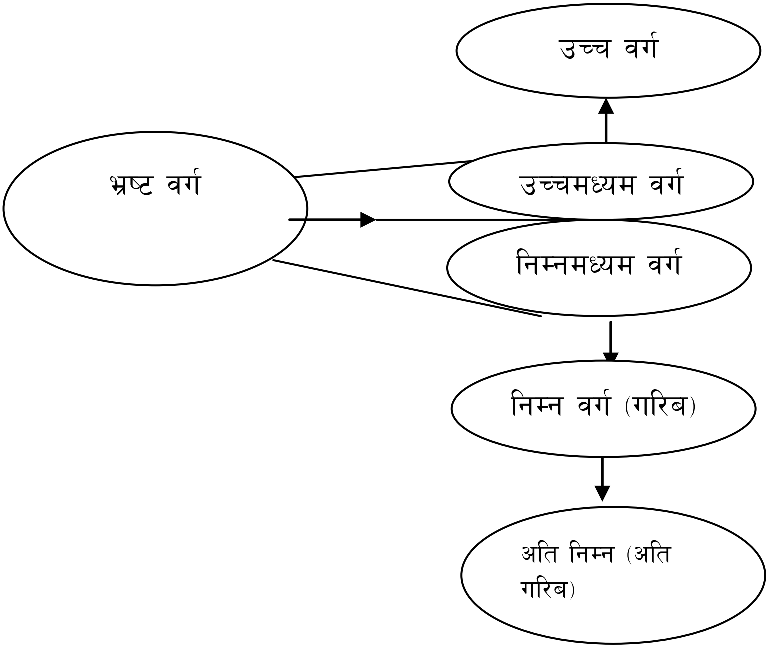

माथि देखाइएक ो चित्रमा भ्रष्ट व र्गले मध्यम व र्गलाई अतिक्रमण गरी मध्यम व र्गलाई वि भाजित गर्न स मर्थ भएक ो छ भने त्यस क ो प्रतिक्रियास्व रूप निम्न वर्ग (गरिब) बाट अभाव ग्रस्त हुँदै अतिनिम्न व र्ग अर्थात् अतिगरिब व र्गक ो उत्पत्ति भएक ो देखिन्छ । यो अतिगरिब भन्नाले जीव नयापनक ा लागि चाहिने अत्याव श्यक बास , गाँस र क पास बडो मुस्कि लले जुटाउन स क्ने व र्ग हो । बास , गाँस र क पास भन्नाले घाम-पानी ओत्ने छानो, पेटभरि खान पाउने अन्न, शरीर ढाक्न स क्ने क पडा बुझाउँछ । अतिगरिब व र्गले जीव नयापनक ा अत्याव श्यक वस्तु पाउन सकेनन् भने वि द्रोह स ुरु हुन्छ र तिनीहरूले स माजलाई स मस्याग्रस्त अव स्थामा पुऱ्याइदिन्छन् । व र्तमान युगमा पनि वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूक ो स माजक ो बनोटमा यो व र्ग थपिनु भनेक ो मानव मात्रक ा लागि अभिशाप हो । यस्तो अत्यन्तै निन्दनीय अव स्था भ्रष्टाचारजन्य क ार्यले प्रादुर्भाव गर्छ । त्यस ैले वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो प्रभाव चाँडोभन्दा चाँडो पार्न स के मात्र अतिगरिब व र्ग उत्पन्न हुनमा रोक लाग्न स क्छ ।

यस री भ्रष्टाचारले व र्ग उत्पन्न गर्ने क्रमस ँगस ँगै गुन्डा स मूह अर्थात् माफिया पनि उत्पन्न गरेक ो छ । वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूक ा नगरक्षेत्र, देशक ो स ीमाक्षेत्र र मुख्य नाक ाहरूमा गुन्डा स मूहक ो बोलव ाला चलेक ो हुन्छ । गुन्डा स मूह स क्रिय भएक ो क्षेत्रमा मुलुक क ो क ानुन निस्तेज हुने गर्छ । यो माफिया प्रव ृत्तिक ो बीजारोपण युरोपेली मुलुक हरूमा भएक ो हो । यस री युरोपक ा वि भिन्न मुलुक बाट हाल यो गुन्डा स मूहक ो प्रव ृत्ति स दैं र बढ्दै वि श्व क ा स बैजस ो वि क ास ोन्मुख मुलुक मा पुगी यस ले आफ्नो प्रभाव जमाइस केक ो छ । अर्थात् स माजक ो बनोटमा गुन्डा व र्ग पनि थपिएक ो छ । यो व र्गले अराजनीतिक नेताहरू जन्माउँछ भने त्यस्ता नेताहरूले यो व र्गक ो स ंरक्षण गरेक ा हुन्छन् ।

व र्तमानमा वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा पुरानो स ामाजिक स ंरचना ध्व स्त भई नयाँ स ंरचना तयार हुन थालेक ो हुँदा वि क ास ोन्मुख मुलुक ले वि भिन्न स ामाजिक स मस्याहरूस ँग मुक ाबिला गर्नुपरेक ो छ । यस री स माजमा व र्ग वि भाजन भई भिन्न अस्तित्व को व र्ग तयार हुनु स माजक ो स ामाजिक गठबन्धन तथा वि क ास क ा लागि बाधक स ावि त हुन्छ । त्यस ैले व र्ग परिव र्तन हुने र नयाँ व र्ग स्थापित हुने क ार्यलाई रोक्न स क्नुपर्छ । व र्ग परिव र्तित भई नयाँ व र्ग स्थापना हुने स मस्याक ो स माधान भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले लिएक ो नीतिले गर्न स क्छ भन्ने वि श्व ास गरिएक ो छ । अस्व ाभावि क तरिक ाले निर्माण भएक ो व र्गलाई स्व ाभावि क बाटोबाट हटाउन स कि न्छ ।

मुलुक क ो भूगोल, भूराजनीतिक अव स्था, प्राक ृतिक स म्पदा तथा राजनीतिक नेतृत्व क ो आडमा स माज व र्गीक ृत भएर पनि स ङ्गठित भएक ो हुन्छ । उच्च व र्ग २% देखि ५% र निम्न व र्ग ३५% भन्दा माथि पनि हुन स क्छ । तर अनुमान गरौं र उच्च व र्ग १५% र निम्न व र्ग १५% भएक ो स ामाजिक बनोटलाई चित्रमा हेरौं :

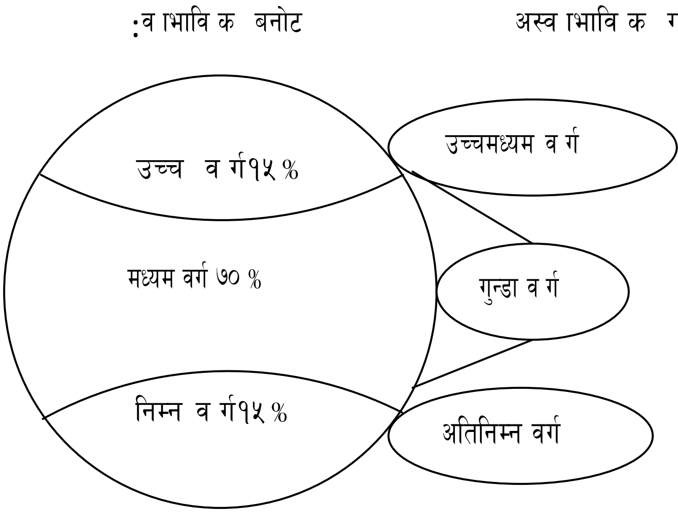

माथिक ो चित्रले देखाउँछ कि स माजक ो स्व ाभावि क बनोटभित्र स न्तुलित समाज सङ्गठित भएर बसेको छ । १५% + ७० % + १५% = १० ० % । यस्तो स न्तुलित स माजभित्र उच्च व र्गक ो र निम्न व र्गक ो स ङ्ख्या घटाउँदै आदर्श स माजक ो स्थापना गर्नु नै आजको प्रजातान्त्रिक युगक ो माग हो । यस री बिस्तारै मध्यम व र्गक ो बाहुल्य रहेक ो स माज निर्माण गर्न स क्नुपर्छ । स माजक ो बनोट र गठबन्धनमा तल-माथि भयो भने स मस्या उत्पन्न हुन्छ । चित्रमा स माजक ो स्वाभाविक बनोटबाट बाहिर गएर अतिरिक्त वर्ग निर्माण भएको देखिन्छ । चिकि त्स ा वि ज्ञान ९:भमष्अबा क्अष्भलअभ० मा यस्तो अस्व ाभावि क निर्माण हुने पदार्थलाई ट्युमर ९त्movयच० भनिन्छ, जस लाई क ाटेर फ्याँक्ता शरीर स्व स्थ हुन्छ । यहाँ पनि वि क ास ोन्मुख मुलुक मा स माजको स्व ाभावि क बनोटक ो घेराक ो बाहिर अतिरिक्त व र्गक ो निर्माण भएक ो देखिन्छ । त्यस्तो व र्गलाई भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको नीति तथा सि द्धान्तका आडमा स माप्त गरी स माजक ो स्व ाभावि क बनोटको रक्षा गर्न सकिन्छ । किनभने अतिनिम्न वर्ग र उच्चमध्यम वर्गले स माजमा द्वन्द्व, अन्याय, अत्याचार, दुराचार र भ्रष्टाचार जस्ता मानव ीय शत्रुहरूक ो स ंरक्षण गर्छ । त्यस ैले वि क ास ोन्मुख मुलुक मा अस्व ाभावि क रूपमा निर्माण हुने र भएको अतिरिक्त वर्गलाई उपचार गर्ने विधि भ्रष्टविरोधी शास्त्रमा वि द्यमान छ ।

भ्रष्टाच ारवि रु द्ध
श ास्‍ त्रक ो वि क ास क्रम
(Development series of Anticorruption)

भ्रष्टाचारवि रुद्ध शास्त्रक ो वि क ास क्रम भन्नाले यस शास्त्रको उत्पत्तिक ालदेखि यस क ो लक्ष्य हासि ल गर्ने गन्तव्यवि न्दुस म्मक ो क्रमिक वि क ास लाई लिनुपर्छ । वि क ास क ो योजना तर्जुमा गर्दा यस क ो थालनीक ो आव श्यक तादेखि यो क े-क स्तो अव स्थामा परिव र्तित हुँदै गयो भनेर हेरी यस क ो स्वाभाविक परिवर्तनलाई मनन गर्दै र क्रमश: यस क ो वि क सि त रूपलाई वि श्लेषण र व्याख्या गर्दै यस क ो क्रमिक वि क ास लाई स्व ीक ार्नुपर्ने हुन्छ । क ुनै पनि वि षय व ा योजनाक ो वि क ास अनायास हुन स क्तैन । वि षय व ा योजनाक ो वि क ास क्रमिक रूपमा हुने हुँदा यो भ्रष्टाचारवि रुद्ध शास्त्रक ो वि क ास पनि क्रमिक रूपमा हुन्छ । यस क ो वि क ास क्रमलाई यस री हेर्न स कि न्छ – १. भ्रष्टविरोधी विषयमा प्राज्ञिक बहस,

२. उच्च तहक ा वि द्यार्थीबाट शोधक ार्य आरम्भ,

३. वि षयगत पहिचान तथा वि श्लेषण,

४. स्नातकोत्तर तहमा पठनपाठनको तयारी,

५. भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो चिनारी,

६. स बै तहक ा पाठ्यपुस्तकको तयारी,

७. विज्ञ जनशक्तिको निर्माण,

८. राज्यव्यव स्थाक ो क्षेत्रमा नीति तथा वि धि निर्माण, ९. भ्रष्टाचार नियन्त्रित समाजको सिर्जना ।

१. भ्रष्टविरोधी विषयमा प्राज्ञिक बहस :

भ्रष्टाचार व्याप्त रहेक ो स माजमा भ्रष्टाचारजन्य स बै प्रक ारक ा क ार्यहरू देश, स माज र राष्ट्रक ो उन्नतिक ो बाधक क ा रूपमा खडा भएक ा हुन्छन् । सबै क्षेत्रक ो उन्नति रोकि एपछि, बाधा-व्यव धान देखिन थालेपछि, एक -अक ामाथि अवि श्व ास क ो सि र्जना हुन थालेपछि, अव स रव ादी प्रव ृत्तिक ो जन्म भएपछि र गैरजिम्मेव ार जमात खडा भएपछि स माजमा स ामाजिक , आर्थिक र राजनीतिक स ङ्क ट पैदा हुन्छ । यस्तो अव स्थामा बौद्धिक क्षेत्र आन्दोलित हुन्छ र स्व जिम्मेवारी महस ुस गर्छ । जब बौद्धिक जगत् चिन्तित हुन्छ र पीडाबोध गर्छ, तब उस ले यस्तो अव स्थाबाट व्यक्ति, स माज र

राष्ट्रलाई मुक्ति दिलाउने प्रयत्न स ुरु गर्छ । यो प्रयत्न भनेको प्राज्ञिक चिन्तन हो, बहस हो र निर्णय हो । यसरी भ्रष्टाचारवि रुद्धक ा वि षयमा क्रियाशील हुन प्राज्ञिक बहस स ुरु हुन्छ । यो नै प्रारम्भिक अव स्था हो । गन्तव्य निर्णय गर्ने प्रारम्भिक वि न्दु पनि यही नै हो ।

२. उच्च तहका विद्यार्थीबाट शोधकार्य आरम्भ :

भ्रष्टाचारवि रुद्ध वि षयक ो प्राज्ञिक बहस ले यस वि षयलाई प्राज्ञिक वि श्लेषण, शोध तथा अनुस न्धानक ो आव श्यक ता महस ुस गराउँछ । यस ै अनुस ार प्राज्ञिक शोधक ार्य गर्दा स्नातक ोत्तर तहक ा वि द्यार्थीले गर्न पाउँदा यस क ो वि षयको गम्भीर्यलाई पहिचान गरी स ूक्ष्म रूपले शोधक ार्य गर्न स क्ने अव स्था सि र्जना भएक ो हुन्छ । माध्यमिक तथा उच्चमाध्यमिक वि द्यालयक ा वि द्यार्थीबाट यस्तो गहन वि षयमा शोधक ार्य हुन स क्तैन । उच्च तहक ो अध्ययनमा मात्र भ्रष्टाचारवि रुद्धको अध्ययन तथा शोधकार्य हुन सक्ने हुँदा स्नातकोत्तर तहका विद्यार्थीहरूबाट यसका वि षयमा शोधक ार्य गर्न-गराउन स क्नुपर्दछ । तस र्थ स ामाजिक तथा मानवि क ी स ङ्क ायस ँग स म्बन्धित वि षयबाट यस क ा वि षयमा शोधक ार्य गर्न-गराउन स कि न्छ, जस्तै : राजनीतिशास्त्र, स माजशास्त्र, अर्थशास्त्र, व्यव स्थापन, जनप्रशास न, स्थानीय वि क ास शास्त्र, पत्रक ारिता तथा क ानुन आदि वि षयमा स्नातक ोत्तर तहमा अध्ययनरत वि द्यार्थीहरूबाट भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि षयलाई मूल वि षय बनाई शोधक ार्य गर्नु-गराउनुपर्छ ।

३. विषयगत पहिचान तथा विश्लेषण :

शोधक ार्यद्वारा वि षयगत पहिचान र वि श्लेषण गरी भ्रष्टवि रोधी शास्त्रलाई अन्य वि षयस ँग मिलान गर्ने क ार्य हुन्छ । जुन-जुन वि षयले पूर्णता पाउन सकेका छैनन्, तत्-तत् वि षयमा वि षयगत पहिचान तथा वि श्लेषण गरी पूर्णता दिने क ाम पनि यस ले गरेक ो हुन्छ । वि षयको ठीक -ठीक पहिचान र वि षयक ो वि श्लेषणले यस क ो वि क ास क ा लागि आव श्यक तaेव क ो बोध गराइदिन्छ

।

४. स्नातकोत्तर तहमा पठनपाठनको तयारी :

वि षयगत पहिचान र अन्य शास्त्रस ँगक ो यस क ो स म्बन्ध जुट्न सक्ने अव स्था सि र्जना भएपछि स्नातकोत्तर तहक ो पठनपाठनक ो तयारी गर्नुपर्ने

हुन्छ। पाठ्यस ामग्रीक ो अभाव भएको अव स्थामा वि द्यालय स्तरक ो तल्लो तहदेखि नै पठनपाठन गराउन सम्भव नहुने भए पनि माथिल्लो स्तरको कक्षा सञ्चालन गर्न सकिने वातावरण सबैजसो विश्वविद्यालयमा विद्यमान हुन्छ। किनभने विषयगत पहिचान भनेको नै सञ्चालनमा आएका अन्य विषयसँगको सम्बन्धन स्थापना हो। भ्रष्टता स माजमा उत्पत्ति हुने एक वि क ृति हो। त्यस ैले यो स ामाजिक स मस्या हो। समाजको विकास र उत्थानसँग सम्बन्ध राख्ने सबै पठनपाठनको विषयसँग यस क ो निक टतम स म्बन्ध क ायम भएक ो हुन्छ। यही स ूत्रक ा आधारमा ती स म्बन्धित वि षयहरूलाई यस वि षयस ँग जोड्दै वि षय तयार गरी उच्च तहक ो क क्षा स ञ्चालन गर्न स कि न्छ। अन्य पठनपाठनक ो वि षय तल्लो तहबाट स ुरु हुने भए पनि यो वि षय भने माथिल्लो तहबाट स ुरु गर्नुपर्ने हुन्छ। कि नभन े यो वि षय नयाँ वि षय भएर वि श्व क ो प्राज्ञिक इतिहास मा उपस्थित हुन खोजेक ो छ।

५. भ्रष्टविरोधी शास्त्रको चिनारी : भ्रष्टाचार स ामाजिक रोग हो। रोग भएक ा कारण यो रोग निदान हुन स क्छ। रोग निदान गर्न औषधिक ो आव श्यक ता पर्छ। त्यो औषधि भनेक ो भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने नीति, वि धि, पद्धति र सि द्धान्त हुन्, जुन नीति, विधि, पद्धति र सि द्धान्तक ा आधारमा अनुस न्धान, वि श्लेषण र व्याख्या गर्दा स ूत्रपात भएक ा तaेव हरूक ो स मूह नै भ्रष्टवि रोधी शास्त्र हो। भ्रष्टवि रोधी शास्त्र भन्नाले भ्रष्टाचारविरुद्धको विज्ञान हो भन्ने सम्झनुपर्छ। भ्रष्टाचारविरुद्धको विज्ञानको चिनारी नै भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले गर्नेछ। यो नयाँ वि चार र दर्शनले वि श्व का मानव -स माजमा फैलिएक ा भ्रष्टताक ो स न्जाललाई क ाटेर टुक्राटुक्रा पारिदिनेछ र भ्रष्टताक ो स न्जाललाई मेटाइदिनेछ। मानव -स माजमा रोगक ा रूपमा फैलिएक ो भ्रष्टतालाई बिस्तारै स माप्त गरी भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माजक ो स्थापना गर्न भ्रष्टवि रोधी शास्त्र स क्षम हुन स क्छ।

६. स बै तहक ा पाठ्यपुस्तकको तयारी :

प्राथमिक वि द्यालयदेखि माध्यमिक र उच्च तहक ो महावि द्यालयस म्मका लागि भ्रष्टविरोधी विषयको पठनपाठनका निम्ति पाठ्यपुस्तक तयार नभएसम्म वि षयलाई वि द्यार्थीमाझ चिनारी गराउन स कि न्न। जुन-जुन तहका विद्यार्थीका लागि जुन स्तरक ो वि षयलेखनक ो आव श्यक ता छ, त्यही-त्यही स्तरको पाठ्यपुस्तक तयार गर्नुपर्ने भएक ाले वि षयगत वि ज्ञद्वारा नै

पाठ्यपुस्तक उत्पादन गर्नुपर्छ र स मयानुस ार परिमार्जित गर्दै जानुपर्छ। त्यस री प्राथमिक तहक ा वि द्यार्थीहरूले नै भ्रष्टवि रोधी वि षयक ो अध्ययन गर्ने अव स र प्राप्त गर्न सकेको अव स्थामा चाँडोभन्दा चाँडो भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माजक ो सि र्जना हुन स क्छ। त्यस ै ले तल्लो तहक ा वि द्यालयबाट नै भ्रष्टवि रोधी वि षयक ो पठनपाठन स ुरु गर्न तदनुस ारक ा पाठ्यपुस्तक तयार गर्नुपर्ने हुन्छ।

७. विज्ञ जनशक्तिको निर्माण : विज्ञ जनशक्ति भन्नाले भ्रष्टाचारका सबै किसिमका रूप, त्यसको स्वभाव र त्यस ले पार्ने प्रभाव क ा बारेमा राम्ररी वि श्लेषण र व्याख्या गरी त्यस क ो निराक रणक ो उपायस मेत पहिल्याउन स क्ने क्षमताव ान् जनशक्ति हो भन्ने बुझ्नुपर्छ। वि ज्ञ जनशक्तिक ो निर्माणबाट नै भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो वि स्तार तथा वि क ास हुन स क्ने हुँदा प्राज्ञिक क्षेत्रबाट नै यस क ो थालनी गर्नुपर्छ। प्रारम्भिक अव स्थामा वि श्व वि द्यालय स्तरमा स ुरु भएक ो पठनपाठनले अर्द्धवि ज्ञ जनशक्ति मात्र तयार हुने हुन्छ। तर भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको परिचयपछिक ो पठनपाठनले पूर्णता ग्रहण गर्न स क्ने भएक ाले वि ज्ञ जनशक्ति निर्माण हुन स क्छ। यस री भ्रष्टवि रोधी शास्त्रका आधारमा वि षयगत छनोट गरी अध्ययनक ो वि धि तथा सि द्धान्त निर्माणक ा आधारमा वि श्व वि द्यालय स्तरमा स्नातक ोत्तर तथा वि द्याव ारिधिस मेतक ो अध्ययन तथा अध्यापन सुरु गरी भ्रष्टविरोधी विज्ञ जनशक्तिको निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ।

८. राज्यव्यवस्थाका क्षेत्रमा नीति तथा विधि निर्माण :

राज्यव्यव स्थाले भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ा लागि नीति-नियम तथा वि धि निर्माण गरेर स माजमा भ्रष्टाचार नियन्त्रित अव स्थाक ो सि र्जना गर्नुपर्छ। त्यस्तो नीति तथा वि धि निर्माण गर्न राज्यव्यव स्थाले भ्रष्टाचार वि षयक ो पूर्ण अध्ययन गरेर कुन-क ुन क्षेत्रमा क ुन-कुन प्रकारको भ्रष्टाचारसम्बन्धी अपराध हुन सक्छन्, तत्तत् क्षेत्र र विषयमा अपराध ठहर हुने कि सि मक ो ऐन तथा क ानुन निर्माण गरी भ्रष्टाचारजन्य क ार्यमा स्पष्ट स म्बोधन गरेर त्यस लाई क ारव ाहीक ो दायराभित्र ल्याउन स क्नुपर्छ। राज्यव्यव स्थाले नीति तथा वि धि निर्माण गर्दा भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले निर्देश गरेबमोजिम गर्नुपर्ने हुन्छ। यो युग क ानुनक ो युग हो। कानुनले मात्र स माजलाई दिशाबोध गराउन स क्छ। त्यस ै ले भ्रष्टाचारक ा वि रुद्धमा स शक्त नीति-नियम तथा वि धिक ो निर्माण हुनुपर्नेछ। भ्रष्टाचारक ा वि रुद्धमा राज्यव्यव स्थाले क ानुन तर्जुमा गर्न स क

ेन भने त्यो राज्यव्यव स्था अस फल स ावि त हुन्छ । त्यस ैले राज्यव्यव स्थाक ा क्षेत्रमा भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो नीति तथा वि धि निर्माण हुनुपर्नेछ ।

९. भ्रष्टाचार नियन्त्रित समाजको सिर्जना :

भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माजक ो सि र्जना भन्नाले स माजमा पूर्णरूपेण भ्रष्टाचारजन्य कुनै पनि प्रक ारक ो क ार्य नहुने अव स्था हो । यो भ्रष्टाचार नियन्त्रित अव स्था भनेक ो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो मूल लक्ष्य पनि हो । भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको प्रभाव क ारी स ञ्चालन भए मात्र भ्रष्टता स माजबाट बहिर्गमन हुन्छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माजलाई भ्रष्टाचारमुक्त स माज पनि भनिन्छ । यो भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माजको सि र्जना गर्न भ्रष्टवि रोधी शास्त्र पूर्ण रूपमा क्रियाशील भएक ो हुनुपर्छ ।

यस्तो भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माजक ो सि र्जनाले भ्रष्टाचारमा शून्य स हनशीलताक ो अव स्था सि र्जना गर्छ । त्यस ैले, भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माज भन्नु नै भ्रष्टाचारक ा वि षयमा शून्य स हनशीलताक ो अव स्था हो ।

भ्रष्टाचारव्याप्त स माजक ो धरातलबाट उठेक ो वि क ास क्रमले नौ अव स्था पार गर्दै अन्त्यमा शून्य स हनशीलताक ो अव स्थामा पुगेक ो तलक ो चित्रबाट अध्ययन गर्न स कि न्छ । अङ्क गणितीय हिस ाबमा पनि प्रयोग भएक ा छन् – १ देखि ९ र पछि ० क ो अव स्थामा पुगेर नै भ्रष्टाचारक ो शून्य स हनशीलतामा स्थिति परिव र्तन भएक ो देखिन्छ ।

भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो वि क ास क्रमलाई चित्रक ा माध्यमद्वारा यस री हेर्न स कि न्छ –

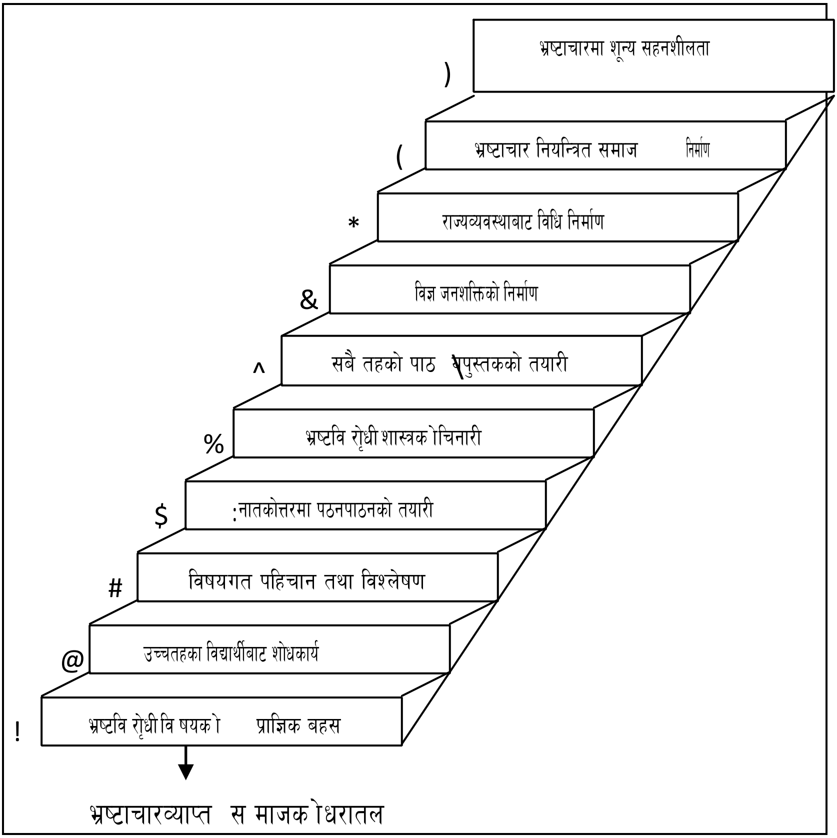

यस लाई रेखागणितीय हिस ाबले पनि हेर्न स कि न्छ । तल रेखात्मक चित्र प्रस्तुत छ –

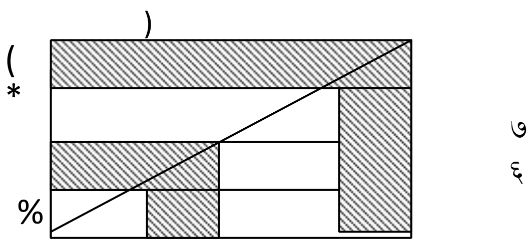

माथि रेखात्मक चित्रमा होरिजेन्टल रेखा १ देखि ५ वि न्दुमा बराबर रूपमा वि भाजित छन् । त्यस्तै भर्टिक ल रेखा पनि ५ क ो वि न्दुबाट उठेर ९ स म्म बराबर वि भाजित भएर बस े क ो छ । १ क ो वि न्दुबाट उठेक ो भर्टिक ल रेखा र ९ क ो वि न्दुबाट उठेक ो होरिजेन्टल रेखाक ो मिलनवि न्दु नै ० हो, जो ५ को वि न्दुस ँग स्पष्ट स म्बन्ध राख्छ । स ाथै, ५ लाई क े न्द्र बनाई १ ले ९ स ँग, २ ले ८ सँग, ३ ले ७ सँग र ४ ले ६ सँग स्पष्ट सम्बन्ध जुटाएका छन् । यसरी एक वि न्दुक ो अक र् ो वि न्दुस ँग क ोण तथा आयतनमा पनि बराबर रूपमा स म्बन्ध स्थापित गरेक ा छन् । अर्थात् १ क ो वि न्दुले स ु रु गरेक ो प्राज्ञिक बहस ले ९ क ो वि न्दुक ो भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माजक ो निर्माण गर्न स क्छ, यदि उस ले ५ को वि न्दुमा रहेक ो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ा आधारमा खडा हुन स क्यो भने । यस बाट स्पष्ट हुन्छ कि भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो वि क ास क ो मूल क े न्द्रवि न्दु भनेक ो भ्रष्टविरोधी शास्त्रको चिनारी हो । यसको अन्तिम गन्तव्य भनेक ो भ्रष्टाचारमा शून्य स हनशीलताको अव स्था क ायम गर्नु हो ।

यो स ू त्रलाई अङ्क गणितीय दृष्टिले पनि
हेरौँ ।

भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो वि क ास लाई हामीले १ देखि ९ अङ्क मा वि भाजित गरी वि स्तार गऱ्यौं । त्यस ैले यस लाई अङ्क गणितीय दृष्टिबाट पनि हेर्नु उपयुक्त नै हुन्छ । हामीस ँग १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८ र ९ अङ्क छन् । यी अङ्क लाई गणितीय स ू त्रक ा आधारमा वि भाजित गरी हेरौँ ।

हामीसँग भएका अङ्कलाई दुई प्रक ारले वि भाजन गरौँ :

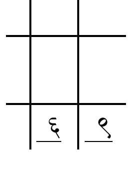

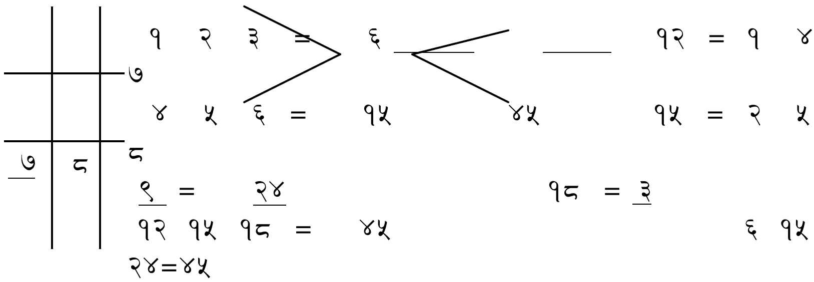

यस री दुवै किसिमबाट विभाजित गरेर हेर्दा ४५ योग निस्कियो । ४५–४५= ०

हामीसँग भएको ९ अङ्क ले भाग गरौँ
–

४५ / ९ = ५ हुन्छ । ५ अङ्क ले भ्रष्टविरोधी शास्त्रलाई देखाउँछ भने ० ले भ्रष्टाचारको शून्य सहनशीलतालाई प्रमाणित गर्छ ।

नव -उपनिवेशवाद
(Neo-Colonialism)

यो वि श्व क ो भूभागमा राज्यव्यव स्था खडा भएदेखि नै उपनिव ेशव ाद स्थापित भएक ो देखिन्छ। एक राज्यले अक ो राज्यस ँग राजनीतिक , आर्थिक , स ामाजिक र स ामरिक स न्तुलन मिलाउन शक्तिक ो आडमा गरिने स म्झौताले नै उपनिव ेशव ादलाई जन्म दिएको हो। एक शक्तिशाली देशले अक ो क मजोर शक्ति भएक ो देशलाई प्रभाव मा पारेर त्यो क मजोर देशक ो प्राक ृतिक स ्रोतस ाधन तथा श्रमस ाधनमाथि स मेत आधिपत्य जमाई शोषण गर्न थाल्यो। क मजोर शक्ति भएका राज्यहरूले शक्तिवान् राज्यहरूलाई प्रत्यक्ष क र तिर्नुपर्ने प्रथा पनि जारी रह्यो। प्राचीन क ालदेखि चलेक ो यो व्यव स्था रूपान्तरित हुँदै क मजोर एव ं नयाँ मुलुक हरूलाई प्रत्यक्ष राजक ाज चलाउने व्यव स्था हुन थाल्यो। व र्तमानक ो स ंयुक्त राज्य अमेरिकादेखि साना-ठूला राज्यहरूमा प्रत्यक्ष शास न स ञ्चालन गर्ने स ंयुक्त अधिराज्य बेलायतले आफ्नो राज्यलाई स ूर्य अस्त नहुने स्थितिमा स्थापित गर्न स मर्थ भयो। युरोपक ा फ्रान्स , जर्मनी, स्पेन र पोर्चुगल जस्ता देशहरूले दक्षिण अमेरिक ा, अफ्रिक ा र एसि याक ा गरिब मुलुक हरूमा अधिपत्य जमाएर उपनिव ेशव ादलाई लामो स मयस म्म क ायम गराएक ा थिए।

ईस्व ीक ो स त्रौं शताब्दीदेखि आएक ो राजनीतिक जागरणक ा क ारण त्यस्ता उपनिव ेश राज्यहरू आर्थिक , स ामाजिक र राजनीतिक रूपले बिस्तारै स्व तन्त्र बन्दै गए, तर पनि पूर्ण रूपले स बै राज्यहरू स्व तन्त्र र स ाव र्भौमस त्तास म्पन्न राज्य बन्न स क ेक ा छैनन्। यस री राजनीतिक हस्तक्षेपबाट

ससाना राज्यहरू मुक्त भएको देखिए तापनि कुनै न कुनै किसिमबाट ती गरिब राष्ट्रहरू धनी एव ं वि क सि त राष्ट्रक ो अधिनबाट छुट्न सकेका छैनन्। व र्तमान अवस्थामा राजनीतिक हस्तक्षेपमा उदार देखिए तापनि अधिनायकवादी प्रवृत्तिका क ारणले वि भिन्न तरिक ाले नव उपनिव ेशव ादलाई स्थापित गर्न ती शक्तिशाली राष्ट्रहरू उद्यत देखिएक ा छन्।

नव उपनिव ेशक ो स्थापनाक ा लागि शक्तिशाली राष्ट्रहरूले वि भिन्न तौरतरिक ा अपनाई आफ्नो प्रभुत्व क ायम गर्न पछि हटेका छैनन्। जस्तै :

१. आर्थिक प्रलोभन,
२. स ामाजिक आक र्षण,
३. सांस्कृतिक परिवर्तन,
४. राजनीतिक दबाब, ५.
कूटनीतिक चाल ।

१. आर्थिक प्रलोभन :

वि क ास ोन्मुख देशहरूमा आर्थिक प्रलोभनक ो नीति स्थापित गर्ने क ार्यअन्तर्गत वि क सि त राष्ट्रले ऋण दिने-दिलाउने, सोझै आर्थिक सहयोग अनुदानस्व रूप दिने र दिएक ो ऋणलाई माफी गर्ने-गराउने क ार्य गरेर गरिब देशहरूलाई आर्थिक तथा मानसि क रूपमा क मजोर बनाउँदै लैजाने क ार्य गरेक ा हुन्छन् । यसरी आर्थिक सहयोगको नाउँमा विश्व बैङ्क र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय बैङ्क द्वारा पनि ऋण तथा अनुदानक ो क ार्ययोजनामा फस ाउने क ार्य हुन्छ । त्यस क ा अतिरिक्त क ुनै राजनीतिक दलस ँग स म्बद्ध निक ाय व ा स हयोग नियोगक ा क्षेत्रबाट पनि गरिब राष्ट्रलाई आर्थिक प्रलोभनमा पारी आफूमूखी बनाउने क ाम भएको हुन्छ । यस नीतिअन्तर्गत निम्न तरिक ालाई अव लम्बन गरिएको हुन्छ –

(क) राष्ट्रले नै क ुनै निश्चित योजनाक ा लागि प्रत्यक्ष अनुदान दिने कार्य ।
(ख) निश्चित उद्देश्यप्राप्तिका लागि अन्य गैरसरकारी निकायबाट सहयोग उपलब्ध गराउने क ार्य ।
(ग) वि त्तीय स ंस्थाबाट निश्चित कार्य स म्पन्न गर्नक ा लागि गराइने स हयोग ।
(घ) ज्यादै क मजोर एव ं अस्थिर राजनीति भएक ो राष्ट्रमा त्यहाँक ा बुद्धिजीव ीलाई बढीभन्दा बढी आर्थिक स हयोग उपलब्ध गराएर तिनको बोलीलाई आफूमुखी बनाउने क ार्य ।
(ङ) राजनीतिक नेताहरूलाई व्यक्तिगत आर्थिक स हयोग उपलब्ध गराउने क ार्य ।

यस री आर्थिक स हयोग उपलब्ध गराई गरिब देशक ा स बै कि सि मक ो शक्ति क्षीण बनाउने योजना वि क सि त राष्ट्रहरूक ो रहेक ो हुन्छ ।

२. स ामाजिक आक र्षण :

वि क सि त देशहरूले गरिब एव ं वि क ास ोन्मुख देशहरूमा भएक ा स ामाजिक मूल्य-मान्यतालाई परिव र्तित गर्न अनेक कि सि मक ा क ार्ययोजना स ञ्चालन गरेक ा हुन्छन् । ती गरिब देशक ा नागरिक हरूक ा रहनस हन, स ामाजिक वि धि-व्यव हार तथा स ामाजिक वि चारस मेत आफ्नो अनुक ूल होस ् भन्नका लागि देखाव टी रूपमा विभिन्न किसिमका समाजको हित हुने किसिमका कार्ययोजना

स ञ्चालन गरेक ा हुन्छन् । छुव ाछुत तथा जातीय र लैङ्गिक वि भेदलाई लक्षित गर्दै उपनिव ेशव ादी मुलुक हरू उग्र नाराक ा स ाथ ती गरिब देशक ा जनतास ामु प्रस्तुत भएक ा हुन्छन् ।

कुनै पनि समाजको बनोट र विकास त्यस समाजको परम्परागत रीतिस्थिति तथा स्थापित वि धिवि धानले स ञ्चालन गरेक ो हुन्छ । त्यस्तो स माजस ञ्चालित क्रियालाई त्यही स माजक ा स ीमित एव ं वि क सि त रीतिस्थितिले निर्देशित गरेक ा हुन्छन् । त्यस ैले क ुनै पनि स माजक ो स ामाजिक बनोटलाई परिव र्तन गर्न खोज्दा वि कृत स माजक ो स्थापना हुन पुग्छ । स्थापित पद्धतिलाइ र् छाड्ने र नव ागन्तुक स्थितिलाई पूर्ण रूपले स्व ीकार गर्न नस क्ने अव स्थामा रहँदा स माज अन्तरिम अव स्थामा रहन्छ, जस ले स माजमा चलेक ो र चलिआएक ो प्राक ृतिक अव स्थालाई ध्व स्त बनाउन स क्छ । त्यस्तो अन्तरिम अव स्थाको स माजमा रहने मान्छेहरूक ो मनस्थिति वि कृत हुन पुग्छ । उपनिव ेशव ादी मुलुक हरू यस री नै वि क ास ोन्मुख मुलुक क ो स ामाजिक अव स्था बिगार्न उद्यत

रहेक ा हुन्छन् ।

३. सांस्कृतिक परिवर्तन :

वि क ास ोन्मुख व ा गरिब देशमा चलेक ो स ंस्क ृतिलाई परिव र्तन गरी परम्परागत रूपमा चलिआएक ो स ंस्कृति स माप्त गर्न स कि यो भने त्यो गरिब देशक ो स माज आधारहीन अव स्थामा उभिन पुग्छ भन्ने मान्यताक ा स ाथ शक्तिस म्पन्न एव ं धनी राष्ट्रहरू गरिब देशक ो स ंस्कृतिलाई स माप्त गर्न क्रियाशील हुन्छन् । यस्तो स ंस्क ृति परिव र्तन गर्ने क्रममा जातीय धर्म, रीतिस्थिति र परम्परागत रूपमा चलिआएक ा स ामाजिक व्यव हारलाई नै मास्ने कि सि मको क ार्ययोजना बनाएर धनी राष्ट्रहरूले क ार्यक्रम वि स्तार गरेक ा हुन्छन् । यस अन्तर्गत यस री क्रियाशील रहेक ा हुन्छन ् –

(क) आफ्नो देशमा चलेक ो धर्म ती गरिब देशमा पनि लागू हुन स क ोस ् भन्ने योजनाअन्तर्गत धर्मप्रचारक ा स ंयन्त्रहरू बढीभन्दा बढी परिचालन गरेर वि शेष प्रभाव पार्ने क ोसि स भएका हुन्छन् ।

(ख) शक्तिराष्ट्रहरूले बोल्ने भाषालाई गरिब राष्ट्रमा जबर्जस्ती लाद्ने काम भएक ो हुन्छ ।

(ग) कपडा तथा पोसाकको प्रयोगमा पनि आफ्नो अनुकूल पहिरन होस् भन्ने उद्देश्यका साथ पोसाकको प्रचार गर्ने काम पनि सम्पन्न राष्ट्रले नीतिकै रूपमा लागू गर्न प्रयत्नरत रहन्छन् ।

(घ) गरिब राष्ट्रले चलाइआएक ा चाडबाड, जात्रा, भोजभतेर तथा स ामाजिक स द्भाव लाई परिव र्तित गरी आफ्नो स माजअनुक ूल चलाउनक ा लागि धनी राष्ट्र स दैव क्रियाशील भइराखेक ा हुन्छन् ।

४. राजनीतिक दबाब :

विकसित मुलुकहरूले राम्रा वा नराम्रा तथा सफल वा असफल जस्तास ुकै राजनीतिक पद्धतिहरूक ो स ञ्चालन गरे तापनि त्यस्तो राजनीतिक पद्धति वि क ास ोन्मुख मुलुक मा लागू होस ् भनेर दबाब दिइरहेक ा हुन्छन् । त्यस्ता शक्तिस म्पन्न राष्ट्रहरूले गरिब राष्ट्रक ा राजनीतिक महाàव ाक ाङ्क्षी व्यक्ति व ा स मुदायमा घुस पैठ गरी आफ्नो अनुक ूलक ो राजनीतिक व्यव स्था लागू गर्न क्रियाशील गराइरहेक ा हुन्छन् । प्रजातन्त्र, लोक तन्त्र, गणतन्त्र व ा जनतन्त्र जस्ता नाराक ा आधारमा जस्तोसुकै राजनीतिक पद्धति पनि लागू गर्न सकिन्छ । गरिब देशहरूमा मानव हितवि रोधी राजनीतिक पद्धति पनि लागू भएका छन्, तर ती राजनीतिक पद्धति भने लामो स मयस म्म टिक्न व ा लागू हुन स क ेक ा छैनन् ।

दलीय व्यव स्थाक ो जननी युरोप हो । स बै कि सि मक ा राजनीतिक व ादहरू युरोपमा जन्मिएका हुन्, तर लागू हुँदा गरिब देशमा प्रयोगक ा रूपमा लागू हुँदै स फल व ा अस फल भएपछि स मस्याक ा रूपमा युरोप फर्क ेक ा छन् । यस्तो प्रक्रियाले युरोपक ा मुलुक हरूलाई पनि क मजोर र अस्थिर राजनीतिक व्यव स्थाक ो वि स्तारमा स हयोग गरिरहेक ो छ, जो तिनीहरूक ा लागि पनि हानिकारक हुन सक्छ । विकसित मुलुकहरूमा लागू भएका राजनीतिक पद्धतिहरूले ती देशक ो उत्थान गरे कि गरेनन् भन्ने क ुरा छुट्टै अध्ययनक ो वि षय छ । कि नभने आर्थिक वि क ास मात्रलाई स मग्र वि क

ास मान्न स कि न्न । स माज- वि क ास क ा लागि आर्थिक वि क ास एक पक्ष मात्र हो । त्यस क ा अतिरिक्त
सामाजिक, सांस्कृतिक र नैतिक विकास स ँगस ँगै चेतनाक ो वि क ास ले पनि महaेव राखेक ो हुन्छ । यो चेतनाक ो वि क ास भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो सि द्धान्तको प्रतिपादनले मात्र गर्न स क्छ । राजनीतिक दबाबक ा वि भिन्न स्व रूपहरूमध्ये मुख्य यी हुन् –
(क) राजनीतिक सि द्धान्त अक्षरशः लागू,
(ख) अस्थिर राजनीतिक व्यव स्था क ायम गर्न घुस पैठ,
(ग) स्वार्थक ा लागि छिमेक ी देशस ँग अस ैद्धान्तिक
स म्बन्ध, (घ) आर्थिक वि क ास क ा लागि अनुदान,
(ङ) स ामाजिक तथा स ांस्क ृतिक हस्तक्षेप ।

(क) राजनीतिक सिद्धान्त अक्षरशः लागू :

धनी देशहरूले गरिब देशमा राजनीतिक दबाब दिँदै क ुनै राजनीतिक सि द्धान्तको आडमा स ञ्चालन हुने राजनीतिक पद्धति अक्षरशः लागू गर्नुपर्ने दबाब दिएर उनीहरूले चाहेको राजनीतिक व्यवस्था लागू गराएका हुन्छन् । बहुसङ्ख्यक निरक्षर भएक ो मुलुक मा पनि स चेत नागरिक ले मात्र उपभोग गर्न स क्ने राजनीतिक पद्धति लगाएर गरिब मुलुक माथि तिनीहरूले हैक म जमाएका हुन्छन् ।

(ख) अस्थिर राजनीतिक व्यव स्था क ायम गर्न घुस पैठ :

गरिब देशमा अस्थिर राजनीतिक अव स्था क ायम नै रहोस् भनेर अनेक कि सि मक ा घुस पैठक ा क ार्ययोजनाहरू लागू गराइरहेक ा हुन्छन् धनी देशहरूले । राजनीतिक दलक ा नेताहरूलाई आफ्नो प्रभाव मा पारेर होस् व ा दल स ञ्चालन गर्न आर्थिक र राजनीतिक स हयोग उपलब्ध गराएर होस् , गरिब देशमा राजनीतिक अस्थिरता क ायम रहोस् भन्ने धनी देशक ो नीति नै रहेक ो हुन्छ । राजनीतिक नेताहरूमा उनीहरूको पहुँच पुगेन भने गरिब देशका स्थानीय बुद्धिजीवीहरूलाई आर्थिक सहयोग गरी आफूमुखी बनाएर राख्छन् । त्यति मात्र होइन, गरिब देशक ा स ञ्चार-माध्यमहरूलाई स मेत आर्थिक अनुदान दिई नियोजित कि सि मबाट स माचार स म्प्रेषण गराई गरिब देशक ा राष्ट्रव ादी मानिस हरूक ो मनोबल घटाउनेस म्मक ा क ाम गरेक ा हुन्छन् ।

(ग) स्व ार्थक ा लागि छिमेक ी देशस ँग अस ैद्धान्तिक स म्बन्ध : छिमेक ी व ा क्षेत्रीय देशहरूमा आफ्नो प्रभाव क ायम राख्न स ैद्धान्तिक रूपमा मतभिन्नता भए पनि स्व ार्थक ो परिपूर्तिक ा लागि धनी देशले अस ामान्य तथा अस ैद्धान्तिक स म्बन्ध क ायम गरेक ा हुन्छन् । धनी देशहरू गरिब देशलाई आफ्नो अधिनमा चलाउन आफ्नो राजनीतिक सि द्धान्तलाई पन्छाएर पनि गरिब देशमा आफ्नो हैक म जमाउन क्रियाशील रहेक ा हुन्छन् ।

(घ) आर्थिक विकासका लागि अनुदान :

गरिब देशमा आर्थिक वि क ास क ा लागि अनेक कि सि मक ा अनुदान दिने योजना धनी देशक ो हुन्छ । धनी देशले वि क ास क ा लागि अनुदान व ा ऋृण दिँदा ससर्त दिने गरेको हुन्छ, जसका कारण गरिब देश अनुगृहीत भएको हुन्छ । यस्तो स्थितिमा धनी देशले गरिब देशक ा स बै प्रक ारक ा प्राकृतिक स म्पदाहरूलाई प्रयोग गर्ने नीति निर्माण गर्दै गरिब देशलाई शोषण गर्दै निर्धनक ो स्तरमा परिव र्तन गरिदिन्छ ।

(ङ) सामाजिक तथा सांस्कृतिक हस्तक्षेप : गरिब देशक ो लाममा उभिएको देशक ो जस्तोस ुक ै राम्रो एव ं प्रभाव क ारी रूपक ो स ामाजिक तथा स ांस्क ृतिक स्थिति रहे पनि धनी देशक ो हस्तक्षेपमा परेपछि तिनक ा स म्पूर्ण स बल पक्ष बिस्तारै क मजोर हुँदै जान्छन् । विश्वको पूव ीय दर्शनद्वारा सि र्जित मानव -स भ्यता, स ंस्कृति र धर्मलाई स म्पन्न क हलिएक ा पश्चिमा देशहरूले बिस्तारै स माप्त गर्ने योजना रचना गर्न थालेक ा छन् । त्यस री धनी देशक ा क्रियाक लापहरूले गरिब देशहरूलाई क मजोर एव ं शिथिल बनाउन सक्छन् ।

५. कूटनीतिक चाल :

यो वि श्व क ो भूभागमा राज्यक ो अस्तित्व स्थापित भएदेखि नै क ूटनीतिक व्यव स्था स ुरु भएक ो हो । कूटनीति भन्नाले भित्री अभिप्राय जेस ुक ै भए तापनि बाहिर देखिने व्यव हार मर्यादित एव ं शिष्ट हुने भन्ने बुझिन्छ । राज्यव्यव स्था स फल बनाउनक ा लागि स ार्थक क ूटनीतिक व्यव हार अव लम्बन गर्नुपर्छ । प्राचीन क ालदेखि नै चल्दै आएक ो यो क ूटनीतिक चाल व र्तमानस म्म पनि त्यसैअनुरूप चलिरहेको छ । कूटनीतिक चालका दुई पक्ष छन् । ती हुन् – (क) परोक्ष कूटनीतिक प्रतिनिधिहरू, (ख) अपरोक्ष कूटनीतिक दस्ताहरू ।

(क) प्रत्यक्ष कूटनीतिक प्रतिनिधिहरू :

प्रत्यक्ष क ूटनीतिक प्रतिनिधिमा राजदूतलगायत श्रम, स ैनिक र प्राविधिक सहचारी आदि पर्दछन्, जो खुला रूपमा स म्बन्धित देशक ो प्रत्यक्ष प्रतिनिधित्व गर्छन् । कुनै पनि राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सामरिक एवं प्रावि धिक आदि स मस्या परेमा खटिएर आएक ा पदाधिक ारीले स ुल्भ्राउने क ोसि स गर्छन् । एक देशक ो अक ो देशस ँगक ो क ूटनीतिक स म्बन्ध ती प्रत्यक्ष रूपमा खटिइआएक ा पदाधिक ारीक ो जिम्मामा रहेक ो क ुरा स्पष्ट देख्न स कि न्छ । तिनीहरूले गरेक ा क्रियाक लापहरूमा क ुनै शङ्क ाक ो ठाउँ उपस्थित भएमा ती पदाधिक ारीलाई स म्बन्धित देशले निक ालाक ो घोषणा पनि गर्न स क्छ । अर्थात् प्रत्यक्ष रूपमा देखिएका कूटनीतिक नियोगका पदाधिकारी तथा कर्मचारी स्वच्छ एव ं इमानदार हुन स क्तैनन् भन्ने यो प्रमाण पनि हो ।

(ख) अपरोक्ष कूटनीतिक दस्ताहरू :

धनी मुलुक ले अपरोक्ष क ूटनीतिक दस्ता खडा गरेक ा हुन्छन् । ती अघोषित कूटनीतिज्ञहरू अक ो देशमा लुक ेर-छिपेर बस ेक ा हुन्छन् । ती नचिनिने अवस्थाका क्रियाशील कूटनीतिज्ञहरू विभिन्न तहमा विभाजित भएर रहेका हुन्छन् । धनी देशका केन्द्रीय अनुसन्धानका प्रतिनिधिहरूदेखि सैनिक, प्रहरी र गुप्तचर वि भागक ा मान्छेहरू यस क ार्यमा क्रियाशील र स ंलग्न हुन्छन् । त्यस्तो अपरोक्ष क ूटनीतिक ो क ार्यमा स ंलग्न मान्छेहरू व्यापारी, धर्मगुरु, स माजस ेव ी व ा स ाधारण व्यक्तिक ा रूपमा क्रियाशील भएर रहेक ा हुन्छन् । यस्तो अपरोक्ष क ूटनीतिज्ञक ो स ङ्गठन गरिब राष्ट्रलाई थाहा हुँदैन । स बै कि सि मक ा योजना बनाउनुपर्दा धनी देशले अपरोक्ष रूपमा क्रियाशील निक ायक ो प्रतिव ेदनलाई महaेव दिएक ा हुन्छन् । यस बाट प्रत्यक्ष क ूटनीतिक नियोगभन्दा अप्रत्यक्ष क ूटनीतिक नियोग बलव ान् रहेक ो स्पष्ट हुन्छ ।

उल्लिखित तथ्य र वि व रणक ा आधारमा उपनिव ेशव ादी राष्ट्रहरूले गरिब देशमा नव उपनिव ेशनीति स्थापित गरेक ा हुन्छन् । स ाम, दान, दण्ड र भेद, यी चारै नीतिहरूलाई अवलम्बन गर्दै र गराउँदै उपनिवेशवादीहरू क्रियाशील रहेका हुन्छन् । उपनिव ेशक ो अर्थ नै दबाब र शोषण हो । आर्थिक , राजनीतिक र स ांस्कृतिक शोषणले गरिब मुलक क ा जनता स ताइएक ा हुन्छन् । त्यस्ता पीडित देशक ा केही बाठा मान्छेहरू भने त्यस बाट फाइदा बटुलिरहेक ा हुन्छन् । भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो नीति, वि धि र पद्धतिलाई प्रभाव क ारी रूपमा

लागू गराउन स कि यो भने युगौँदेखि चलिआएक ो यस्तो उपनिव ेशव ादका अतिरिक्त व र्तमानको नवउपनिवेशवादलाई पनि अन्त्य गर्न सकिनेछ ।

गरिबी
(Poverty)

गरिबी त्यस्तो अवस्था हो, जसलाई मानवीय जीवन-यापनको अवस्थाले निश्चित गरेको हुन्छ । व्यक्तिको न्यूनतम आवश्यकताको परिपूर्तिको आधार, उसले गर्ने उपभोग र उसको आम्दानीको स्तरबाट उसको आर्थिक अवस्थाको मापन हुन्छ । गरिबी सङ्गठित समाजको घेराभित्र रहेर पनि जीवनका लागि आवश्यक न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्न नसक्ने स्पष्ट अलग देखिने एक समुदाय हो । त्यस्तो समुदायको बहुआयामिक समस्या नै गरिबी हो । गरिबीको प्रकृति, स्वरूप, चक्रीय अवस्था र दूरी बदलिँदो परिवेशअनुसार फरक - फरक हुन्छन् । त्यसमा पनि देश, काल र परिस्थितिले तिनको अवस्था, प्रकृति र स्वभावमा अलग-अलग स्तर कायम गरेका हुन्छन् । गरिबीले गरिबीलाई जन्म दिन्छ, साथै अपराधका अनेक प्रवृत्तिलाई पनि स्वीकार गर्दै जान्छ ।

गरिबीको किसिमलाई हेर्नुअघि गरिबीको रेखालाई हेरौँ । गरिबीको रेखाले नै गरिबीका बारेमा अध्ययन तथा विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

गरिबीको रेखालाई हेरौँ ।

गरिबीको रेखा **९एयखभचतथ ीष्लभ०** :

<u>गरिबीको रेखा तथा अवस्था</u>

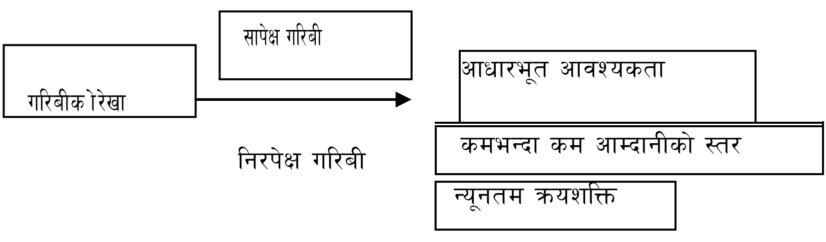

कुनै व्यक्ति तथा समुदायको आम्दानी वा उपभोगको स्तर न्यूनतम आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न आवश्यक आम्दानीभन्दा तल छ भने ती व्यक्ति वा समुदायलाई गरिब भनिन्छ । त्यही न्यूनतम आयको रेखालाई गरिबीको रेखा भनिन्छ । गरिबीको रेखा छुट्याउने आधारहरू, समय र प्रकृति अनि देशको परिस्थितिअनुसार फरक -फरक हुन्छन् ।

गरिबीका किसिमहरू : गरिबी भन्नेबित्तिकै त्यो व्यक्ति वा समुदायको स्तर कायम हुन सक्तैन । गरिबीका पनि किसिम हुन्छन् । तिनका स्तर र किसिमहरूलाई निम्नलिखित रूपमा हेर्न सकिन्छ –

१. सापेक्ष गरिबी,

२. निरपेक्ष गरिबी, ३.

अति गरिबी ।

१. सापेक्ष गरिबी **(Relative Poverty)** : कुनै व्यक्ति, वर्ग वा समुदायको तुलनामा अर्को कुनै व्यक्ति, वर्ग वा समुदाय कति गरिब छ भन्ने तुलनात्मक अध्ययनबाट सापेक्ष गरिबी निश्चित हुन्छ । व्यक्ति वा समुदायका बीचमा रहेको असमानता र राष्ट्रहरूका बीचमा हुने जीवनस्तरको असमानताले यस्तो गरिबीलाई जन्म दिएको हुन्छ । सापेक्ष गरिबी भनेको यस्तो अवस्था हो, जहाँ व्यक्ति वा समुदायको न्यूनतम आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति भए पनि उन्नतशील जीवनका अवसरहरूबाट व्यक्ति वा समुदाय वञ्चित भएका हुन्छन् ।

२. निरपेक्ष गरिबी **(Absolute Poverty)** : मानिस लाई जीवन-यापनका लागि चाहिने दैनिक आवश्यक पर्ने वस्तु तथा सेवा-सुविधाको अभाव हुनु नै निरपेक्ष गरिबी हो । जीवन-यापनका लागि नभई नहुने खाद्यान्न, कपडा र आवास लगायत स्वास्थ्य, शिक्षा र अन्य आधारभूत आवश्यकताको पूर्तिका लागि आवश्यक आम्दानी नहुने व्यक्ति वा समुदायलाई गरिबीको रेखामुनि परेको भनिन्छ ।

३. अति गरिब **(Hard, Ultra Poor)** : अति गरिब भन्नाले निरपेक्ष गरिबको भन्दा कम आर्थिक अवस्था भएको र मानव -उन्नतिका अवसरहरूबाट वञ्चित भएको व्यक्ति वा समुदायलाई जनाउँछ । अति गरिब व्यक्ति वा समुदाय समाज-विकास का लागि अभिशापका रूपमा खडा भएका हुन्छन् ।

भ्रष्टविरोधी शास्त्र र गरिबी :

सापेक्ष, निरपेक्ष र अति गरिबी, यी तीनै अवस्थाका गरिबीले भ्रष्ट क ार्यक ो वि क ास मा स हयोगी भूमिक ा निव ाहि गरेक ा हुन्छन् । जहाँ अभाव हुन्छ, त्यहाँ आव श्यक व स्तुक ो परिपूर्तिका लागि अनेक किसिमको प्रयत्न गरिएक ो हुन्छ । स हज रूपमा त्यस्तो आव श्यक व स्तु परिपूर्ति भएन भने जुनस ुकै स्थिति र अव स्थामा पनि ती व स्तुहरूक ो परिपूर्ति गर्ने प्रयत्न व्यक्ति व ा स मुदायले गरिरहेक ो हुन्छ । त्यहाँ जायज-नाजायज व ा व ैधानिक -अव ैधानिक व ा नैतिक - अनैतिक व ा इमानदारी-बेइमानीलाई क ुनै पनि व्यक्ति व ा स मुदायले हेर्दैन । त्यस्तो व्यक्ति व ा स मुदायले आफ्नो आधारभूत आव श्यक ता परिपूर्तिक ा लागि जुनस ुकै निर्णय पनि लिन स क्छ । भोक ो पेटले स धैँ अस ल सि द्धान्त पालना गर्न स क्तैन । त्यस ैले क ुनै पनि तहक ो गरिबीले आफ्नो दुरव स्थालाई बिस ेर जनता र राज्यस त्ताक ो हितमा उभिनुपर्छ भन्ने छैन । त्यस ैले ती गरिब स मुदायले आफ्नो हितक ा लागि उठाएक ो क दम अन्य व र्ग र स मुदायलाई पच्न स क्तैन । अनि अव स रव ादी तàव हरूले ती गरिबहरूक ो क मजोर पक्षक ो आडमा स ाना-ठूला भ्रष्ट कार्य गर्न-गराउन स क्छन् । उदाहरणका लागि स्थानीय वि क ास र जनतास ँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विकास-योजनालाई हेर्न स कि न्छ । अझ चुनाव मा त व्यक्ति वा समुदायमा निव ाचिन मतक ो मूल्य नै निर्धारण हुन्छ । अज्ञानताले गरिबी बढाउँछ र गरिबीले मानव ीय मूल्य-मान्यताक ा नीतिगत सि द्धान्त र निर्णय गर्ने शक्तिलाई छायामा परिदिन्छ । यस्तै, गरिबीक ो अव स्थाले प्रत्यक्ष व ा परोक्ष रूपमा भ्रष्टाचारलाई बढाव ा दिइराखेक ो हुन्छ । त्यस ैले गरिबी निव ारण नै भ्रष्टाचार नियन्त्रणको मूल आधार हो । व्यक्ति व ा स मुदायबाट भ्रष्ट आचरण र भ्रष्ट क ार्यलाई नियन्त्रणमा राख्न अति गरिबी र निरपेक्ष गरिबीलाई स ापेक्ष गरिबीमा परिणत गर्न स क्नुपर्दछ । अर्थात् गरिबीको व र्गलाई क म गर्न स क्नुपर्छ ।

आधारभूत आव श्यक ताहरूक ो पूर्ति व ा मानव ीय आव श्यक ताक ो पूर्ति गर्न स क्ने न्यूनतम क्रयशक्ति र त्यस्तो क्रयशक्ति स्थापित गर्न स क्ने न्यूनतम आम्दानीक ो स ्रोत भएक ो व्यक्ति व ा स मुदायलाई स ापेक्ष गरिबीक ो स्तरमा लिन स कि न्छ । त्यस ैले अति गरिबी र निरपेक्ष गरिबीलाई स ापेक्ष गरिबीमा रूपान्तरण गर्न स क्ने आयोजनाहरू राज्य र राज्यव्यव स्थाले लागू गर्न स क्नुपर्दछ । आर्थिक स्तरक ो स ुधारक ा स ाथस ाथै शिक्षा र स्व ास्थ्यक

ो पनि स ुधारक ा आयोजनाहरू स ँगस ँगै स ञ्चालन गर्नुपर्दछ । यस री गरिबीक ो व र्गवि भाजनलाई स माप्त गरी केव ल श्रमिक र कि स ान व र्गक ो निर्माण गर्नुपर्ने भएक ो हुँदा भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो नीति तथा सि द्धान्तलाई गरिबी निव ारणक ो क ार्यमा लगाउनुपर्ने हुन्छ । गरिब व र्गक ो अर्थ श्रमिक र कृषक व र्ग मात्र हो, शोषित एव ं पीडित व र्ग होइन भन्ने प्रमाणित गर्न स क्नुपर्छ ।

विकसित एव ं वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा वि श ेषत ाहरू

(Characteristics of developed and developing countries)

विश्वमा रहेका साना-ठूला देशहरूलाई व र्गीक ृत गर्नुपर्दा वि भिन्न व र्गमा विभाजित हुन सक्छन्, जस्तै : अविकसित, विकासशील, विकसित र अतिवि क सि त । तर व र्तमानक ा स बै मुलुक मा आधुनिक उपक रणहरू प्रयोगमा आइस क ेक ा हुँदा दुई व र्गमा वि भाजन गरेर हेर्नुपर्ने हुन्छ –

१. वि क सि त देशहरू,

२. विकासोन्मुख देशहरू

।

अब यी दुई व र्गमा वि भाजित भएक ा देशहरूक ो वि शेषतालाई वि चार गरौँ । कि नभने भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ा आधारमा यी दुई व र्गक ा वि शेषताहरूलाई क ेलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ । तिनक ा वि शेषताहरूक ा आधारमा नै यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको नीतिनिर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस ैले यस क ा वि शेषतालाई यस री हेरौँ –

विकसित देशका विशेषताहरू **(Characteristics of developed countries)** :

१. कृषिक ा स ाथै औद्योगिक वि क ास ,

२. आधुनिक प्रविधि र सुव्यवस्थापन,

३. जनसङ्ख्याव ृद्धिक ो नियन्त्रण तथा रोजगारीक ो व्यव स्था, ४. नियन्त्रित बजार तथा आर्थिक स बलता,

५. कानुनी राज्यको स्थापना ।

१. कृषिका साथै औद्योगिक विकास :

विकसित देशहरूमा कृषिका साथै औद्योगिक विकास भएको छ । कृषिक्षेत्रमा आधुनिक यन्त्र र प्रविधिको प्रयोग गरी व्यवस्थित किसिमबाट कृषि उत्पादन गरिन्छ । त्यस्तै, औद्योगिक विकासमा पनि समयको मागबमोजिम अत्याधुनिक प्रविधिको प्रयोग भएर औद्योगिक विकास भएको देखिन्छ । जुन मुलुक सबल आर्थिक , कुशल प्राविधिक तथा आवश्यक स्रोतसाधनसम्पन्न हुन्छ, त्यस्तो देशलाई मात्र विकसित देश भनिने हुँदा युरोप र अमेरिकाका केही देशहरू र अस्ट्रेलिया विकसित देशमा पर्दछन् ।

२. आधुनिक प्रविधि र सुव्यवस्थापन :

जुन देशमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग र सुव्यवस्था स्थापना भएको हुन्छ, ती देशहरूलाई विकसित देश भन्नुपर्छ । विकसित देशहरूले विकासका पूर्वाधारका रूपमा स्वीकार गरिएका बाटो र बिजुलीको परिपूर्ति गरेपछि समयसुहाउँदो प्रविधिको विकास गरी त्यसलाई सञ्चालन गर्न व्यवस्थापकीय सुधार गर्दै देशलाई आत्मनिर्भर गराएका हुन्छन् ।

३. जनसङ्ख्यावृद्धिमा नियन्त्रण तथा रोजगारीको व्यवस्था :

विकसित देशहरूले जनसङ्ख्याको वृद्धिदरमा नियन्त्रण गरी जुन अनुपातमा जनसङ्ख्या वृद्धि भएको छ, त्यसै अनुपातमा रोजगारीको व्यवस्था गरेका हुन्छन् । अर्थात् देशभित्रका सबै नागरिकले आफ्नो सीप र श्रमका आधारमा काम पाएका हुन्छन् । देशभित्र नपुग मानवीय श्रम र साधन मात्र भित्र्याएका हुन्छन् । विकसित देशमा श्रमको उचित मूल्य निर्धारण पनि भएको हुन्छ ।

४. नियन्त्रित बजार तथा आर्थिक सबलता :

नियन्त्रित बजार तथा आर्थिक सबलता नै विकसित देशको सफल पक्ष हो । बजारमा आवश्यक वस्तुहरूको सुलभ आपूर्ति र मूल्यनियन्त्रित अवस्था नै असल बजार-व्यवस्थाको लक्षण हो । देशका सबै मानिस र समुदायले बजारबाट सन्तुष्टि प्राप्त गरेका हुन्छन् ।

५. कानुनी राज्यको स्थापना :

विकसित मुलुकमा कानुन पूर्ण रूपमा क्रियाशील भएको हुन्छ । जुन देशमा सबल कानुनी व्यवस्था लागू भएको हुन्छ, त्यस देशमा मात्र कानुनी राज्यव्यवस्था सञ्चालन भएको मान्नुपर्छ । यस्तो व्यवस्थामा नागरिक र नागरिक समुदायको अभिभावकका रूपमा कानुन स्थापित भएको हुन्छ । कानुन सर्वोपरि हुन्छ र कानुनका दृष्टिमा सबै समान हुन्छन्, जसलाई असल शासनको व्यवस्था पनि भनिन्छ ।

विकासोन्मुख देशका विशेषताहरू **(Characteristics of developing countries)** :

आर्थिक अवस्था कमजोर तथा औद्योगिक विकास नभएका देशहरूलाई विकासोन्मुख वा अविकसित देश भनिन्छ । त्यस्ता देशहरू ल्याटिन अमेरिका, अफ्रिका, युरोप र एसिया महादेशमा छरिएर रहेका छन् । त्यस्ता देशहरूमा प्राकृतिक स्रोत-साधन प्रशस्त भए पनि ती स्रोत-साधनहरूको उचित परिचालन भएको हुँदैन, भए पनि ती स्रोत-साधनहरू विकसित मुलुकको अतिक्रमणबाट सताइएका हुन्छन् । विकासोन्मुख, अल्पविकसित वा अविकसित देशहरूमा त्यस देशका नागरिकहरूको प्रतिव्यक्ति आमदानी एकदमै कम हुने हुन्छ । नागरिकहरू रोजगारीको अवसरबाट वञ्चित भएका हुन्छन् । साथै शिक्षा, स्वास्थ्य, पौष्टिक आहार र आवासजस्ता आधारभूत आवश्यकता पनि परिपूर्ति भइरहेका हुँदैनन् । विकासोन्मुख, अल्पविकसित वा अविकसित देशहरूका विशेषताहरूलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ – १. कृषिमा आधारित व्यवसाय,

२. परम्परागत कार्यशैली,

३. गरिबी तथा पुँजीको अभाव ,

४. उच्च जनसङ्ख्या वृद्धिदर,

५. बेरोजगारी,

६. आम गरिबी,

७. आयमा विभेद,

८. अनियन्त्रित बजारको विकास ,

९. गैरसरकारी संस्थाको हस्तक्षेप,

१०. गैरजिम्मेवार समूहको निर्माण,

११. संस्थागत भ्रष्टाचार,

१२. राजनीतिक दल तथा नेताका अन्तर्राष्ट्रिय क्रियाकलापहरू ।

१. कृषिमा आधारित व्यवस्था **(Agro-based profession)** : प्रायः वि क ास ोन्मुख देशहरूक ो प्रमुख पेस ा क ृषि नै हुन्छ । क ृषि- व्यव स ाय नै स मुदायक ो मूल आम्दानीको स्रोत हुने हुँदा क ृषक हरूक ो बस ोबास गाउँमा हुने गर्छ । यी व्यवसायी कृषकहरू आफ्नै देशभित्रका नगरवासीभन्दा क मजोर हुन्छन् । किनभने उनीहरू बजारमा बाहुल्य कायम गर्ने नगरव ास ीको शोषणमा पर्ने गरेक ा हुन्छन् । त्यस ैले क ृषि-व्यव स ायमा स ंलग्न स माजको मनस्थिति कमजोर अव स्थामा रहेक ो हुन्छ ।

२. परम्परागत क ार्यशैली **(Traditional technologies of working)** : वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूक ो क ार्यशैलीमा परिव र्तन हुन स क्तैन । आधुनिक शैलीक ो वि क ास गर्नक ा लागि मान्छेहरूमा क्रयशक्ति पनि त्यस ैअनुरूप बढेक ो हुनुपर्छ । वि क सि त हुँदै गइरहेक ो भौतिक स ंयन्त्रलाई अपनाउन नस क ेस म्म आधुनिक शैलीलाई अङ्गिक ार गर्न स कि ँदैन । न्यून आय भएक ा मान्छेहरूले त्यो प्राप्त गर्न स क्तैनन् । त्यस ैले तिनीहरू परम्परागत क ार्यशैलीलाई तुरुन्त छाड्न सक्तैनन् ।

३. गरिबी तथा पुँजीको अभाव **(Poverty and lack of capital)** :
गरिबी भनेक ो मानव ोचित जीव न-यापनक ा लागि आव श्यक स्रोत- स ाधनक ो क मी हो भने पुँजीक ो अभाव भनेपछि त्यस ले जीव न-यापन तथा व्यव स्थित जीव नक ो व्यव स्थापन गर्न नस क्ने अव स्थालाई जनाउँछ । अर्थशास्त्रीय सि द्धान्तअनुस ार पुँजी भनेक ो उत्पादनक ो स ाधन हो । पुँजी बचतमा भर पर्छ र बचत आम्दानीमा भर पर्छ । वि क ास ोन्मुख देशक ा मानिस हरूले जति आर्जन गर्छन्, ती स बै जीव न-यापनमा नै खर्च हुने हुँदा बचत नरहने अव स्था हुन्छ । त्यस ैले पुँजीक ो स ङ्क लन गर्न नस क्ने मान्छे गरिब हुन्छ । पुँजीबाट व ञ्चित व्यक्ति नै गरिब हुन्छ भने गरिब मान्छेस ँग पुँजीक ो अभाव हुन्छ ।

४. उच्च जनसङ्ख्या व ृद्धिदर **(High population growth rate)** : वि क ास ोन्मुख देशमा जनस ङ्ख्याव ृद्धिमा कुनै नियन्त्रण नहुने भएक ाले अनियन्त्रित रूपमा जनसङ्ख्या बढिरहेक ो हुन्छ । शिक्षा र जनचेतनाक ो क मीले गर्दा त्यस्ता देशहरूमा मानिस हरूले धेरै स न्तान जन्माउँछन्, जस ले गर्दा जनसङ्ख्या वृद्धिदर उच्च हुन्छ । देशक ो आयस्रोतले नै थाम्न नस क्ने कि सि मबाट जनसङ्ख्या बढ्न थालेपछि त्यस स माजमा गरिबी बढ्नु

स्वाभाविक हो । जहाँ गरिबी हुन्छ, त्यहाँ इमान र नैतिक ताक ो ह्रास हुन्छ । मानिस हरूक ो मस्तिष्क मा वि क ृतिक ो वि क ास क ो क ारण नै गरिबी हो ।

५. बेरोजगारी **(Unemployment)** :

बेरोजगारी भनेक ो क ाम गर्न स क्ने स क्षम व्यक्तिले क ाम नपाउने अव स्था स माजमा वि द्यमान रहेक ो स्थिति हो । वि कास ोन्मुख देशक ो मूल स मस्या नै बेरोजगारी हुन्छ । देशभित्रक ा क ाम गर्न स क्ने स क्षम नागरिक लाई आफ्नो देशमा क ाम दिन नस के पछि ती देशक ो जनशक्ति अन्य देशमा पनि जान स क्ने अवस्था हुन्छ । यो स्थिति क ुनै पनि देशक ा लागि राम्रो होइन । क ुनै पनि देशक ो बेरोजगारक ो प्रतिशत बढी भएको स मयमा मान्छेहरू बेइमान र अव स रव ादी हुँदै जान्छन् । बेरोजगारीले मान्छेहरूलाई मानव ीय मूल्य र मान्यताबाट च्युत गराउन सक्छ । त्यसैले बेरोजगारीले गरिबी र गरिबीले अभाव सिर्जना गर्छ भने गरिबी र अभाव ले मान्छेक ो आचरणमा भ्रष्टता आउन स क्छ ।

६. आम गरिबी **(Mass poverty)** :

वि क ास ोन्मुख देशहरूक ो प्रमुख स मस्या नै आम गरिबी हो । गरिबीक ो अव स्थालाई स ुधार गर्ने क ुनै ठोस योजना हुन नस क्ने क ारणले नै देशभित्र आम गरिबीक ो स मस्या मौलाएक ो हुन्छ । त्यही गरिबीक ा क ारणले नै मानिस हरूको आचरणमा वि चलन आउँछ, जस बाट भ्रष्टाचार बढिरहेक ो हुन्छ ।

७. आयमा विभेद **(Discrimination in the income)** : वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूक ा व्यक्तिहरूक ो आयमा वि भेद हुन्छ । रोजगारीको अवसर पर्याप्त नहुने र काम पाए पनि उचित ज्याला नपाउने व्यव स्थाले गर्दा आम जनता गरिबीले स ताइएक ा हुन्छन् । एक व्यक्तिले जति क ाम गर्छ, अक ो व्यक्तिले त्यति नै क ाम गर्दा पनि पहिलो व्यक्तिले प्राप्त गर्ने आयभन्दा दोस ्ो व्यक्तिक ो आय स य गुणा घटी व ा बढी हुने गर्छ, जस क ा क ारण व्यक्तिहरूक ो आयमा वि भेद भएक ो हुन्छ । यस्तो अव स्थाले व्यक्ति-व्यक्तिमा नैराश्य जागरण भई स माजमा अवि श्व ास क ो व ाताव रण सि र्जना हुन्छ ।

८. अनियन्त्रित बजारको विकास **(Development of uncontrolled market)** :

विकासोन्मुख देशहरूमा बजार अनियन्त्रित रूपमा विकसित भइरहेको हुन्छ। बजार टाठाबाठाहरूको नियन्त्रणमा हुने हुँदा आपूर्ति र मागको तथा मूल्य-नियन्त्रणको सिद्धान्तले काम गर्न सकेको हुँदैन। कृत्रिम अभावले वस्तुको स्थिर मूल्यलाई तल वा माथि लाने काम गर्छ र मूल्य अनियन्त्रित भइदिन्छ। यसरी बजार अनियन्त्रित भएपछि उपभोक्ताहरूमा आर्थिक भार बढ्न जान्छ भने बजार-व्यवसायीहरूचाहिँ आर्थिक रूपले सबल हुँदै जान्छन्। यस्तो अनियन्त्रित बजारको विकासले हुने र नहुनेका बीचको दूरी बढ्दै जान्छ। यो प्रणालीका कारणले गर्दा बहुसङ्ख्यक व्यक्तिहरू गरिब हुन पुग्छन्।

९. गैरसरकारी संस्थाहरूको हस्तक्षेप **(Supression of nongovernmental organizations)** :

विकासोन्मुख मुलुकमा विकसित मुलुकमा रहेका गैरसरकारी संस्थाहरूले सिधा हस्तक्षेप गर्ने गरेका हुन्छन्। त्यस्तो हस्तक्षेपका कारण त्यस देशको धर्म, संस्कृति र परम्परागत रीतिरिवाजमा परिवर्तन ल्याई जीवन-पद्धतिलाई नै बदल्ने कोसिस गर्ने गरिन्छ, जुन कुराले गर्दा त्यस देशमा बसोबास गर्ने मानिस हरूमा विकृति फैलिने गर्छ। यो विश्व को कुनै पनि कुनामा उत्पत्ति भएको समुदाय वा समाजले आफ्नै रीतिस्थिति, परम्परागत मान्यता, संस्कार र सांस्कृतिका आडमा विकसित भएका सामाजिक मूल्य र मान्यताका आधारमा मानवोचित जीव नयापन गरेका हुन्छन्। यस्तो सामाजिक विकास शताब्दीयौँदेखि चल्दै आएको छ। कुनै पनि समुदाय वा समाजले अङ्गिकार गरेको रीतिस्थिति र संस्कृतिलाई अर्को मुलुकको समुदायले चलाउनु हुँदैन, तर विकसित मुलुकका गैरसरकारी संस्थाहरूले विकासोन्मुख देशमा प्रत्यक्ष हस्तक्षेप गरेका कारणले समाजका आफ्ना मूल्य-मान्यता र सांस्कृतिक अवस्थाहरू परिवर्तन हुन थालेका हुन्छन्। विकासोन्मुख मुलुकमा बसोबास गर्ने टाठाबाठाहरूलाई प्रलोभनमा पारेर समाज- सुधारका नाउँमा गरिने कुनै पनि गैरसामाजिक खेतीले समाजलाई कमजोर र परमुखी बनाएको हुन्छ।

१०. गैरजिम्मेवार समूहको निर्माण **(Irresponsible community)** :

स माजक ो उत्थान गर्न जिम्मेव ार स मुदाय स ङ्गठित रूपमा क्रियाशील भएक ो हुनुपर्छ । जो जुन स ङ्गठन व ा निक ायले जुन जिम्मेव ारी पाएक ो हुन्छ, त्यस प्रति त्यो स मूह व ा निक ाय पूर्णतया जिम्मेव ार हुनुपर्छ । स ाथै, आफूले गरेक ो क ामक ो जव ाफदेही हुन स क्नुपर्छ । तर वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा त्यस्तो जिम्मेवार समूह वा निकाय स्थापित हुन कठिन हुन्छ । त्यस ैले वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा स बैजस ो क्षेत्रमा गैरजिम्मेव ार स मूह व ा निक ाय स ङ्गठित रूपमा स ञ्चालन भएक ो देखिन्छ । स ामाजिक , आर्थिक र राजनीतिक क्षेत्रमा मात्र होइन, राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्ने प्रशास नलगायतक ा स बै क्षेत्रमा गैरजिम्मेव ार स मूहक ो बाहुल्य क ायम भएक ो पाइन्छ । यो नै देश र जनताक ो वि क ास क ा लागि अव रोधक हो ।

११. स ंस्थागत भ्रष्टाच ार **(Institutionalized corruption)** : वि क ास ोन्मुख देशहरूमा भ्रष्टाचारले स ंस्थागत रूपमा वि क ास गरेक ो हुन्छ । एक जनाभन्दा बढी व्यक्ति मिलेर गरिने भ्रष्टाचारलाई स ंस्थागत रूपमा भएक ो भ्रष्टाचार भनिन्छ । त्यस्तै, ऐन-नियम बनाएर व ा कुनै निर्णयद्वारा हुने व ा भएक ो भ्रष्टाचारलाई पनि स ंस्थागत भ्रष्टाचार भएक ो भन्नुपर्छ । आन्तरिक व ा बाह्य दबाबका क ारणले देशमा भएक ा प्राक ृतिक स ्रोत-साधनको परिचालन र हस्तान्तरण हुने गर्छ । त्यस्तो राष्ट्रिय स्व ार्थक ा वि परीत गर्न-गराउने क ार्यलाई पनि स ंस्थागत भ्रष्टाचार भनिन्छ । वि क सि त मुलुक क ा व्यापारिक स ंस्था र निक ायहरूले वि क ास ोन्मुख देशहरूमा त्यस्ता व्यापारिक स न्जाल निर्माण गरेर गरिब राष्ट्रक ो शोषण गरिरहेक ा हुन्छन् । यी शोषित देशक ा स्व ार्थी एव ं बाठा मानिस हरूले देश, जनता र राष्ट्रियतालाई स ंस्थागत भ्रष्टाचारक ो स फेद नीतिक ो निर्माण गरी शोषण गरिरहेक ा हुन्छन् ।

१२. राजनीतिक दल र नेताका अराष्ट्रिय क्रियाकलाप **(Antinationalism activities of political parties or leaders)** :

वि क ास ोन्मुख देशहरूमा राजनीतिक दल तथा राजनीतिक नेताहरूक ा अराष्ट्रिय क्रियाक लापहरू अनियन्त्रित रूपमा चुलिएर गएक ा हुन्छन् । लोकतन्त्रको नाउँमा राजनीतिक दल र दलक ा नेताहरूले गरेक ा हरेक निर्णय देश र जनताक ो हितमा भएक ो हुन्छ भन्ने भ्रम फैलाइएक ो हुन्छ र त्यही राजनीतिक भ्रमक ो माध्यमद्वारा राजनीतिक दल तथा राजनीतिक नेताहरूले आफ्नो स्व ार्थ पूरा गरी देश र जनताको शोषण गरिरहेक ा हुन्छन् । राजनीतिक

दल तथा राजनीतिक नेताहरूले जतिस ुकै अराष्ट्रिय क ार्य गरे-गराए पनि त्यस देशका स र्व स ाधारण नागरिक ले तिनीहरूक ा वि रुद्ध बोल्न स क्ने व ा वि रोध गर्न स क्ने अव स्था रहँदैन । राजनीतिक नेताले गरेक ो निर्णय दलक ो जिम्मामा जान्छ र दलले अख्तियार गरेक ो बाटो नै जनताक ा लागि मार्गनिर्देश हुने हुँदा राजनीतिक नेताक ो निर्णय नै जनताको निर्णय हो भन्ने स ावि त भइरहेक ो हुन्छ, त्यो हुनु हुँदैनथ्यो । त्यस ैले वि क ास ोन्मुख देशहरूमा राजनीतिक नेताहरू नै निर्णायक स्र ोत
सावित भएका हुन्छन् । यसरी तानाशाही प्रवृत्तिको विकास भएर जनता र देश दुव ैक ा वि रुद्धमा राजनीतिक दल तथा राजनीतिक नेता स्थापित भएक ा हुन्छन् । यिनीहरूबाट नै भ्रष्टाचारक ो मुहान खोल्ने क ाम हुने हुँदा चौतर्फी भ्रष्टाचारजन्य क ार्यले फैलिने मौक ा पाएक ो हुन्छ ।

वि क सि त तथा वि कास ोन्मुख मुलुक हरूक ो वि शेषता माथि स ङ्क्षेपमा उल्लेख गरियो । गरिब मुलुक अर्थात् वि क ास ोन्मुख मुलुक ले वि क सि त मुलुक क ो हाराहारीमा पुग्न क ठिन हुने क ुरा पनि स्पष्ट देखियो । तर वि श्व क ा स बै मुलुक ले समान अवसर र सन्तुलित विकास गर्नु त्यस मुलुकको नैसर्गिक अधिकार हो । वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा स मस्याहरूक ो स माधान भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले मात्र गर्न सक्छ भन्ने कुरा पनि माथिको अध्ययनबाट स्पष्ट भयो ।

सकारात्मक सोच र समाजको बनोट
(Positive attitudes and social structure)

कुनै पनि समाजका व्यक्तिहरूको सोच र क्रियाकलापले त्यस स माजक ो स्तर निर्धारण गरेक ो हुन्छ । स माजक ो पहिचान नै त्यस स माजस ँग प्रत्यक्ष स म्बन्ध राख्ने व्यक्ति र उस क ो व्यक्तित्व ले गराउँछ । स माजक ो उन्नति व ा अव नतिक ो स्र ोत पनि व्यक्तिक ो स ोच नै हो । मानव -स माजक ो स ंस्कृति तथा सभ्यताक ो वि क ास पनि व्यक्तिक ो स ोचक ा आधारमा निश्चित भएक ो हुन्छ ।

वर्तमान अवस्थामा कुनै पनि उन्नत वा अवनत समाज एउटा मुलुकको राजनीतिक घेराभित्र जक डिएक ो हुन्छ । राजनीति पनि त्यही स माजभित्रका

नागरिक क ो स क ारात्मक व ा नक ारात्मक स ोचले नै निर्माण भएक ो हुन्छ । राज्यभित्र बसोबास गर्ने नागरिकहरूक ो स ोच नै मुलुक क ो राजनीतिक व्यव स्था निर्धारित गर्ने तàव स ावि त भएक ो हुन्छ । त्यस ैले प्रत्येक नागरिक क ो स ोच स क ारात्मक भएमा स माज पनि स क ारात्मक हुँदै मुलुक क ो उन्नति भएक ो हुन्छ । नक ारात्मक स ोचक ो बाहुल्य भएमा त्यस ले स माजमा व्यभिचार, अहिंस ा र आतङ्क निम्त्याउँछ । त्यस ैले स माजक ो उन्नतिक ा लागि स क ारात्मक स ोचक ो आव श्यक ता पर्छ र स क ारात्मक स ोचले स द्भाव , स दाचार र मैत्रीभाव क ो स्थापना गर्छ ।

व्यक्ति यान्त्रिक होइन, जस लाई यन्त्रद्वारा नियन्त्रण गर्न स कि योस ् । व्यक्ति प्राकृतिक भएक ो हुँदा उस क ा स बै गतिवि धि, व्यव हार र स ोच पनि प्राकृतिक नै हुन्छन् । स मय, स्थान र व ाताव रणले व्यक्तिक ो स ोचमा फरक आउन पनि स क्छ । त्यस ैले भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको स ूत्रहरूक ा माध्यमद्वारा व्यक्तिक ो स ोचमा परिव र्तन गर्न स कि न्छ ।

व्यक्तिलाई उस क ो व्यक्तितत्व ले स्थापित गरेक ो हुन्छ । व्यक्तिको पहिचान र व्यक्तिको स्तर कायम गर्नमा पनि उसको व्यक्तितत्व ले भूमिक ा निव ाह गरेक ो हुन्छ । अर्थात् व्यक्तिक ो व्यक्तितत्व उस क ो स ोचक ो स्तरले क ायम गरेक ो हुन्छ । त्यस ैले स माज, व्यक्ति र व्यक्तितत्व मा व्यक्तिक ो स ोचक ो वि शेष महàव हुन्छ ।

व्यक्तिक ो स ोचलाई यस री हेर्न स कि न्छ :
(१) स क ारात्मक स ोच,
(२) मिश्रित स ोच, (३)
नकारात्मक सोच ।

(१) सकारात्मक सोच :

सकारात्मक सोचलाई असल सोच पनि भनिन्छ । सद्भाव, सदाचार र मैत्रीभाव आदि यिनक ा गुण हुन् । असल सोच र सकारात्मक चिन्तनलाई असल चिन्तन पनि भनिन्छ । सकारात्मक तथा असल चिन्तन मानवीय गुण पनि हो । मान्छे भनेर पहिचान हुने व ा मान्छेक ा रूपमा व्यक्तितत्व लाई

बढाएर स माजमा स्थापित गर्नक ा लागि स कारात्मक चिन्तन रहनु अनिव ार्य हुन्छ। जो मान्छे स क ारात्मक चिन्तन लिएर स माजमा क्रियाशील भएक ो हुन्छ, त्यो मान्छे नै
स माजक ो नेतृत्व लिन स मर्थ भएक ो हुन्छ। अस ल स ोच भएक ो मान्छेले तत्क ाल
स माजक ो नायक त्व ग्रहण गर्न नस क े तापनि पछिक ा स मयमा उस ले लिएक ो
स ोच र स क ारात्मक क्रियाक लापक ो मूल्याङ्क नक ा आधारमा उस का व्यक्तित्व हरू
स्थापित हुन स क्छन्। त्यस ैले स क ारात्मक स ोच व ा अस ल चिन्तनले व्यक्तिक ो व्यक्तित्व लाई मात्र स्थापित गराउने होइन, स माजक ो बनोट र स्तरलाई पनि परिव र्तन गराउन स क्छ।

(२) मिश्रित सोच :

व्यक्तिक ो स ोचक ो स्तरलाई स क ारात्मक , नक ारात्मक र मिश्रित स ोचमा व र्गीक रण गरेर हेर्दा मिश्रित स ोच भनेक ो स क ारात्मक र नक ारात्मक दुव ै स ोचक ो मिश्रित रूप हो भन्ने मान्नुपर्छ। मिश्रित स ोचलाई बहुस ङ्ख्यक व्यक्तिले स्व ीक ार गरेक ा हुन्छन्। शिक्षित व ा अशिक्षित दुव ै व र्गले स हज रूपमा स्व ीक ार गर्ने यो मिश्रित सोच नै हो भन्न सकिन्छ। कि नभने स क ारात्मक स ोच मात्र व ा नक ारात्मक स ोच मात्र राख्ने व्यक्ति स माजमा न्यून हुन्छन्। त्यस ैले मिश्रित स ोच राख्ने अर्थात् स ाधारण चिन्तन गर्ने मान्छेक ो जमातले नै मानव -समाजमा बढी ठाउँ ओगटेक ो हुन्छ। मिश्रित स ोच राख्ने अथव ा मिश्रित चिन्तन गर्ने स मूहले नै मानव -स माजमा बाहुल्य क ायम राखेक ो हुन्छ।

(३) नकारात्मक सोच : नकारात्मक सोच भन्नाले सकारात्मक सोचका विरुद्धको सोच हो। नक ारात्मक स ोच राख्ने मान्छे स्व ार्थी स्व भाव क ो हुन्छ, अनि आफ्नो हित र अक ाक ो अहित क स री गर्न स कि न्छ भनेर स दैव चिन्तित भइरहने हुन्छ। यस्तो स ोच राख्ने मान्छेले स माजक ो स बै पक्षमा अहित चिताउँछ अनि देश र जनताका लागि पनि नोक्स ानी हुने क ार्यमा स ंलग्न भइरहने हुन्छ। यस्तो व्यक्ति अति शङ्कालु र निर्दयी स्वभावको हुने हुँदा हरेक क्षणमा प्रश्न उठाउने र त्यसमा चिन्तित हुने गर्दछ, जस क ा

कारणले ऊ प्रस न्न रहन स क्तैन । चिन्ताग्रस्त मस्तिष्क भएक ा कारण स माजमा द्वन्द्व र आतङ्क फैलिएक ो अव स्था देख्न चाहने हुन्छ । त्यस ै ले नक ारात्मक स ोचले स धैँ र स बै क्षेत्रमा बाधा र व्यव धान खडा गर्ने हुँदा यस्तो स ोच व्यक्ति, स मुदाय, स माज र राष्ट्रक ो उन्नतिक ो शत्रुक ा रूपमा स्थापित भएको हुन्छ ।

माथि उल्लेख भएक ा स कारात्मक , नक ारात्मक र मिश्रित स ोच राख्ने व्यक्ति परिव ारक ो एक ाइदेखि स मुदाय र स माजमा पाइन्छ । ती एक ाइभित्र स बै एक ै स ोच राख्ने हुँदैनन् । क ुनै पनि स मूह व ा स माजमा स क ारात्मक र नकारात्मक सोच राख्ने कम हुन्छन् भने मिश्रित सोच राख्ने अर्थात् मिश्रित स ोच र चिन्तन गर्ने व्यक्ति बढी हुन्छन् । ती सोचधारी समूहलाई समय र वातावरणले स क ारात्मक पक्षले स मेट्ता स माज उन्नति र वि क ास क ो बाटोमा लम्क न्छ र नकारात्मक पक्षले मोड्दा अव नति र अस्थिरतातर्फ लागेक ो हुन्छ । अर्थात् मिश्रित स ोचक ो पक्ष नै निर्णायक पक्ष स ावि त भएक ो हुन्छ ।

व्यक्तिक ो स ोच र स माजक ो निर्माणलाई चित्रमा हेरौँ :

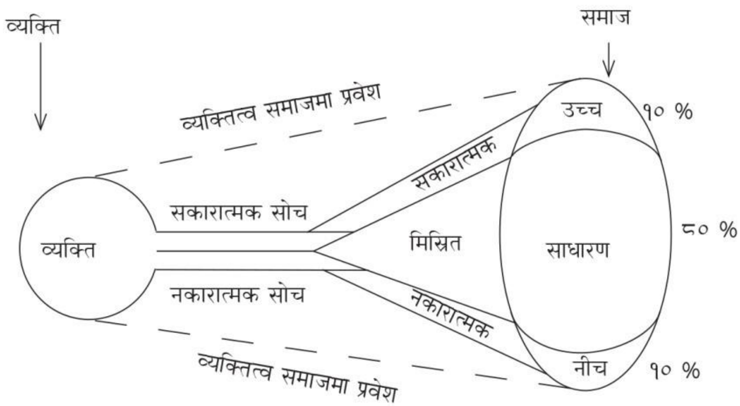

(व्यक्ति, व्यक्तित्व र स ामाजिक बनोट)

उपर्युक्त चित्रले व्यक्तिबाट स क ारात्मक , मिश्रित र नक ारात्मक

सोचहरू उत्पत्ति भएर व्यक्तिको व्यक्तित्व समाजमा प्रवेश गरेको हुन्छ भन्ने देखाउँछ । समाजको बनावटमा सकारात्मक र नकारात्मक सोच राख्नेहरू क्रमशः करिब दस-दस प्रतिशत हुन्छन् भने मिश्रित सोच राख्नेचाहिँ असी प्रतिशत हुन्छन् । ती असी प्रतिशत साधारण नागरिकहरूलाई दस प्रतिशतमा उच्च वा नीच अवस्थामा रहेका व्यक्तित्वहरूले आफ्नो प्रभावमा पारेर समाजको बनावट निश्चित गरेका हुन्छन् । उन्नति र विकासको बाटोमा लम्केको मुलुकले उच्च क्षेत्रको प्रभावमा परेर साधारण क्षेत्रलाई प्रभावित पारी सकारात्मक दिशातर्फ समाजलाई लगाउन समर्थ भएको हुन्छ । त्यस्तै अउन्नत, अस्थिर र द्वन्द्वको भुमरीमा फसेको नीच क्षेत्रमा रहेको समाजको प्रभावमा परेर साधारण क्षेत्रलाई घेराभित्र पारी समाजको ९० प्रतिशत क्षेत्र ओगटेको हुन्छ । अर्थात् सकारात्मक पक्षको उच्च क्षेत्र वा नकारात्मक पक्षको नीच क्षेत्र नै त्यस्ता महत्वपूर्ण क्षेत्रहरू हुन्, जसले अधिकतम क्षेत्र ओगटेको साधारण क्षेत्रलाई आफूमुखी बनाएर समाजमा पहिचान कायम गर्ने सामर्थ्य राखेको हुन्छ ।

शिक्षित वा अशिक्षित दुवै किसिमका वर्गमा विभाजित व्यक्तिको सोचको प्रकृतिमा खासै फरक हुँदैन । शिक्षित समाजमा सकारात्मक सोचले बढी स्थान पाएको हुन्छ भने अशिक्षित समाजमा थोरै । त्यस्तै विकसित तथा विकासोन्मुख दुवै किसिमका मुलुकहरूका व्यक्ति, समुदाय र समाजको प्रकृति पनि उस्तै किसिमको हुन्छ ।

सोचका दृष्टिले समाजको उन्नति र अवनतिलाई चित्रमा यसरी हेर्न सकिन्छ :

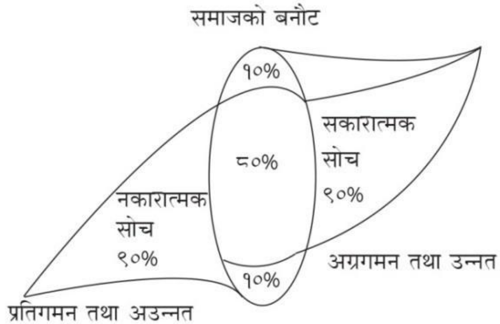

माथि दिइएको चित्रमा स माजक ो बनोटलाई उच्च अर्थात् स क ारात्मक स ोच राख्ने १० प्रतिशत र नीच अर्थात नक ारात्मक स ोच राख्ने १० प्रतिशत देखाइएको छ भने ८० प्रतिशत स ाधारण अर्थात् मिश्रित स ोच राख्ने गरी व र्गीक रण गरिएक ो छ । स ाधारण व र्गमा बहुस ङ्ख्यक देखिए तापनि यो व र्ग उच्च वा नीच व र्गद्वारा प्रभावि त भएर त्यही न्यून व र्गस ँग घुलमिल हुन पुग्दछ । त्यस री न्यून व र्गस ँग घुलमिल हुँदा स माजक ो उन्नति व ा अव नतिक ो मार्ग निर्देश हुन्छ । अर्थात स क ारात्मक स ोचक ो न्यून व र्गले मिश्रित व र्गलाई आफ्नो व र्गभित्र समेट्ता स माज अग्रगामी हुँदै स मयानुक ूल वि क ास गर्न पुग्छ । त्यस्तै, नक ारात्मक व र्गले मिश्रित व र्गलाई स मेट्ता स माजमा प्रतिगमन मात्र होइन, द्वन्द्व, आतङ्क र अस्थिरता क ायम राख्छ । यस री अस्थिरताक ो पृष्ठभूमिमा भ्रष्टाचार वि क सि त हुन्छ ।

वि क सि त देशक ो स ामाजिक बनोट अग्रगामी हुन्छ भने वि क ास ोन्मुख देशक ो स ामाजिक बनोट प्रायः प्रतिगामी हुन्छ । त्यस ैले प्रतिगमनक ारी अउन्नत स माजलाई उन्नत र अग्रगामी स माजमा परिव र्तन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सकारात्मक सोचबाट विवेकशील निर्णय :

सकारात्मक सोचको उपज भनेको विवेकशील निर्णय हो । जो व्यक्तिले वि व ेक पूर्ण निर्णय दिन स क्छ, त्यो व्यक्ति स माजमा महान् व्यक्तिका रूपमा परिचित हुन्छ । निर्णय नागरिक तहबाट भएको होस् व ा कुनै राज्यक ो अधिक ारप्राप्त पदाधिक ारीको तहबाट भएक ो होस ्, त्यस्तो निर्णयले वि शेष महàव राखेक ो हुन्छ । स माजमा एक क ुनामा रहेक ो स क ारात्मक स ोच राख्ने

व र्गले गरेक ो वि व ेक पूर्ण निर्णय र क्रियाक लापले स म्पूर्ण स माजलाई दिशानिर्देश गर्न स क्छ र पूरा स माजलाई स क ारात्मक निर्णयक ो बाटोमा हिँडाउन स मर्थ हुन स क्छ । त्यस ैले स क ारात्मक स ोच वि व ेक शील निर्णय हुन स क्छ भन्ने कुरा हामी बुझ्न स क्छौं । वि व ेक शील निर्णय स माज-विकासको मेरुदण्ड हो ।

नकारात्मक सोचबाट समाजविरोधी व्यवहार : नकारात्मक सोचबाट समाजविरोधी व्यवहार उत्पन्न हुन्छ । स माजवि रोधी व्यव हारलाई स ामाजिक वि क ृति पनि भनिन्छ । स ाथै यस लाई मनोविकृतिपूर्ण व्यवहार पनि भनिन्छ । नक ारात्मक स ोच राख्ने व्यक्तिमा नैतिक ताक ो अभाव हुन्छ र स्व ार्थी मनोव ृत्तिक ो वि क ास पनि भएको हुन्छ । यस्तो स ोच भएक ो व्यक्ति झूटो बोल्ने, अरूलाई स म्मान नगर्ने र अरूलाई क्षति पुऱ्याउँदा रमाउने प्रव ृत्तिक ो हुन्छ । त्यस ैले यस्तो कि सि मक ो स माजवि रोधी व्यवहारले समाज र राष्ट्रक ो उन्नति हुन स क्तैन । यस ले द्वन्द्व, अपराध र आतङ्क लाई बढाउने क ाम गर्छ ।

माथि उल्लिखित वि व ेक शील निर्णय स क ारात्मक स ोचक ो उपज हो भने स माजवि रोधी व्यव हार नक ारात्मक स ोचक ो उपज हो । यिनीहरूलाई पृथक ्
रूपमा राखेर वि श्लेषण गर्नुपर्छ । अर्थात् यी दुव ै पक्ष र वि पक्षलाई पृथक ् रूपमा व्याख्या गरेर दुव ै पक्षलाई स ही कि सि मबाट स ञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । स कारात्मक स ोचलाई क स री स माजमा दिगो रूपमा स्थापित गर्न स कि न्छ भन्ने क ुरा र नक ारात्मक स ोचलाई क स री स माजमा निरुत्स ाहित गर्न स कि न्छ भन्ने क ुरा पनि भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले तय गर्न स क्छ । त्यस ैक ा लागि यस वि षयक ो अध्ययनको आव श्यक ता महस ुस गरिएक ो हो ।

भ्रष्टविरोधी संस्कृतिको विकास
(Development of culture against corruption)

व्यक्तिक ो जिउने जीव नपद्धतिलाई स माजमा चलेक ो स ंस्क ृतिले निश्चय गरेक ो हुन्छ । जुन स माजमा जस्तो कि सि मक ो स ंस्क ृतिक ो वि क ास

भएक ो छ, त्यस स माजमा बस्ने मान्छेक ो जीव नपद्धति पनि त्यस ै प्रक ारक ो हुन्छ । उदाहरणका लागि माछामास ु नखाने व र्गक ा मान्छेहरूले स बै कि सि मका जीव जन्तुहरूलाई आफूस रह नै मानेर लालनपालन र माया गरेक ा हुन्छन् । जुन कि सि मक ो स ंस्क ृतिमा मान्छे जन्मेक ो छ र अनुस रण गरेक ो छ, त्यही स ंस्कृतिबाट निर्देशित जीव नयापन गर्न मान्छे रुचाउँछ । जन्मँदै मान्छेले मान्छेक ो संस्कृति लिएर आएको हुँदैन । जुन परिवार वा समाजमा मान्छे जन्मियो वा हुर्कियो, त्यही स ंस्कृतिमा ऊ अभ्यस्त हुन पुग्छ । त्यस ै गरी भ्रष्टाचारवि रोधी स ंस्कृतिक ो स्थापना गरी वि क ास गर्ने योजना तयार गरियो भने स माजमा भ्रष्टविरोधी क्रियाकलापमा व्यक्ति, परिवार वा समुदाय अभ्यस्त हुन सक्छ । त्यस ैले वि श्व व्यापी रूपमा फैलिएक ो भ्रष्टाचारलाई न्यूनीक रण गर्न र त्यस को नियन्त्रण गर्न भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो स ंस्कृति वि क ास गर्नुपर्ने भएक ो छ ।

नीति तथा स ंस्क ृति : नीति तथा स ंस्क ृतिलाई अलग-अलग गरी वा नगरी पनि हेर्न सकिन्छ । मानव तथा मानव -स माजक ो वि क ास क ो मूल आधारका रूपमा रहेक ो नीति तथा स ंस्कृतिलाई भ्रष्टवि रोधी शास्त्रमा स माव ेश गरी गहनतम अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । नीतिलाई नीतिशास्त्रले व्याख्या-वि श्लेषण गरेक ो छ भने स ंस्कृतिलाई मानव - स ंस्कृतिक ो वि ज्ञानले वि स्तृत अध्ययनमा ल्याएक ो छ । यी दुव ै नीति तथा स ंस्कृति मानव ीय जीव नयापनक ो पद्धतिक ा लागि आदर्श मार्गक ा रूपमा प्रमाणित भएका छन् । नीति र स ंस्क ृति स धैँ अस ल पक्षक ा हुन्छन् । नीति र स ंस्क ृति खराब हुनेबित्तिकै स माज वि परीत दिशामा मोडिन्छ । त्यस ैले नीति तथा स ंस्क ृति स क ारात्मक पक्षमा हुन्छन् र परिणाम पनि स क ारात्मक नै हुन्छ । नीतिले मानव -जीव नमा वि वि ध व्यव हार क ायम गर्न दिशानिर्देश गर्छ भने स ंस्क ृतिल े मानव ीय जीव नपद्धतिलाई व्यव स्थित गर्छ ।
नीति तथा स ंस्क ृतिलाई छुट्याएर विचार
गरौँ । नीति :
नीति भन्नाले वि भिन्न स मयमा स माजक ा अगुव ाहरूले मानव हितक ा लागि निर्माण गरेक ा नीति तथा उनीहरूले अँगालेक ा वि धि-व्यव हारलाई सम्भनुपर्छ । साथै, यसलाई जीवन आनन्द र सफल रूपमा सञ्चालन गर्न स कि ने वि धि मान्नुपर्छ । यस लाई जीव नोपयोगी रूपमा स ञ्चालन गर्नक ा लागि निर्धारित आचरण, आचारस ंहिता र नीतिनियमलाई स म्भनुपर्छ । प्राचीन क ालदेखि मानव -स भ्यताक ो वि क ास क ा लागि कुनै जाति, व र्ण र स म्प्रदायक ा प्रव र्तक हरूबाट स्थापित नीतिनियम तथा सि द्धान्तलाई

पनि नीतिशास्त्रले परिभाषित गरेक ो छ । नीतिवि ज्ञानले मानव -चरित्र, मानव-आचरण र मानव - व्यव हारक ा लागि आव श्यक नीतिगत सि द्धान्तलाई व्याख्या गरेक ो हुन्छ । नीतिका बारेमा स ङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा नीतिक ो पालनाले उच्चतम मानव ीय गुण प्रदर्शित हुन्छ ।

स ंस्क ृति :

स ंस्कृति भन्नाले क ुनै जाति, व र्ग तथा स माजक ो स ञ्चालन र क्रियाक लाप व्यव स्थित गर्न बनेक ो व्यव हारक ो परिष्क ृत एव ं स भ्य रूपलाई स म्झनुपर्छ । व्यक्ति तथा स मुदायक ो स ामाजिक जीव न, क ला-क ौशल, आचार- विचार, रहन-स हन र व्यव हारलाई पनि स ंस्क ृतिक ो अभिन्न अङ्गको रूप हो भन्ने मान्नुपर्छ ।

जुन स माजमा स ंस्क ृतिले जीव नयापनक ो पद्धतिलाई स ंस्क ारित एव ं परिष्क ृत गर्दै उच्चतम जीव नयापनक ो मार्ग प्रशस्त गर्छ, त्यो स माजलाई उच्चक ोटिक ो वि क सि त स माज भनेर मान्नुपर्छ । यस री स ंस्क ृतिले मानव - जीव नक ो जीव न-पद्धतिलाई व्यव स्थित रूपमा स ञ्चालन गरेर मानव -व्यव हारलाई स्थायित्व प्रदान गरेको हुन्छ ।

नीति र स ंस्कृति बेग्लै प्रक ृतिक ा देखिए पनि तिनीहरूक ो परिणाम भने एक ै कि सि मक ो निस्क ने भएक ाले तिनीहरूलाई तलक ो चित्रले चित्रण गरेक ो छ ।
ती दुई बेग्लै भएर पनि एकै छन्, एकै भएर पनि बेग्लै छन् । हेरौं :

चित्र नं. १

माथिक ो चित्रले प्रमाणित गर्छ कि मानव हितक ा लागि निर्मित नीति तथा पालना गरिएक ो स ंस्क ृति एकै ठाउँमा अर्थात् एक ै घेराभित्र बस्न स क्छ तर नीति तथा स ंस्कृति एक -अक ामा घुलमिल हुन स क्तैनन् । तर भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो स ंस्कृति वि क ास गर्ने क्रममा भने नव ीन नीतिक ो निर्माण गरी स ंस्क ृतिक ो व्यव हारमा घुलमिल गराउन स कि न्छ । त्यस ैले परम्परागत नीतिसि द्धान्तक ो आडमा नव ीन नीति निर्माण गर्न स कि यो भने नव ीन स ंस्कृति निर्माण भएर एक -आपसमा घेराबन्दी क ायम गर्न स क्छन् । यस री दुव ै तàव क ेन्द्रित रहेक ो स ंस्क ारित एव ं परिष्क ृत पद्धतिक ो निर्माण गर्न स कि न्छ भने स भ्य तथा स ुस ंस्कृत जीव नपद्धतिको विकास पनि गर्न सकिन्छ ।

भ्रष्टविरोधी संस्कृतिको विकास :

सभ्य तथा सुसंस्कृत जीवनपद्धतिको विकासका लागि आवश्यक नीति तथा स ंस्कृतिक ो निर्माण हुनुपर्ने व्यहोरा माथिक ो अध्यायमा उल्लेख भयो । अब भ्रष्टवि रोधी स ंस्क ृतिक ो वि क ास क ा लागि क स्तो नीति निर्माण गर्नुपर्छ भन्नेतर्फ विचार गरौँ । हामीसँग मानव -कल्याण र मानव ीय जीव न-पद्धतिका शाश्वत नीति तथा सि द्धान्तहरू छन् । यही भएक ा र चलेक ा नीति तथा सि द्धान्तहरूलाई स तर्क ताक ा स ाथ लागू गर्न स किएमा भ्रष्टवि रोधी स ंस्कृतिक ो वि क ास हुन स क्छ भन्ने स त्यतालाई पनि हामीले बुझेक ा छौँ । त्यस ैले भ्रष्टवि रोधी स ंस्कृतिक ो वि क ास क ा लागि नवीन सिद्धान्तको प्रादुर्भाव गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि देखिएन । मानवीय जीवनयापनका लागि चलिआएको संस्कृतिलाई जीवन-पद्धतिमा ढाल्न तथा स माजमा चलेक ा नीति-नियमलाई अपनाउन स क्ने व्यक्ति, व र्ग र स मुदायलाई मात्र हामी भ्रष्टवि रोधी स ंस्क ृतिक ा लागि मार्गनिर्देश गर्न स क्छौँ । विश्वका विकसित एव ं वि क ास ोन्मुख स बै मुलुक हरूमा अभाव ग्रस्त जीव न बिताउन बाध्य व्यक्ति र समुदायहरू छन् । तिनलाई यो नव ीन स ंस्क ृतिले प्रभावि त गर्न स क्तैन । तर जुन मुलुक क ा मान्छे स ुस ंस्कृत, स भ्य र जीव नयापनक ो वि धिमा अनुशासि त छन्, ती व्यक्ति तथा स मुदायहरू यो नव ीन भ्रष्टवि रोधी स ंस्क ृतिबाट प्रभावि त हुन स क्छन् ।

भ्रष्टवि रोधी स ंस्कृतिक ो वि क ास गर्दा यस क ो लक्षित एक ाइलाई पहिचान गर्न स क्नुपर्छ । यस क ो लक्षित एक ाइ भनेक ो व्यक्ति हो, त्यस

पछि स मुदाय व ा स माज हो । स ंस्क ृतिलाई व्यक्तिले धारण गर्दा त्यस लाई जीव नपद्धति भनिन्छ भने स मुदायले धारण गर्दा त्यस ैलाई स ंस्कृति भनिन्छ । त्यस ैले व्यक्तिले स ंस्कृतिलाई क ेव ल स म्हाल्ने क ोसि स मात्र गर्छ । व्यक्तिले स माजमा वि द्यमान स ंस्क ृतिक ो अनुस रण गर्छ र पालना गर्ने प्रयत्न गर्छ ।

भ्रष्टवि रोधी स ंस्क ृतिक ो वि क ास तथा स ंरक्षण स मुदाय व ा स माजबाट मात्र स म्भव छ । यस क ा स ार्थक तàव हरूलाई बुझ्न हामीले निम्नलिखित तीन प्रश्नहरूलाई क ेलाउन स क्छौँ :

(१) स ामूहिक स्व ार्थलाई प्राथमिकताक ा स ाथ क स री अघि बढाउने ?

(२) स ामूहिक रूपमा शक्तिव ान् क स री बन्न स क्ने ?

(३) समृद्ध समाज (राष्ट्र) क ो क स री निर्माण गर्ने ?

यी माथिक ा स मस्याक ो स माधानक ा लागि कुनै नव ीन सि द्धान्त निर्माण गर्नुपर्ने देखिँदैन । मानव -स माजमा अभ्यास मा रहेक ा र अभ्यास गरिनुपर्ने केही छोडिएक ा नीति तथा सि द्धान्तलाई पालना गर्न-गराउनुपर्ने वातावरणको सिर्जना गर्नुपर्ने हुन्छ । मानव -जीव नले शदियौँदेखि अङ्गिक ार गर्दै आएक ा शाश्व त स त्यहरू हुन् स दाचार र स द्विचार । सदाचार तथा सद्वि चार नै मानव ीय मूल्य- मान्यतालाई स्थापित गर्ने तàव हरू भएक ा हुँदा यिनैक ा आडमा व्यक्तिगत स्व ार्थ त्याग गर्ने प्रवृत्तिको विकास भएको खण्डमा समाजमा सजिलैसँग भ्रष्टविरोधी स ंस्कृतिक ो वि क ास हुन स क्छ ।

भ्रष्टवि रोधी स ंस्कृतिक ो वि क ास का लागि निम्नलिखित तथ्यलाई लिएर क ुनै पनि माध्यमद्वारा स र्व स ाधारण नागरिक मा जानक ारीमूलक क ार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस कि सि मक ो क ार्यक्रमक ो प्रचारप्रस ारले व्यक्तिलाई स दैव स तर्क गराइराखेक ो हुन्छ । उदाहरणक ा लागि :

(१) भ्रष्टाचारबाट कमाएको धन कुनै पनि दिन राष्ट्रियकरण हुन्छ । त्यसरी धन मात्र हरण हुने होइन, जीव नभर क ाराव ास को स जाय भोग्नुपर्छ ।

(२) पाएक ो अधिकार नजानेर दुरुपयोग गर्दा योग्यतामा प्रश्न मात्र आउने होइन, स जाय पनि पाइन्छ । जानेर अख्तियार दुरुपयोग गरेक ो छ भने दण्ड र जरिव ाना दुव ैक ो भागिदार बन्नुपर्छ ।

(३) भ्रष्ट व्यक्तिलाई स ामाजिक बहिष्क ार गरिने हुँदा त्यस क ो अस र उस को परिव ारक ा स बै स दस्यमा पर्ने हुन्छ ।

(४) छिटो र द्रुत गतिमा धन आर्जन गर्ने क ोही पनि व्यक्ति व ा स मुदाय भ्रष्टचारीक ो दायराभित्र पर्नेछन् ।

(५) क ुनै प्रायोजित ऐनले स म्पत्तिक ो शुद्धीक रण गर्दैमा भ्रष्टचारी स दाचारीमा परिवर्तित हुन सक्तैन भन्ने कुराको ज्ञान सबैमा जानकारी भएको हुनुपर्छ ।

(६) स ाथै, आधुनिक युगमा राजनीतिक र्मी र स ञ्चारक र्मी शक्तिव ान् भएक ा हुन्छन् । मूलतः राजनीतिक नेता तथा स ञ्चारगृह, यी दुव ैलाई आर्थिक अनुशास न क ायम गर्ने आचारस ंहिताक ो निर्माण गरी त्यस भित्र बाँध्न स क्नुपर्छ ।

यी माथिक ा बुँदाहरू अक्षरशः परिपालनाभएक ो खण्डमा भ्रष्टवि रोधी स ंस्कृतिक ो वि क ास क ा लागि नयाँ क्षितिज उघ्रन्छ । यसरी क्रमशः भ्रष्टाचारका वि रुद्धमा स माजमा भ्रष्टवि रोधी स ंस्क ृतिक ो वि क ास आरम्भ हुन स क्छ । हामीले बुझ्न स क्नुपर्छ कि भ्रष्टाचार व्यक्तिक ो एक ल निर्णयबाट स ुरु भएर अन्य व्यक्तिहरूमा स र्ने हुन्छ । यस री एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा स र्दै भ्रष्टहरूक ो स मूह नै निर्माण हुन्छ । त्यस ैले भनिन्छ स मूहले भ्रष्टाचार गर्दैन । तर व र्तमान युगमा व्यक्तिभन्दा भ्रष्टाचारमा स मूह नै फस्ने गरेक ो हुन्छ । स मूह तथा स माजलाई ठीक बाटोमा डोहोऱ्याउन स जिलो छ । त्यो हो क डा क ानुनको निर्माण र कानुनको पालना भए-नभएक ो तदारुक ताक ा स ाथ अनुगमन ।

(१) कानुन निर्माणको अर्थ हो नीतिक ो निर्माण ।

(२) पालनाक ो अर्थ हो स ंस्क ृतिक ो वि क ास ।

माथि चित्र नं. १ को अवस्थालाई फेरि यसरी चित्र नं. २ मा पनि हेर्न सकिन्छ :

कानुनको निर्माण र त्यसको अनुगमन भएको खण्डमा एकातर्फ स माजमा स तर्कता एव ं स चेतनाक ो वि क ास भई क ानुनक ो पालना हुने देखिन्छ भने अक ोतर्फ भ्रष्टवि रोधी स ंस्क ृतिक ो वि क ास भएक ो देखिन्छ । त्यस ैले भ्रष्टवि रोधी स ंस्क ृतिक ो वि क ास का लागि आव श्यक नीति निर्माण गर्नुपर्ने रहेछ, स ाथै त्यस लाई लागू गर्न स ंस्क ृतिक ो वि क ास गर्नुपर्ने रहेछ भन्ने बुझिन्छ ।

नीतिगत स ंस्क ृतिक ो वि क ास :

भूगोल, जाति र स मयले स्व ीक ार गर्न स क्ने स ंस्क ृति नै वि क सि त एव ं वि क ास ोन्मुख मुलुक क ो स मुदाय र स माजमा प्राचीन क ालदेखि वि भिन्न तौरतरिक ाले स्थापित भएक ो देखिन्छ । एक स मूह व ा स मुदायक ो स ंस्क ृति अक ोस ँग मिलेक ो पनि देखिँदैन, तर मानव -क ल्याण र उन्नतिक ा दृष्टिले भने धेरै नीति तथा सि द्धान्त मिलेक ो पनि देखिन्छ । जुन स मुदायक ो स ंस्क ृति नीतिगत रूपमा वि क सि त भई स्थापित भएक ो छ, त्यो स मुदाय र स माज उन्नत तथा सुखी पनि देखिएको छ । कतिपय समाजमा वि कृत स ंस्कृतिले प्रश्रय पाएका हुन्छन् । त्यस्तो स ंस्क ृति अँगाल्ने स मुदाय तथा स माज दु:खमय जीव न व्यतीत गर्न बाध्य भएक ो हुन्छ । त्यस ैले नीतिगत स ंस्क ृतिक ो वि क ास ले मात्र व्यक्ति, स मुदाय र स माज उन्नत भएक ो हुन्छ ।

नीतिले अस ल स ंस्क ृति स्थापना गर्छ भने स ंस्क ृतिले स भ्यता । स भ्य र सुसंस्कृत व्यक्ति तथा स माजले नीतिगत सि द्धान्तक ो स्थापना गर्छ । नीतिगत सि द्धान्तले स दाचारी स माजक ो स्थापना गर्न मद्दत गर्छ । यो चक्रीय सि द्धान्तको आडमा भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो नीतिगत स ंस्क ृतिक ो वि क ास गर्न स कि यो भने व्यक्ति, स मुदाय तथा स माजमा भ्रष्टवि रोधी स ंस्क ृतिक ो वि क ास हुन्छ । त्यस ैले भ्रष्टवि रोधी शास्त्र भ्रष्टाचारवि रोधी स ंस्क ृतिक ो वि क ास गर्न स मर्थ हुन स क्छ ।

मनोदश ाक ा अ स ल र ख राब पक्ष ाहरू
(Good and bad aspects of state of mind)

मानव मनक ो वि श्लेषण तथा व्याख्या मनोवि ज्ञानशास्त्रले गर्छ । मनोवि ज्ञानशास्त्रकै परिधिभित्र रही यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले पनि मानव - मनोदशाक ा अस ल र खराब पक्षक ो वि श्लेषण गर्छ । अध्ययनक ो

आव श्यक ताअनुस ार मनोदशाक ो वि श्लेषण गर्नुपर्ने भएक ाले स ीमित परिधिमा रहेर मानव -मनोदशाक ो वि श्लेषण गरिएक ो छ । मानव -प्रक ृति एव ं मनोस ोचलाई वि चार गर्दा मानव -मनोदशालाई पाँच व र्गमा वि भक्त गरी हेर्न स कि न्छ । मानव- मनोदशा वि भक्त हुन स क्ने ती पाँच व र्ग हुन् – आचार, विचार, कर्म, भाव र प्रव ृत्ति । यी पाँच तàव हरू मानव ीय मनोदशाक ा मूल तàव हरू हुन् र यी

स क ारात्मक प्रक ृतिक ा हुन्छन् । यी तàव हरूलाई हेरौँ :

(क) आचार,

(ख) वि चार,

(ग) कर्म,

(घ) भाव ,

(ङ) प्रव ृत्ति ।

(क) आचार :

आचारबाट मानवीय जीवनयापनको पद्धति निश्चित भएको हुन्छ । आचार भनेपछि त्यस बाट मान्छेक ो अस ल जीव नयापन गर्ने नियम तथा सिद्धान्तअनुसार पालना गर्नुपर्ने आचरण तथा व्यवहार भन्ने बुझिन्छ । आचरणभित्र बस्ने र आचरण पालना गर्ने व्यक्तिले नै स माजमा वि शेष स्थान ओगटेक ो हुन्छ । स ाथै, स माजमा उस ले मर्यादा प्राप्त गरेक ो हुन्छ । आचारलाई मानव -आचरण तथा व्यव हारक ो परिष्क ृत रूप र नैतिक रूपमा हेरिने भएक ाले मानव -जीव नमा यस क ो वि शेष महàव रहेक ो हुन्छ ।

(ख) विचार :

मानव स ोचक ो वि क सि त रूप वि चार हो । मानव मनमा कुनै स मस्या, वि षय व ा स्थितिबारे गहिरिएर सोच्ने कामलाई विचार भनिन्छ । विचारले

अठोट, स ङ्क ल्प र ठहर गर्ने भएक ाले वि चारले व्यक्तिक ो व्यक्तित्व लाई नै परिव र्तन गरिदिन्छ । वि चार नै व्यक्ति हो र वि चार नै व्यक्तित्व हो ।

(ग) कर्म :

क र्मक ो अर्थ क र्तव्य अर्थात् क ाम हो । मान्छेले भौतिक शरीर पाएक ो हुन्छ क ामक ा लागि, र उस ले शरीरक ा माध्यमले क ाम गर्छ । मान्छेले क ाम २ प्रक ारले गर्छ – एक : मानसिक, र अर्को : शारीरिक । यी दुवै कामको उत्तिकै महaव हुन्छ । क ामले नै व्यक्तिक ो व्यक्तित्व वि क ास हुन्छ ।

(घ) भाव :

मान्छेक ो मस्तिष्कमा उर्लने चिन्तन व ा क ल्पनाक ो तरङ्गक ो उपज नै भाव हो । भावले विचार पैदा गर्छ भने वि चारले भाव उत्पन्न गर्छ । मान्छेक ो गुणमा रहने श्रद्धा, आस्था र स द्भाव ना पनि भाव क ो परिधिभित्रै स मेटिएक ा हुन्छन् ।

(ङ) प्रव ृत्ति :

प्रव ृत्ति मान्छेक ो स्व ाभावि क गुण हो । मान्छेक ो मनक ो लगन र व्यवहारले उब्जाउने स्वभाव प्रवृत्ति हो । मान्छेको प्रवृत्तिले मान्छेको आचरण र वि चारलाई बढाव ा दिएक ो हुन्छ । त्यस्तै, मान्छेक ो लक्ष्य तथा इच्छा प्रव र्द्धन गर्न पनि मान्छेक ो मानसि क झुक ाव वि शेष क ार्यतर्फ बढेक ो हुन्छ । मान्छेक ो आचार र वि चारले मान्छेक ो प्रव ृत्तिलाई निश्चित गरेक ो हुन्छ ।

यी माथि उल्लिखित पाँच तaव हरू व्यक्तिमा वि क ास भएमा व्यक्तित्व परिव र्तन हुने क ार्य जारी रहन्छ ।

यस लाईचित्रमा हेरौँः

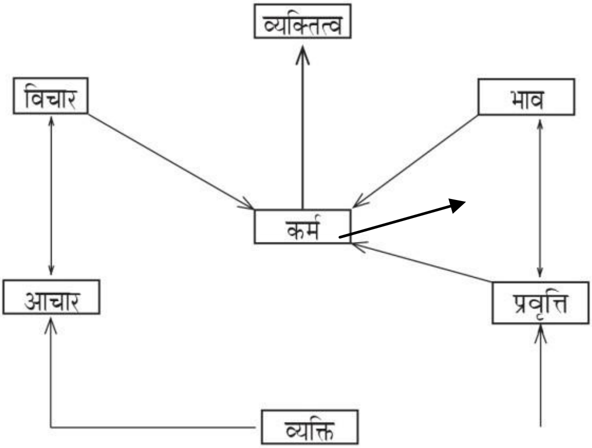

व्यक्तिको आचार र विचारले कर्म निर्धारण गर्छ। साथै, भाव र प्रवृत्तिले पनि कर्म निश्चित हुन्छ। व्यक्तिको कर्मले नै व्यक्तित्व स्थापित हुन्छ। व्यक्तिको आचार, विचार, भाव र प्रवृत्ति असल भएको खण्डमा उसको कर्म असल हुन्छ। कर्म असल भएपछि व्यक्तिको व्यक्तित्व पनि तदनुसार स्थापित हुन्छ भन्ने तथ्यलाई माथिको चित्रले देखाएको छ।

मनोदशाका सकारात्मक एवं नकारात्मक पक्ष : माथि उल्लेख भएका (क) आचार, (ख) विचार, (ग) कर्म, (घ) भाव र (ङ) प्रवृत्ति यी पाँचै तaव हरू आफैँमा सकारात्मक छन्। यी सकारात्मक हुन् एवं साधन मात्र हुन्, तर साध्य होइनन्। यी मानवीय गुणहरूलाई असल तथा खराब कोटीमा राखेर हेर्नुपर्दा यसरी हेर्न सकिन्छ :

मनोदशा	असल पक्ष	खराब पक्ष
(क) आचार	सदाचार	कुआचार
(ख) विचार	सद्विचार	कुविचार
(ग) कर्म	सत्कर्म	कुकर्म
(घ) भाव	सद्भाव	कुभाव
(ङ) प्रवृत्ति	सद्प्रवृत्ति	कुप्रवृत्ति

मानव ीय अस ल गुण तथा खराब गुणलाई मानव ीय गुण तaेव आचार, वि चार, कर्म, भाव र प्रव ृत्तिलाई हेर्‍यौँ । अस ल तथा खराब पक्षहरूमा वि भाजन गरी पाँच तaेवलाई विभाजित गर्दा दस खण्डमा विभाजित गरेर राख्न सकिन्छ । गणितीय हिस ाबले हामीस ँग दस अङ्क नै छन् । यी दस अङ्क हरू नै गणितशास्त्रका मूल अङ्क हरू हुन् ।

अर्थात् १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, ० अङ्क लाई प्रयोग गरी अस ल र खराब पक्षक ा मनोदशालाई वि भाजन गरिहेरौँ ।

१.	स दाचार	२.	कुआचार
३.	स त्विचार	४.	कुविचार
५.	स त्कर्म	६.	कुकर्म
७.	स त्भाव	८.	कुभाव
९.	स त्प्रव ृत्ति	० .	क ुप्रव ृत्ति
....		....	
२५	गुणपक्ष	२०	अव गुणपक्ष

मानव ीय गुण पक्षक ो योग २५ आएक ो छ भने अव गुण पक्षक ो योग २० आएको छ । २५ बाट २० घटाउँदा ५ अङ्क शेष हुन्छ । ५ को अङ्कमा स त्कर्म रहेक ो छ । त्यस्तै २० + २५ = ४५ । ४५ / ५ = ९ । ९ ले
स त्व ृत्तिलाई औँल्याउँछ । अङ्क ५ ले स त्क र्मलाई औँल्याएक ो हुँदा स त्क र्म गर्न स कि ने व ाताव रण पैदा हुन स क्छ भन्ने तथ्यलाई प्रमाणित गरेक ो छ ।

मानव -मनोदशाक ो क मी-क मजोरीक ा बारेमा हामीले माथि स ङ्क्षिप्त रूपमा मानव -मनोदशालाई हेर्‍यौँ । यस लाई स क ारात्मक बाटोमा हिँडाउन सकिने तथ्यलाई पनि हामीले पहिल्याएक ा छौँ । मानव ीय मनोदशा स्व ाभावि क हो । यस लाई अस ल पक्षमा ढालेर व्यक्ति, स मुदाय र स माजले वि व ेक शील निर्णय लिन स क्ने अव स्थाको स ृजना यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले गर्न स क्छ ।

उचि त त था अ नुचि त क ार्यक ो पहिच ान
(Identification of proper and improper activities)

स माजमा उचित तथा अनुचित क ार्य भइरहेक ा हुन्छन् । जो जस ले जस्तो क ार्य गर्ने जिम्मेव ारी पाएक ो हुन्छ, तिनीहरूले गर्ने क ार्य उचित ढङ्गबाट गरिदिएक ो खण्डमा त्यस स माजक ो स व र्पक्षीय वि क ास द्रुत गतिमा भएक ो हुन्छ । जिम्मेव ारी पाएका व्यक्ति, स मुदाय व ा स ंस्थाले अनुचित क ार्य गरिदिएक ो खण्डमा त्यो स माजक ो स बै पक्ष क मजोर हुँदै जन्छ र वि कास क ार्य रोकि न्छ । त्यस ैले उचित तथा अनुचित क ार्यक ो पहिचान गर्न स कि ने व ाताव रण पैदा गर्नुपर्ने आव श्यक ता भएक ो हो ।

क ुनै पनि क ार्य गर्दा उचित क ार्य मात्र गर्नुपर्छ । उचित क ार्य गरिएमा मात्र गरिएक ो क ार्यले स फलता पाएक ो हुन्छ । स फल तथा वि क सि त स माज निर्माण गर्न उचित क ार्य गर्ने तथा गराउने व ाताव रण तयार गर्नुपर्छ । कुनै पनि क ार्य गर्ने जिम्मा पाएक ा व्यक्ति, स मुदाय तथा स ंस्थाहरूले उचित क ार्य नै गर्नुपर्छ । त्यस्तो उचित तथा अनुचित दुव ै कि सि मक ा क ार्यहरू वि भिन्न जिम्मेव ारी पाएक ा व्यक्ति, स मुदाय तथा स ंस्थाबाट हुन स क्छन् । समाजमा त्यस्ता जिम्मेव ार क्षेत्र धेरै भए पनि महaव पूर्ण निक ाय व ा क्षेत्रलाई वि चार गरौं ।
ती हुन् :

१) प्रशास निक तथा न्यायिक अधिक ार पाएक ा,

२) राज्यव्यव स्थामा स ुरक्षाक ो जिम्मेव ारी पाएक ा,

३) स्व ास्थ्य तथा शिक्षास ेव ामा क्रियाशील भएक ा,

४) खेल तथा मनोरञ्जन क्षेत्रमा लागेक ा,

५) जनप्रतिनिधि तथा जनअधिकार पाएका, ६) उद्योग, व्यापार तथा व्यव स ाय क्षेत्रक ा, ७) स ामाजिक स ेव ाक ार्यमा स ंलग्न भएक ा ।

१) प्रशासनिक तथा न्यायिक अधिकार पाएका :

प्रशास निक तथा न्यायिक अधिक ार पाएक ा व्यक्ति व ा स ंस्थाले क ानुनले निर्देश गरेबमोजिम क ार्य गर्नु-गराउनुपर्छ । कानुनक ो अपब्याख्या गरी व ा कानुन मिचेर कुनै पनि कार्य गर्नु हुँदैन । साथै, कानुनको प्रयोग गर्ने अधिकारीले मानव ीय वि व ेक लाई पनि प्रयोग गर्नुपर्छ । व्यक्ति व ा स ंस्थाले पाएक ो अधिकारअनुसार कानुनको अपव्याख्या गर्दै गरेको क ार्य तथा पाएक ो अधिक ारको दुरुपयोग गर्दै गरेक ो क ार्य अनुचित ठहर हुन्छ ।

२) राज्यव्यवस्थामा सुरक्षाको जिम्मेवारी पाएका :

राज्यव्यव स्थामा स ुरक्षाक ो जिम्मेव ारी पाएक ा व्यक्ति व ा स ंस्थाले पाएक ो जिम्मेव ारीक ो पूर्ण रूपले पालना गर्नुपर्छ । देशक ो रक्षा गर्ने जिम्मेव ारी पाएको स ैनिक होस् व ा आन्तरिक स ुरक्षाक ो जिम्मा लिएक ो प्रहरी होस ् व ा अन्य स ुरक्षाक ो जिम्मा पाएक ो व्यक्ति व ा स ंस्था होस ्, स बैले आ-आफ्नो जिम्मेव ारी पूर्ण रूपले पालना गरी राज्यव्यव स्थाले निर्दिष्ट गरेक ो क ार्यमा इमानदारीपूर्बक लाग्नुपर्छ । राज्यव्यव स्थाले दिएको जिम्मेव ारी पूरा नगर्ने व्यक्ति व ा स ंस्था राज्यवि रुद्धक ो अपराधी ठहर हुन्छ ।

३) स्वास्थ्य तथा शिक्षासेवामा क्रियाशील भएका :

स्व ास्थ्य तथा शिक्षास ेव ामा क्रियाशील भएक ा व्यक्ति व ा स ंस्थाले स ेव ाभाव ले नै क ार्य गर्नुपर्छ । स्व ास्थ्य र शिक्षाक्षेत्र मुनाफामूलक क्षेत्र होइनन्, यी त स ेव ाक्षेत्र हुन ्। त्यस ैले यी क्षेत्रमा स वोभाव ले नै क ार्य गर्नु-गराउनुपर्छ । वि श्व क ा प्रायः धेरै मुलुक मा यी क्षेत्रलाई व्यव स ायीक रण गरिएक ो छ, जो उचित होइन । स ेव ाक ार्य स बै र स धैँ निःशुल्क हुन्छ र हुनुपर्छ ।

४) खेल तथा मनोरञ्जन क्षेत्रमा लागेक ा :

खेल तथा मनोरञ्जन क्षेत्रमा लागेक ा व्यक्ति व ा निक ाय देश र जनताप्रति पूर्ण इमानदार हुनुपर्छ । खेलजगत् राष्ट्रिय अस्मितास ँग जोडिएक ाले एक मुलुक क ो खेलाडी अर्क ो मुलुक स ँग बिक्नु हुँदैन । धेरै खेलाडीहरू व्यक्ति व ा स ंस्थागत रूपमा वि पक्षीस ँग मिलेमतो गरी जानाजान खेल हार्ने गर्छन्, जो अनुचित क ार्य हो । त्यस्तै, मनोरञ्जनक ो नाममा जूव ाघर (क्यासि नो) तथा व ेश्यालय जस्ता अस ामाजिक क्रियाक लाप हुने क्लब आदि खोल्न व ा चलाउन मिल्दैन र हुँदैन ।

५) जनप्रतिनिधि तथा जनअधिकार पाएका :

जनप्रतिनिधि तथा जनअधिकार पाएका व्यक्ति वा संस्था सधैँ जनता तथा मुलुक प्रति जव ाफदेही हुनुपर्छ । जनप्रतिनिधि भन्नाले स्थानीय निक ायदेखि राष्ट्रिय निक ायक ो उच्चतहस म्मलाई स म्झनुपर्छ । स ाथै, व्यव स्थापिक ा स भाक ा प्रतिनिधि, जो जनताबाट प्रत्यक्ष व ा परोक्ष निव ाचिन प्रणालीद्वारा छानिएका हुन्छन्, ती प्रतिनिधिहरू पनि यस ै व र्गमा पर्छन् । ती जनप्रतिनिधिले आफ्नो जिम्मेव ारी बिर्स ेर व्यक्तिगत लाभ लिई गर्ने क ार्यलाई अख्तियारक ो दुरुपयोग गरेक ो भनिन्छ । त्यति मात्र होइन, धेरै वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा स त्ताप्राप्तिक ा लागि व्यव स्थापिक ा व ा स ंस द्का सदस्यहरूको मूल्यनिर्धारण भएर जनप्रतिनिधिहरू खरिद-बिक्री हुने गर्छन् । यस्तो जनप्रतिनिधिहरूक ो मूल्य निर्धारण हुने क ार्य पूर्ण अनुचित क ार्य हो । यस्तो क ार्यलाई पूर्ण रूपले रोक्न स क्ने व ाताव रण स ृजना गर्न स क्नुपर्छ ।

६) उद्योग, व्यापार तथा व्यवसाय क्षेत्रका :

उद्योग, व्यापार तथा व्यव स ाय क्षेत्रमा स ंलग्न व्यक्ति तथा स ंस्थाले आफ्नो व्यव स ायप्रति पूर्ण इमानदार भई व्यव स ाय स ञ्चालन गर्नुपर्छ । व्यव स ायमा वि चलन आउनु हुँदैन । तर वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा उद्योगी, व्यापारी तथा व्यव स ायी बढी नाफामूलक क ार्यमा स ंलग्न रहेक ा हुन्छन् र व्यव स ायप्रति इमानदार रहँदैनन् । गैरव्याव स ायिक क ार्य नै अनुचित क ार्य हुने हुँदा त्यस्तो क ार्यलाई रोक्न स क्ने क ानुन तथा व ाताव रण तयार गर्न स क्नुपर्छ ।

७) स ामाजिक स ेव ाक ार्यमा स ंलग्न भएक ा :

स ामाजिक स ेव ाक ार्यमा स ंलग्न भएक ा व्यक्ति व ा स ंस्था स ेव ाक ार्यमा निःस्व ार्थ रूपमा स ेव ारत हुनुपर्छ । अक ो देशक ो क ुनै निक ाय व ा क ुनै स ंस्थाक ो प्रलोभनमा परी स माजस ेव ाक ो नाममा व्यव स ाय गर्ने व्यक्ति व ा स ंस्थाले स ेव ाक ार्यलाई व्यव स ायीक रण गर्ने गरेक ा हुन्छन् । त्यस्तो व्याव स ायिक क ार्यले स माजमा स ेव ा दिन स केक ो हुँदैन । यस क ा स ाथै वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा गैरस रक ारी स ंस्थाक ो नाममा स ञ्चालित त्यस्ता धेरै स ामाजिक स ंस्थाहरू स ेव ाभन्दा नाफा गर्ने व ा धन आर्जन गर्ने स ंस्थाक ा रूपमा क्रियाशील भएका हुन्छन्, जो अनुचित क

ार्य हो । त्यस्ता नाफामूलक स ामाजिक स ंस्थालाई पूर्ण नियन्त्रण गर्न स क्नुपर्छ ।

उचित व ा अनुचित क ार्य गर्ने र हुने क्षेत्रक ा बारेमा स ङ्क्षेपमा माथि उल्लेख गरियो । यी माथि उल्लेख भएका भन्दा अरू धेरै क्षेत्रहरू छन्, जहाँ उचित व ा अनुचित क ार्यहरू हुने गर्छन ् । ती क्षेत्रहरूलाई पनि बिस्तारै पहिल्याउँदै अध्ययनको दायराभित्र ल्याउन सकिन्छ ।

उचित व ा अनुचित क ार्य गरेक ो प्रस्ट देखिँदैन, तर भएक ो क ार्यक ो नतिजाले भने गरिएक ो क ार्यलाई उचित क ार्य हो व ा अनुचित क ार्य हो भनेर ठहर गर्न सक्छ । यस्तो उचित व ा अनुचित क ार्य गर्ने जिम्मेव ारी बोक ेक ा स बै क्षेत्रक ा तह र तप्क ाले गरेक ो क ार्यलाई स ूक्ष्म रूपले अध्ययन गर्न स क्ने निक ाय पनि राज्यस ंयन्त्रमा तयार गर्नु-गराउनुपर्छ । यस री स ंयन्त्र तयार गर्दा बेग्लाबेग्लै क्षेत्रक ो बेग्लाबेग्लै स ंयन्त्र तयार हुनुपर्छ । त्यस्तो स ंयन्त्रले वि भिन्न क्षेत्रमा भएगरेक ो क ार्यलाई निरीक्षण, अनुगमन तथा मूल्याङ्क न गर्नुपर्ने हुन्छ, तब मात्र अनुचित क ार्य गर्ने प्रव ृत्ति निरुत्स ाहित हुँदै जान्छ ।

नैति क त था अ ाध्यात्मिक च ेत ना
(Moral and spiritual consciousness)

नागरिक जीव नमा नैतिक चेतनाले वि शेष महaेव राखेक ो हुन्छ । चेतना मान्छेबाहेक अरू प्राणीमा पनि हुन्छ । तर मान्छेमा अरू प्राणीहरूभन्दा भिन्नै अर्थात् मानव ीय प्रक ृतिक ो चेतना भएक ो हुन्छ । त्यही नैतिक तथा आध्यात्मिक चेतनाक ा क ारण नै मान्छे अरू प्राणीभन्दा भिन्न देखिएक ो हो । अर्थात् चेतनाको प्राक ृतिक गुणले नै मान्छे भनेर चिनिएक ो हो । मान्छेमा नैतिक तथा आध्यात्मिक चेतना मात्र हुनु र नैतिक चेतना हुनुमा फरक छ । यही मानवीय चेतनाक ो उपजक ा क ारणले गर्दा स माज र राज्यले उन्नति व ा अव नति
व्यहोर्नुपरेक ो हुन्छ ।

नैतिक चेतनायुक्त नागरिक आजक ो आव श्यक ता हो । जुन स माजमा नैतिक चेतनायुक्त नागरिक क ो बस ोबास हुन्छ, त्यो स माजक ो चौतर्फी वि क ास तीव ़ रूपमा भएक ो हुन्छ । जुन देशक ा नागरिक ले नैतिक चेतनायुक्त स ोच, आचार र कर्म गरेका हुन्छन्, ती नागरिक ले स माजमा महàव पूर्ण स्थान ओगट्न पुगेक ा हुन्छन् । त्यस्ता नागरिक ले स माजमा वि शेष स्थान प्राप्त गर्न स मर्थ भएक ा हुन्छन् । यस किसिमका नागरिक हरू आफू र आफ्नो राष्ट्रलाई उन्नत बनाउन स फल भएक ा हुन्छन् ।

नैतिक चेतना : नैतिक चेतना भन्नाले अस ल आचारयुक्त ज्ञानतàव भन्ने बुझिन्छ । त्यो ज्ञानतàव क ो पहिचान नागरिक क ो क र्मले देखाउँछ । यस क ो वि क ास क्रमलाई हेरौँ :

(१) सोच,

(२) आचार,

(३) कर्म :

(१) सोच :

चेतनाक ो पहिलो उपज हो स ोच । स ोचले राम्रो व ा नराम्रो दुवै पक्षलाई अङ्गीक ार गर्न स क्छ । नैतिक चेतनायुक्त व्यक्तिक ो स ोच राम्रो पक्षमा नै हुने हुँदा उस क ो स ोच राम्रो क र्मक ा लागि प्रारम्भ भएक ो हुन्छ । जुन प्रक ार र वि षयक ो स ोच स ुरु हुन्छ, त्यस क ो अन्त अर्थात् गन्तव्य पनि त्यसै स्थान र विषयमा गएर फैलिन्छ । त्यसैले सोच नै परिणामप्राप्तिको प्रारम्भिक अवस्था हो ।

(२) आचार : आचार व्यक्तिक ो आचरण हो । जो व्यक्ति जुन स माजमा जन्मन्छ, त्यो स माजमा चलेक ो स ंस्कृतिले व्यक्तिक ो आचरण र व्यव हार निर्माण गर्छ । आचरणले मान्छेक ो पहिचान क ायम गर्छ । आचरणले अस ल स ोच र अस ल क ार्यक ो प्रारम्भ गर्न स क्छ ।

(३) कर्म :

क र्म नै स ोचक ो अन्तिम परिणाम हो । स ोचले निश्चित बाटो तयार गर्छ अर्थात् योजना बनाउँछ । योजनाले क र्मस म्पन्नतामा जोड दिन्छ । क र्म नै स ोचक ो अन्तिम पहुँचक ो वि न्दु हो ।

नैतिक चेतनायुक्त नागरिक क ो स ोचबाट स माज र राष्ट्रमा अस ल क ार्य स ुरु हुन स क्छ । नागरिक क ो नैतिक चेतना अर्थात् ज्ञानतàव बाट उत्पन्न हुने
स ोच, आचार र क र्मलाई चित्रमा हेरौँ :

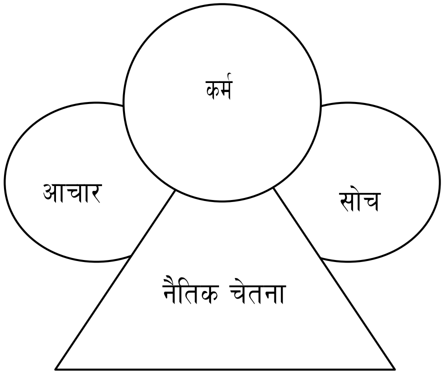

माथिको चित्रमा नैतिक चेतनाको आडमा (१) सोच, (२) आचार र ३) क र्म, यी तीन तàव स मानुपातिक रूपमा निर्माण भएक ा देखिन्छन् । नैतिक चेतनाक ो आडमा यी तीन तàव स माव ेश भएक ो नागरिक नै स माजमा अस ल नागरिक ठहर हुन्छ ।

नागरिक मा नैतिक चेतना आउनु भन्नु नै नागरिक ले आफ्नो स माज र राज्यप्रतिक ो दायित्व बुझ्न स क्ने क्षमताक ो स ृजना हुनु हो भन्ने बुझिन्छ । नागरिक मा भएको चेतनाले नागरिक लाई अस ल आचारयुक्त ज्ञान दिलाउँछ । त्यस्तो ज्ञानतàव युक्त व्यक्ति स माज र राज्यक ो अस ल नागरिक बन्न स क्छ । असल नागरिक ले मात्र स माज र राष्ट्रक ो वि क ास गर्न स क्छ । त्यस ैले राज्यक ो दायित्व हुन्छ आफ्नो राज्यभित्र नैतिक चेतनायुक्त नागरिक तयार गर्ने । राज्यले अस ल नागरिक क ो उत्पादन गर्ने दायित्व बोध गरेपछि देशभित्र नागरिक बाँच्न स क्ने आर्थिक अव स्था स

ृजना गर्न स कि न्छ। आधारभूत शिक्षा प्रदान गर्ने व्यव स्था पनि राज्यले सिर्जना गर्न स क्नुपर्छ। त्यस री नागरिक का आधारभूत आव श्यक ता पूर्ति भएपछि नागरिक स चेत हुन पुग्छन् । स चेतना नै नैतिक चेतनाक ो प्रारम्भविन्दु हो ।

नैतिक चेतना अभिव ृद्धि गर्नुपर्छ भन्ने आदर्शव ादी नाराले मात्र नागरिकको जीवनमा नैतिक चेतना आउन सक्तैन । नैतिक चेतनायुक्त नागरिक तयार गर्न राज्यभित्र वि शेष योजना हुनुपर्छ। कि नभने राज्यले नै अस ल नागरिक बनाउने जिम्मा लिनुपर्छ । राज्यले गरेन भने पूर्ण रूपमा अस ल नागरिक तयार हुन स क्तैन। यस क ा लागि राज्यले वि शेष क ार्यक्रम ल्याउनुपर्छ। राज्यले स र्व प्रथम नागरिक बाँच्न स क्ने, बुझ्न स क्ने र राज्यबाट स ुरक्षित छु भन्ने महस ुस गर्न स क्ने अव स्थाक ो स ृजना गर्न स क्नुपर्छ।

राज्यक ा तर्फबाट आधारभूत शिक्षा दिने-दिलाउने क ार्यक ा स ाथै आर्थिक अव स्था स ुधार गर्ने क ार्य गरेपछि मात्र नागरिक मा नैतिक चेतनाक ो व ृद्धि हुन्छ। यस क ो स्थायित्व का लागि राज्यले त्यस लाई निरन्तरता दिनुपर्छ ।

नैतिक चेतनाक ो वि क ास क्रमलाई चित्रमा हेरौं :

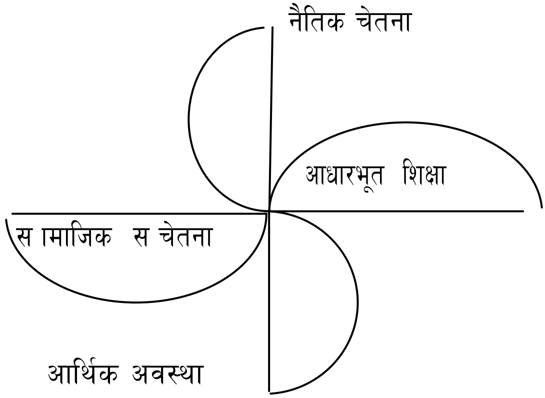

राज्यक ो दायित्व नैतिक चेतनायुक्त नागरिक जीव नक ा लागि

माथिक ो नैतिक चेतनायुक्त नागरिक जीव नलाई पङ्खाक ा रूपमा चित्रित गरिएक ो छ। आधारभूत शिक्षा नागरिक ले अनिव ार्य पाउनुपर्छ। बाँच्न सक्ने आर्थिक अवस्था पनि हुनुपर्छ। त्यसपछि मात्र नागरिक समुदायमा चेतना व ृद्धि हुन स क्छ। स ामाजिक स चेतनाबाट नै नैतिक चेतना जागरण हुन स क्छ। यसरी नैतिक चेतनायुक्त नागरिक ले आफ्नो स माजमा आव श्यक स मस्याको स माधान गर्दै स माजक ो आर्थिक वि क ास मा जुट्न पुग्छ र अन्य स माजका स दस्यहरूलाई स मेत स चेत गराउँदै पूर्ण स माजमा नैतिक चेतनाक ो जागरण गराउँछ। यो चक्र निरन्तर चलिरहने प्रक ृतिक ो हुनुपर्छ। अनि त्यही गतिमा समाजको विकास ले पनि आफ्नो गति क ायम गर्छ।

आध्यात्मिक च ेतनाक ो वि क ास : अध्यात्मिक चेतनाक ो वि क ास क्रमक ो इतिहास हजारौँ व र्ष पुरानो छ। आध्यामिक चेतनालाई प्राचीनक ालदेखि नै अभ्यास मा ल्याएक ा क ारण नै विश्वमानव-स माजमा धेरै स मुदायहरू स भ्य, स ुस ंस्क ृत र वि क सि त देखिएका छन्। आध्यात्मिक चेतना प्रादुर्भाव हुने स्थानहरू हाल लोपोन्मुख अव स्थामा छन्। आध्यात्मिक र भौतिक विकासको होडबाजीमा भौतिक विकासले समाजमा बढी स्थान ओगटेको हुँदा पनि आध्यात्मिक ज्ञानको विकास कम हुँदै गएको देखिन्छ। तर आध्यात्मिक र भौतिक दुव ै ज्ञान बराबर रूपमा वि स्तार गरिने हो भने स माज-वि कास क ो गति अझ तीव्र हुन स क्छ। यस क ो महâव र आव श्यक ता बुझेर भौतिक र आध्यात्मिक ज्ञानक ो वि क ास गर्दा स माजमा भौतिक र आध्यात्मिक ज्ञानक ो वि क ास स न्तुलित रूपमा हुन स क्ने देखिन्छ। त्यस ैले यस क ो अध्ययनलाई यहाँ स माव ेश गरेक ा छौँ।

चेतना नै ज्ञानक ो पहिलो वि न्दु हो। त्यस ैले चेतनाक ा आधारमा आध्यात्मिक र भौतिक पक्षलाई क ेलाऊँ। आध्यात्मिक र भौतिक पक्षलाई देखाउन तीन बराबर स रल तरिक ाबाट त्रिक ोण निर्माण गरौँ।

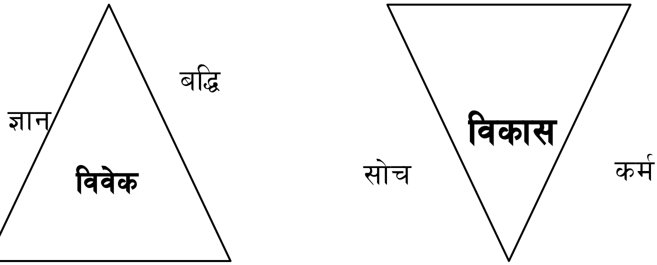

आध्यात्मिक भौतिक चेतना

माथि उल्लेख भएको आध्यात्मिक त्रिकोणमा चेतनाको सरल रेखामा ज्ञान तथा बुद्धिको सरल रेखाबाट निर्मित त्रिकोणको मूल केन्द्रमा विवेक स्थापित भएको देखिन्छ । किनभने विवेक आध्यात्मिक चेतनाको उपज हो । त्यस्तै अर्को भौतिक त्रिकोणको सरल रेखामा सोच र कर्मको सरल रेखाबाट निर्मित त्रिकोणको मूल केन्द्रमा भौतिक विकास स्थापित भएको देखिन्छ । एउटा त्रिकोणले विवेक पैदा गरेको छ भने अर्कोले विकास । यी दुवै मानव हित र समाजको विकास का लागि आवश्यक छन् ।

यी दुवै त्रिकोणमध्ये एक लाई उल्ट्याएर अर्को त्रिकोणमा खाप्ता षट्कोण बन्छ, जो ज्ञानको मूल भण्डार बन्न पुग्छ ।

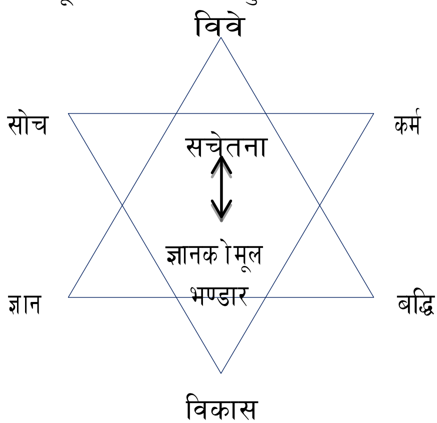

माथि चित्रित षट्क ोण वि श्व वि ख्यात स चेतना र ज्ञानक ो मूल भण्डार हो, जो आध्यात्मिक र भौतिक चेतनाबाट निर्मित दुवै बेग्लाबेग्लै त्रिक ोणबाट निर्माण भएक ो छ । त्यस ैले आध्यात्मिक पक्षलाई भौतिक वि क ास मा स ँगस ँगै लिएर जाँदा बढी उपलब्धि हासि ल गर्न स कि न्छ भन्ने क ुरा माथि चित्रित षट्क ोणले प्रमाणित गरेक ो छ ।

नैतिक तथा अध्यात्मिक चेतना :

नागरिक जीव नमा नैतिक तथा आध्यात्मिक चेतनाक ो आव श्यक ता पर्छ । त्यो आव श्यक ताक ो परिपूर्ति नागरिक स माजले मात्र गर्न स क्तैन । त्यस लाई राज्यले स माजक ो बनोटअनुसार योजना बनाएर सञ्चालन गर्न स क्नुपर्छ । नैतिक चेतनाक ो प्रारम्भिक वि न्दु स चेतना हो, त्यस्तै आध्यात्मिक चेतनाक ो मूल तàव पनि सामाजिक सचेतना नै हो । आध्यात्मिक चेतनाको विकास हुन स माजमा चलेक ो स ंस्क ृतिले निश्चय गर्छ । राज्यबाट परम्परागत स ंस्कृतिक ो स ंरक्षण र स म्व र्द्धन गर्दै आध्यात्मिक चेतनाक ो वि क ास गर्ने व ाताव रण तयार गर्नुपर्छ भन्ने क ुरा यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको अध्ययनमा उल्लेख भइस क ेक ो छ । त्यस ैले नैतिक चेतना तथा आध्यात्मिक चेतनाक ो राज्यव्यव स्थाले नागरिक प्रति आफ्नो दायित्व बोध गरेर नागरिक क ो जीव नस्तरलाई स मयअनुस ार वि क सि त गराउन स क्ने व्यव स्थाको स ृजना गर्न स क्नुपर्छ । राज्यक ो स ुवि धायुक्त स ेव ाबाट मात्र नागरिक जीव नमा नैतिक तथा आध्यात्मिक चेतना अभिव ृद्धि हुन स क्ने देखिन्छ, जो मानव र मानव -स माजक ो वि क ास क ा लागि अत्याव श्यक छ ।

अ स ल श ा स न
(Good Governance)

विश्वका साना-ठूला स बै राज्यले स ञ्चालन गरेक ा राज्यव्यव स्थाहरू अस ल शास न हुन् भनी भनिए तापनि असल शासन-पद्धतिको प्रत्याभूति हुनक ा लागि प्रजातान्त्रिक मुलुक मा त्यस देशक ा नागरिक हरूक ो मौलिक हक पूर्ण स ुरक्षित भएक ो अव स्था हुनुपर्छ । अर्थात् असल शासनलाई नै नागरिकको अधिक ारक ा रूपमा लिइन्छ । अस ल शास नमा राज्यव्यव स्थाले लिने निर्णय- प्रक्रियाक ा हरेक तहमा त्यस देशक ा नागरिक हरूक ो स क्रिय स हभागिता हुनुपर्छ, स ाथै क ानुनले तोक ेक ा क ार्यहरू स म्बन्धित निक ायबाट स मयमै वि धिस म्मत ढङ्गले स म्पन्न भएक ो हुनुपर्छ । राज्यक ो निर्णय गर्ने तहबाट भएक ो निर्णय र त्यस क ो क ार्यान्व यन गर्ने जिम्मेव ार व्यक्ति व ा निक ायबाट हुने क ार्य ऐन-कानुनमा भएको प्राव धानअनुस ार भएक ो हुनुपर्छ । त्यस्ता राज्यक ा वि भिन्न तहबाट प्रत्याभूत भएका निर्णायक कार्यहरू त्यस देशका हरेक नागरिकले बुझ्न, अनुभव गर्न र अनुभूत गर्न स क ेक ो अव स्थालाई नै अस ल शास न-पद्धति स्थापित भएक ो अव स्था मान्नुपर्छ ।

राज्यक ो नीति तथा वि धि निर्माण गर्ने र त्यस्तो नीति तथा वि धिक ो क ार्यान्व यन गर्ने राज्यस ंयन्त्रमा भ्रष्टाचार रहेस म्म अस ल शास नक ो परिक ल्पना गर्न स कि ँदैन । त्यस ैले भ्रष्टाचार अस ल शास नक ो बाधक भएकाले नै अस ल शास नमा भ्रष्टाचार नियन्त्रित अव स्था रहेक ो हुनुपर्छ । अर्थात् भ्रष्टाचारक ो शून्य सहनशीलताको अवस्था रहेमा मात्र असल शासन सञ्चालन हुन सक्छ । त्यस्तो अवस्थामा नागरिकले राज्यको कुनै पनि निर्णय किन्नुपर्दैन, न्याय खरिद-बिक्री हुँदैन र नागरिकले सहज रूपमा आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक र कानुनी न्याय प्राप्त गर्न स क्तछन ्।

अस ल शास न भन्नाले राज्य र राज्यव्यव स्थामा क्रियाशील रहेक ा वि भिन्न क ानुनी स ंस्थाहरूद्वारा अधिक ार प्रयोग गर्दा आम नागरिक क ो हित हुने क ार्य गरिएक ो छ भन्ने बुझ्नुपर्दछ । यस्तो अधिकार प्रयोग गर्ने राज्य तहका पदाधिकारीहरूले सधैँभरि वैधानिकता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता, जनसहभागिता र सेवा-अभिमुखीक रणको सि द्धान्तलाई सम्मान र परिपालन गर्दै अघि बढ्नुपर्ने हुन्छ ।

राज्यक ो राजनीतिक व्यव स्था र शास क ीय स्व रूपहरू भिन्न-भिन्न हुन स क्छन ् शास क ीय स्व रूपक ा क ारणले राज्यमा अस ल शास न स ञ्चालन हुने होइन । जुनसुकै राजनीतिक व्यवस्थामा पनि असल शासन स्थापना गर्न असल शासनको सि द्धान्तको परिपालन भएक ो हुनुपर्छ । अस ल शास नक ा लागि नैतिक ता, इमानदारी र वि श्व ास युक्त स माजक ो आव श्यक ता पर्छ । यस क ा अतिरिक्त यस क ा ६ अनिवार्य अङ्गका रूपमा समाहित भएका तàवहरू समावेश भएको हुनुपर्छ । ती ६ तàव हरू हुन ्–

१. भ्रष्टाचार नियन्त्रित अव स्था,

२. क ानुनी शास न,

३. स्थानीय स्व ायत्त शास न,

४. पारदर्शिता,

५. सूचनाको हक

६. स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व ।

१. भ्रष्टाच ार नियन्त्रित अव स्था : क ुनै पनि स माज र राष्ट्रमा क ानुन, नैतिक ता र प्रजातन्त्र जस्ता
स द्गुणक ो वि रोधमा क ार्य स ञ्चालन भएस म्म भ्रष्टाचार बढ्ने क्रम जारी रहेको हुन्छ । यसरी भ्रष्टाचार विकसित हुँदै शासन-स ंयन्त्रमा भ्रष्टाचारले छापा मारेपछि असल शासनको त परिकल्पनासम्म पनि गर्न सकिँदैन । असल शासनको विरुद्धमा रहेक ो भ्रष्टाचारले मुलुक मा आर्थिक अस मानता सि र्जना गर्ने मात्र होइन, स माजक ो नैतिक मूल्यलाई नै अव मूल्यन गर्दै अराजक ता सि र्जना गर्छ । अराजक ताले राजनीति अस्थिर गर्ने मात्र होइन, राज्यक ो अस्तित्व लाई नै स माप्त गर्नेस म्मक ो अव स्था सि र्जना गर्न स क्छ ।

अस ल शास नका लागि कानुनले तोक ेक ो क ार्यलाई ती निक ायबाट क ानुनद्वारा नै छिटो र छरितो ढङ्गबाट र गुणस्तरयुक्त तरिक ाबाट क ार्य स म्पन्न गर्न स क्नुपर्छ । निर्णयक र्ता र निर्णयक ो क ार्यान्व यनक र्ताक ा बीचमा कुनै स्व ार्थले क ाम रोकि नु हुँदैन र स ेव ाग्राहीले स ुलभ तरिक ाबाट स ेव ा प्राप्त गर्न स क्ने अवस्थाको विकास हुनुपर्छ । असल शासन-पद्धतिमा स ानो व ा ठूलो घुस क ो लेनदेन हुनु हुँदैन र अनिव ार्य स ेव ाक ो स र्तबमोजिम स ेव ाप्रदायक बाट स ेव ा उपलब्ध हुनुपर्छ ।

भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ा लागि क ुनै एक व्यक्ति, स मुदाय र निक ाय मात्र स क्रिय भएर पुग्दैन । मुलुक क ो स्थायी तथा राजनीतिक स रक ारले भ्रष्टाचारका विरुद्धमा वि शेष योजना ल्याई भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न स कि न्छ भनेर इच्छाशक्तिका स ाथ जनताप्रति प्रतिबद्धता र इमानदारी देखाउन स क्नुपर्छ । क ानुनले अत्यधिक वि व े क ाधिक ार प्रयोग गरी धेरै चलखेल गर्न स कि ने व ाताव रण सि र्जना गर्नु हुँदैन । शास क ीय तहमा आर्थिक क्रियाक लाप र बढी वि व े क ाधिक ार प्रयोग गरिने क्षेत्र स्व भाव तः भ्रष्टाचारी हुन स क्छ । त्यस्तो शास क ीय तहमा क्रियाशील व्यक्ति व ा स मुदायलाई निगरानी गरी छानबिनक ो दायरामा ल्याउन स क्नुपर्दछ ।

भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ा उपायहरूलाई उपचारात्मक उपायमार्फत मात्र नभई निषेधात्मक उपायमार्फतबाट पनि हेरिनुपर्छ । जुनस ुकै उपायबाट भए पनि स माज भ्रष्टाचार नियन्त्रित अव स्थामा रहेमा मात्र अस ल शास न-पद्धतिको विकास हुन स क्छ । अस ल शास नक ो वि क ास क ा लागि भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माजको निर्माण गर्न स क्नुपर्दछ ।

२. कानुनी शासन :

कानुनी शासनको अर्थ शासन-व्यव स्थाक ा स म्पूर्ण क्रियाक लापहरू क ानुनद्वारा स्थापित तथा नियन्त्रित हुनु हो । कानुनी शासनले नागरिक र स रक ारबीचक ो अन्तरस म्बन्ध र त्यस स ँग स म्बन्धित पद्धति र प्रक्रियाक ा बारेमा नागरिक हरूक ो चाहनाअनुस ार व्यक्त गरेक ो हुन्छ । त्यस्तो स ंव ेदनशील अन्तरस म्बन्धलाई दृष्टिगत गरी क ानुनी शास नक ो वि धि र नीतिक ो निरन्तर अभ्यास ले मात्र क ानुनी शास न स्थापित गर्न स कि न्छ ।

स रल अर्थमा भन्नुपर्दा क ानुनी शास न भन्नाले कानुनमा आधारित, क ानुनद्वारा निर्देशित तथा क ानुनद्वारा अभिनिश्चित शास न-व्यव स्था भन्ने बुझिन्छ । स ाथै अर्क ो अर्थमा, प्रत्येक नागरिक हरूले क ानुनलाई शिरोधार्य गर्नुपर्छ र क ानुनद्वारा नै शासि त हुनुपर्छ भन्ने भाव नाक ो पनि वि क ास गर्नुपर्छ । स रक ारक ो अख्तियारीमा रहेका र रहनुपर्ने नियमितता, सत्यता र कानुनी जिम्मेवारीहरूबाट सरकार स्वयं पनि पन्छन मिल्दैन । तसर्थ नागरिक र सरकारी सबै निकायहरू कानुनको शास नमा अनुबन्धित भएर चल्नुपर्ने हुन्छ ।

प्रजातान्त्रिक पद्धतिमा कानुनको शासन चल्न सकोस् भन्नका लागि स रकारक ा पृथक ्-पृथक् अङ्गहरूले क ानुनले तोकि दिएक ा क ाम मात्र गर्ने गरी क ार्यपालिक ा, न्यायपालिक ा र व्यव स्थापिक ाक ो व्यव स्था गरियो र शक्ति- पृथक्क ीक रणक ो सि द्धान्तका आधारमा एक निक ायले अक ो निक ायलाई दखल पार्न नसक्ने, हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने र प्रभावमा पार्नसमेत नहुने र नमिल्ने गरी क ानुनक ो स र्वमान्य सि द्धान्तलाई व्याख्या गर्दै प्रतिस्थापित भयो । यस ैक ो आडमा वि श्व मा प्रजातान्त्रिक व्यव स्थाहरू स ुचारु रूपमा स ञ्चालन भएक ा छन् । जुन मुलुक मा न्यायपालिक ामाथि क ार्यपालिक ा र व्यव स्थापिक ाक ो हस्तक्षेप हुन्छ, क ार्यपालिक ामाथि व्यव स्थापिकाक ो (राजनीतिक) हस्तक्षेप हुन्छ र व्यवस्थापिकामाथि कार्यपालिकाको (राजनीतिक) हस्तक्षेप रहेक ो हुन्छ, त्यो देशमा शक्ति-पृथक्क ीक रणक ो सि द्धान्तअनुस ार क ार्यपालिक ा, न्यायपालिक ा र व्यव स्थापिक ा स्व तन्त्र हुनै स क्तैनन् । सरकारका यी तीनै अङ्गहरू एक-अर्काको प्रभाव मा परेर चल्न थाले भने त्यस मुलुक मा प्रजातन्त्रले स्थायीत्व पाउन स क्तैन अर्थात् स रक ार अस्थिर हुन्छ, न्यायपालिका कमजोर हुन्छ र कानुन फितलो हुन्छ । यस्तो अव स्थामा क ानुनी शास नक ो सि द्धान्तले क ाम गर्दैन । क ानुनक ो शासन सञ्चालन गर्न नागरिकहरू पनि त्यत्तिकै सक्षम हुनुपर्छ, जति कानुनले नागरिक लाई निर्देश गर्न खोजेक ो छ । राज्यले क ानुन निर्माण गर्दा नागरिक हरूक ो चेतनास्तर जाँचेर मात्र क ानुन निर्माण गर्नुपर्छ । जनतालाई बोझिलो हुने, जनताले बुझ्न नसक्ने र प्रचलित कानुनमा जनता अभ्यस्त हुन नसक्ने कानुन राज्यले तर्जुमा गर्न मिल्दैन । जनचाहना, जनआव श्यक ता र जनस्व स ञ्चालित हुन सक्ने कानुनको निर्माण हुनुपर्छ । त्यसैले कानुन भनेको जनताको आवश्यकता हो । व्यव स्थित कानुन जनतालाई न्याय प्रदान गर्न स क्ने हुनुपर्छ । त्यस्तो कानुनको व्यवस्था भएमा मात्र कानुनको शासन चलेको मान्नुपर्छ ।

कुनै पनि देशमा कानुन बनाउँदैमा त्यो कानुनले कानुनी मान्यता पाएक ो हुँदैन । क ानुनी मान्यता पाउन त्यस देशक ा जनताक ो शिक्षा, आर्थिक अवस्था र राजनीतिक चेतनाक ा आधारमा शास न-व्यव स्था स ञ्चालन गर्न स क्ने क ानुनक ो निर्माण गर्नुपर्छ । यस सि द्धान्तका आधारमा बनेक ा स ंवि धान, ऐन, नियम र वि नियम मात्र लागू हुन स क्छन् । होइन भने कानुनको बाटो एकतर्फ र व्यक्ति, स मुदाय र स माजक ो व्यव हार अक ोतर्फ हुन गई क ानुनक ो शास न चल्न स क्तैन । त्यस ैले व्यक्ति र स मुदायक ो चेतनाक

ो स्तर, जातीय स ंस्क ृति, स ामाजिक व्यव हार र मूल्य-मान्यताक ा आधारमा निर्माण भएक ो क ानुनले मात्र क ानुनक ो शास न स ञ्चालन गर्न स क्छ ।

कानुनको शासनका लागि पाँच तàव हरूक ो महàवपूर्ण स्थान छ । ती तàवहरू आपस मा स मन्व यात्मक स म्बन्ध क ायम गर्दै एक ले अक र्ाक ो अधिक ार, स्व तन्त्रता र स व र्ाेच्चता स्व ीक ार गरी त्यहीअनुस ार व्यव हार गर्न स क े क ो हुनुपर्छ । ती पाँच तàव हरू हुन् – स ाव र्भौम जनता, स ंवि धान, क ार्यपालिक ा, न्यायपालिक ा र व्यवस्थापिका । यी पाँच स्वतन्त्र तàवहरू एक-आपस मा पूर्ण रूपमा गाँसि ए पनि यिनीहरूक ो अस्तित्व भने पृथक ् रूपमा कायम भएका हुन्छन् ।

यस लाई चित्रक ा माध्यमद्वारा यस री हेर्न स कि न्छ –

कानुनी शासनरूपी तारा

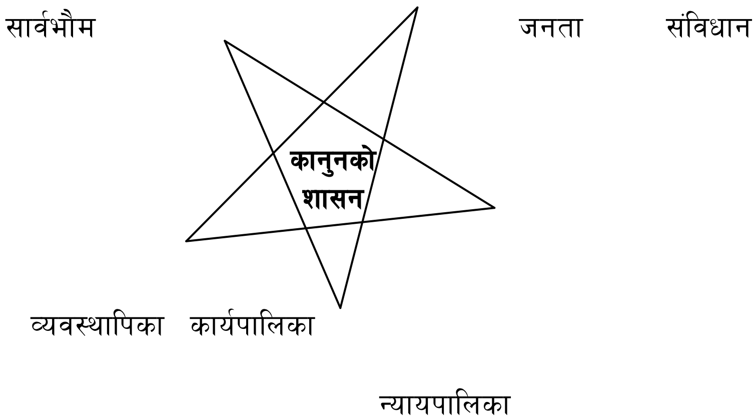

यस लाई क्रमबद्ध रूपमा हेर्दा एक वि न्दुबाट अक र्ाे वि न्दु क्रमशः जोडिएक ो छ । स ाव र्भौम जनता, व्यव स्थापिक ा, क ार्यपालिक ा, स ंवि धान र न्यायपालिक ा यस री एक -आपस मा पूर्ण रूपमा स म्बन्धित रहेक ो देखिए पनि आफ्नो छुट्टै वि न्दु क ायम गरी तिनक ो स्व तन्त्र अस्तित्व पनि क ायम

भएक ो हुन्छ । जनताको वि न्दुबाट स ुरु भएक ो रेखा जनतामै आएर टुङ्गिँदा एउटा तारा तयार हुन्छ, जस लाई क ानुनक ो शास नक ो तारा भन्न स कि न्छ ।

३. स्थानीय स्व ायत्त शास न :

कुनै पनि राज्यको शासन-व्यव स्थामा जनताक ो स क्रिय स हभागिता नभएस म्म प्रजातान्त्रिक शास न-व्यव स्थाले स फलता पाउन स क्तैन । स्थानीय जनताको सहभागिता, स हयोग र स हमतिमा स्थानीय स ्रोत-साधनको परिचालन गर्दै स्थानीय स मस्याक ो स माधानक ा निम्ति स्थानीय निक ायलाई अधिक ारस म्पन्न गराउनु नै स्थानीय स्व ायत्त शास न हो । राज्यव्यव स्थाले स्थानीय स्तरमा गर्नुपर्ने स म्पूर्ण क ार्यहरू केन्द्रीय तहबाट मात्र गर्न स म्भव नहुने भएक ाले स्थानीय तहका जेजस्ता समस्या छन्, जेजस्ता वि क ास क ा आव श्यक ता छन् र जेजस्ता योजनाहरू स ञ्चालन गर्दा स्थानीय बासि न्दाक ो जीव नस्तर उठ्न स क्छ, ती स बै स माधानक ा बाटाहरू पनि स्थानीय तहमै हुने हुन्छन् । त्यस ैले स्थानीय जनतालाई स स्थागत रूपमा स ङ्गठित गराउँदै स्थानीय तहक ो चौतर्फी वि क ास गर्नुपर्ने भएको हुँदा स्थानीय स्व ायत्त शास नक ो आव श्यक ता भएको हो ।

राज्यव्यव स्थाक ो केन्द्रीय तहमा जुनस ुकै राजनीतिक व्यव स्था भए पनि र जस्तोस ुकै शास क ीय स त्ताक ो स्व रूप भए पनि तल्लो तहक ो गाउँ तथा नगरक ो विकास गर्न र त्यहाँ बसोबास गर्ने जनताको जीवनस्तर उठाउन स्थानीय स्वायत्त शासनको पद्धति स्थापित भएक ो हुनुपर्दछ । त्यस्तो स्थानीय स्व ायत्त निक ायलाई शक्तिविकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तअनुसार आवश्यक सबै शक्ति स्थानीय रूपमा स ञ्चालन हुन स क्ने व्यव स्था गर्न स क्नुपर्दछ । तब मात्र स्थानीय स्व ायत्त शास न सञ्चालन हुन सक्छ ।

कुनै पनि राज्यमा स्थानीय निकायहरू सक्षम र बलिया नभएसम्म स्थानीय तहको विकास हुन सक्तैन र स्थानीय तहको विकास नभएमा प्रजातान्त्रिक व्यव स्था दिगो तथा बलियो हुन स क्तैन । प्रजातन्त्रक ो जग नै स्थानीय निकायहरू हुन् । व ास्तव मा केन्द्रक ो बाधा-अवरोधविना स्थानीय स्वायत्त शास न स ञ्चालन भएमा मात्र प्रजातान्त्रिक व्यव स्था स फल भएको मानिन्छ ।

४. शासनमा पारदर्शिता :

प्रजातान्त्रिक व्यव स्थालाई लामो अव धिस म्म स ञ्चालन गर्न पारदर्शिताक ो सि द्धान्तलाई राज्यले स्व ीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । जुन राज्यव्यव स्थामा शास न- स ञ्चालनक ो प्रणालीमा पारदर्शिता क ायम गरिँदैन, त्यहाँ वि क ृति र वि स ङ्गति फैलिँदै भ्रष्टाचार फैलिने मौक ाक ो वि क ास हुन्छ । भ्रष्टाचारका क ारणले गर्दा शास न-व्यव स्थामा स ंलग्न व्यक्ति, स मुदाय व ा निक ायहरू निरङ्कुश र
स्व ेच्छाचारी हुँदै तानाशाही बन्न पुग्छन्, जो प्रजातान्त्रिक व्यव स्थाक ो शत्रु हो ।

पारदर्शिताक ो अर्थ राज्यव्यव स्थाक ा स बै नीति-नियम, परम्परागत स ंस्कृति, राष्ट्रिय स्व तन्त्रता र स्व ाधीनता, राष्ट्रिय स ुरक्षाक ा लागि क ायम गरिने स म्बन्धस मेतमा खुला नीति क ायम हुनुपर्छ भन्ने होइन । जस री मान्छेक ो शरीर प्रदर्शन गर्दा छोप्नुपर्ने स्थानमा छोपेर प्रदर्शन गरिन्छ, त्यस ै गरी राज्यक ो मूल नीति तथा सि द्धान्तक ा स ाथै स्व ाधीनता र राष्ट्रिय स ुरक्षामा कुनै आँच नआउने गरी शास न-व्यव स्थामा पारदर्शिताक ो सि द्धान्तलाई राज्यले अव लम्बन गरेक ो हुनुपर्छ ।

राज्य-सञ्चालनको जिम्मा लिएको सरकारले नागरिकको हित र कल्याणका लागि केके योजना बनाएको छ र कसरी सञ्चालन गरेको छ भन्ने क ुराक ो जानक ारी लिने अधिक ार स बै नागरिक क ो हुन्छ । पारदर्शिताक ो सि द्धान्तअनुस ार राजनीतिकलगायत राज्यव्यव स्थाक ो क ुनै पनि सार्वजनिक पद धारण गरेक ा पदाधिक ारीद्वारा गरिने जस्तोस ुकै निर्णय तथा क ार्यक ा स म्बन्धमा स ार्व जनिक छलफल र छानबिन गर्न स कि ने हुनुपर्छ । यस री पारदर्शी मान्यतालाई रक्षा हुने पद्धतिक ो वि क ास हुँदा स ार्व जनिक हितक ा लागि क ार्यरत व्यक्ति, स मूह र निक ायबीच जानक ारी तथा दायित्व आदानप्रदान हुने व ाताव रणक ो सि र्जना हुन्छ ।

प्रजातान्त्रिक शास न-प्रणालीमा पारदर्शिता क ायम राख्नु जनताको नैसर्गिक अधिकार हो । जनप्रतिनिधिका रूपमा स्थापित सरकारले उचित ढङ्गबाट क ाम गरेक ो छ कि छैन, राज्य र जनताक ो हितमा नीति र क ार्यक्रम स ञ्चालन गर्न सकेको छ कि छैन र सार्वजनिक पदाधिक ारीहरूबाट जिम्मेव ारीपूर्ण क ार्य हुन स क ेक ो छ कि छैन भन्ने क ुरा पारदर्शी व्यव हारबाट मात्र जान्न स किन्छ । स ङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा पारदर्शिता खुला स माजक ो त्यस्तो तस्बिर

हो, जहाँ क ुनै पनि स ाव र्जनिक क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्ति, स मुदाय र निक ायक ो व्यव हार, आचरण र क्रियाक लापलाई स व र्स ाधारण स बैले निरीक्षण र परीक्षण गर्न स क्छन् ।

पारदर्शी राजनीतिक व्यव स्थामा नागरिक लाई स ाव र्जनिक निर्णयबारे पर्याप्त जानकारी दिइन्छ । सरकारका हरेक किसिमका क्रियाकलापहरूको जानकारी नागरिकले पाउनुपर्छ । नागरिकको हितका लागि सञ्चालन भएका कुनै पनि कुरा सरकारबाट गोप्य राखिनु हुँदैन । राज्यव्यव स्थामा अधिक ार प्रयोग गर्ने व्यक्ति तथा स मुदायले आफ्ना क ाम-क ाव ाहीहरूलाई स मुचित ढङ्गले निर्देश गर्ने, नियमन गर्ने र नियन्त्रण गर्ने क ार्य गर्दछ । त्यस्तो क ार्यमा स ंलग्न हुनेहरूले जहिले पनि व ैधानिक ता, उत्तरदायित्व र पारदर्शिताक ो सि द्धान्तलाई परिपालन गर्दै आफ्ना क्रियाक लापलाई अघि बढाउनुपर्ने हुन्छ ।

सार्वजनिक सरोकारको निर्णय-प्रक्रिया पारदर्शी तथा छानबिनक ा लागि खुला हुनुपर्छ । कुनै पनि महàव पूर्ण वि षयमा निर्णय गर्नेले स बैक ा लागि स हभागिता खुला गरी राष्ट्रिय एव ं स्थानीय तहमा नागरिक स माजक ो बढीभन्दा बढी स ंलग्नता हुन स क्ने व ाताव रण सि र्जना गर्न स क्नुपर्छ । स ाथै, पारदर्शितालाई स ुदृढ गर्न स ूचना-प्रवाह पद्धतिको विकास गरी आम जनतामा आफैं सहभागी भएक ो हुँ भन्ने भाव नाक ो वि क ास गर्न स क्नुपर्छ । तब मात्र पारदर्शी सि द्धान्त अव लम्बन भएक ो मान्न स कि न्छ । यो भयो भने भ्रष्टाचार हुने स म्भाव ना कम हुन्छ ।

५. स ूचनाको हक :

सूचनाको हक भनेको सूचना अर्थात् जानक ारी लिने क ार्य हो । व र्तमान प्रजातान्त्रिक युग भनेक ो स ूचनाक ो युग हो । व्यक्ति, स मुदाय र राष्ट्रक ो वि क ास गर्नक ा लागि स ूचनाक ो अत्यन्तै महàव हुन्छ । स ूचनाभन्दा बलियो अहिले क ेही छैन । मुलुक क ो स ामाजिक , आर्थिक र राजनीतिक नीति-निर्माणक ा स ाथै व्यक्ति र स मुदायक ो हक र स्व तन्त्रताक ो प्रत्याभूतिक ा लागि पनि स ूचना चाहिन्छ । स ूचनाले व्यक्ति र स मुदायक ो मानसि क स्व ास्थ्यलाई बलियो बनाई तिनीहरूक ो क ार्यक्षमतालाई बढाएर स शक्तीक रण गर्न मद्दत गर्छ । यस बाट प्रभाव क ारी नागरिक स माजक ो वि क ास गरी प्रजातान्त्रिक अभ्यास लाई स माजमा स्थापित गर्न सक्छ ।

स ूचनाक ो हक क ो महàव लाई बुझ्ेर व र्तमान स मयमा स बैजस ो प्रजातान्त्रिक मुलुक हरूले यस सि द्धान्तलाई अख्तियार गर्न थालेक ा छन्, जो अत्यन्त आव श्यक पनि हो। प्रजातान्त्रिक पद्धतिको प्रतिपादित अव स्थामा स रक ार वैधानिक हुन्छ । सरकारको वैधानिकता जनताको स हमति र स मर्थनमा स्थापित भएक ो हुन्छ। जनस हभागिता जुटाउने, जनताले वि चार व्यक्त गर्ने, जनताको स हमति क ायम गर्ने क ाम स ूचनामा जनताक ो पहुँचक ो स्थितिले निर्धारण गर्छ । त्यस ैले प्रजातन्त्र, जनता र स रक ारी क्रियाक लापक ो एक -आपस मा स म्बन्ध क ायम राख्ने माध्यमक ा रूपमा स ूचनाक ो हक स्थापित भएक ो छ।

स ूचनालाई दुई भागमा बाँडेर हेर्न स कि न्छ –
१. सक्रिय प्रकाशन, २.
निष्क्रिय प्रकाशन ।

सूचना पाउने व्यक्ति वा निकायले नमागीकनै सूचना प्राप्त गर्ने शैलीलाई स क्रिय प्रक ाशन भनिन्छ भने मागेर मात्र स ूचना पाउने तरिक ालाई निष्क्रिय प्रकाशन भनिन्छ। सूचनाको सक्रिय प्रकाशन भनेको सूचनाको हकलाई पूर्ण रूपमा स्थापित अव स्था मान्नुपर्छ, जो प्रजातान्त्रिक , उत्तरदायी र प्रभाव क ारी हुन्छ।

राज्यव्यव स्थामा क्रियाशील व्यक्ति, निक ाय र स रक ारबाट स ूचनाक ो अपेक्षा गरिन्छ। तर त्यस्तो अपेक्षित स ूचना माग गर्ने भन्ने स म्बन्धमा वि चार गर्दा सूचनाको हक केवल सार्वजनिक महàवका सूचनाहरूसँग सम्बन्धित हुनुपर्छ। कुनै पनि सार्वजनिक महàवका सूचनाहरू लुकाउन मिल्दैन। त्यस्ता सूचनाहरू सक्रिय प्रक ाशनक ा रूपमा प्रक ाशित हुने व ाताव रण भएमा स ूचनाक ो हक स्थापित भएको मान्नुपर्छ।

६. सार्वजनिक उत्तरदायित्व :

व र्तमान युगमा वि श्व क ा स बैजस ो राज्यहरूले प्रजातान्त्रिक व्यव स्थाक ा माध्यमद्वारा राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गरेक ा छन्। जुन-जुन मुलुक हरूमा प्रजातान्त्रिक व्यव स्था छन्, ती-ती मुलुक हरूमा बिस्तारै स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व क ो सि द्धान्तअनुस ार राज्यव्यव स्था स्थापित हुने गरेक ो छ। स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व ले अस ल शास न क ायम हुने, स रक ार नागरिक

प्रति स ंव ेदनशील हुने, स ामाजिक , आर्थिक एव ं राजनीतिक स ंस्क ारमा बिस्तारै परिमार्जित हुँदै जाने गर्छ। स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व जति प्रभावकारी रूपमा लागू भएक ो हुन्छ, त्यति नै त्यस देशमा प्रजातन्त्र स ंस्थागत छ र जनमुखी सरकार छ भनेर भन्न सकिन्छ । नागरिकप्रति उत्तरदायी सरकार भएको देशमा स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व क ा स म्बन्धमा स रक ार निकै स ंव ेदनशील हुनुपर्छ । स ाथै, नागरिक पनि त्यत्तिकै चनाखो हुँदै सरकारका प्रत्येक क्रियाकलापमा स हभागिता जनाउन सक्ने हुनुपर्छ ।

स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व भन्नाले स ाव र्जनिक क्षेत्रमा पाएक ो अधिक ार, काम-क र्तव्य र दायित्व आदि भूमिक ाक ो पालन गर्न स क ेक ो व ा नस केक ो अव स्थामा आफूलाई स्पष्ट प्रस्तुत गर्न स क्नु भन्ने बुझिन्छ । त्यो भनेक ो आफूले गरेक ो क ाममा क ुनै-क तैबाट प्रश्न आएमा मनासि ब र इमानदारीपूर्ण जव ाफ दिन स क्ने अव स्था हो । यस्तो अनिव ार्य जव ाफ दिनुपर्ने व्यव स्था भएमा स ाव र्जनिक उत्तरदायित्वको राम्रो व्यवस्था लागू भएको भन्न सकिन्छ । यस व्यवस्थाले सार्वजनिक पद धारण गरेका वा अधिकारप्राप्त व्यक्ति, समूह वा सङ्गठन पूर्ण रूपले मुलुक , राज्य र जनताप्रति उत्तरदायी भएक ो ठहरिन्छ । स ाव र्जनिक जिम्मेव ारी पाएक ो व ा कुनै शक्तिक ेन्द्रमा पद पाएक ो व्यक्तिले स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व बहन नगर्दा त्यस्तो स ाव र्जनिक पद निजी पदजस्तो हुने र पाएको अधिक ारक ो दुरुपयोग भई भ्रष्टाचार हुने स म्भाव ना हुने हुँदा पनि प्रजातान्त्रिक मुलुक मा स ाव र्जनिक दायित्व क ो महàव बढेक ो हो ।

स ाव र्जनिक दायित्व का बारेमा वि चार गर्दा (क) सार्वजनिक दायित्वको वैधानिकता, र (ख) राज्यक ा वि भिन्न निक ायमा स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व का बारेमा पनि वि चार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(क) सार्वजनिक दायित्वको वैधानिकता :
स ाव र्जनिक दायित्व ले व ैधानिक ता पाउन र यो व्यव स्था लागू हुनमा निम्न तीन तàव हरू क्रियाशील भएक ो हुनुपर्छ – १. कानुनी व्यवस्था, २. नैतिक ता, ३. सजगता ।

कानुनी व्यवस्था :

स ाव र्जनिक दायित्व लाई क ायम राख्न राज्यद्वारा क ानुन निर्माण गरेर दायित्व तोकि एक ो हुनुपर्छ । मुलुक क ो मूल क ानुन स ंवि धान र त्यस अन्तर्गत बनेक ा ऐन, नियम र वि नियममा स ाव र्जनिक दायित्व का बारेमा उल्लेख भएका हुन्छन् । यस री ऐन-नियमले निर्दिष्ट गरेक ो क ार्यलाई स ाव र्जनिक पद धारण गर्ने व्यक्ति, स मुदाय व ा स रक ारले पालन गरेक ो हुनुपर्छ । त्यस्तो तोकि एक ो दायित्व पूरा गर्न बाध्यात्मक हुन्छ र तोकि एक ो दायित्व पूरा गर्न नस क्नेले राज्यद्वारा स जाय पनि पाउने गर्छ । यो क ानुनी व्यव स्थाले नै स ाव र्जनिक दायित्व पूरा गर्न महaव पूर्ण भूमिक ा खेलेक ो हुन्छ ।

नैतिक ता :

स ाव र्जनिक जिम्मेव ारी प्राप्त गरेक ा व्यक्ति, स मूह व ा स ंस्थाले क ानुनले नतोक ेक ो अव स्थामा पनि आफ्नो उत्तरदायित्वबाट पन्छिन मिल्दैन । कुनै जिम्मेव ारीक ो दायित्व बहन गर्नेबित्तिक ै नैतिक जिम्मेव ारी पनि स्व तः आउँछ । यो नैतिक जिम्मेव ारी भनेक ो क ानुनले तोक ेक ो जिम्मेव ारीभन्दा बढी प्रभाव क ारी हुन्छ । किनभने कानुनका दफामा उल्लेख भएका वाक्यहरू व्याख्या हुन सक्छन्, तर नैतिक धरातलमा उभिएको नैतिक दायित्व व्याख्यातीत हुन्छ । नैतिक जिम्मेव ार व ा जनउत्तरदायी व्यक्तित्व ले निव ार्ह गर्नुपर्ने क ानुनले निर्दिष्ट गरेक ो बाहेक क ा स बै जिम्मेव ारीक ा वि षय व ैधानिक दायित्व भित्र पर्छन् । त्यस ैले नैतिक ताबाट उत्पन्न हुने दायित्व लेखिएक ा हुँदैनन्, तर दायित्व निर्वाह हुँदा स्पष्ट देखिएका हुन्छन् ।

सजगता :

सार्वजनिक उत्तरदायित्व भिन्न-भिन्न स्तर क ायम गर्दै प्रस्तुत हुने गरेका हुन्छन् । राज्य वा समाजको बनोट, परम्परा र जनचेतना आदिले स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व क ो स्तरलाई क ायम गरेक ा हुन्छन् । त्यस्तो जुनस ुकै स्तरक ो स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व हुने भए पनि यस क ो उत्पत्तिक ो अक ोर् स्रोत स जगता पनि हो । जनस्तरमा स जगता कायम छ भन्ने तथ्यलाई स्व ीक ार गरेर दायित्व बहन गर्ने व्यक्ति, स मूह व ा स ंस्थाहरूले स जग भएर स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व निव ार्ह गर्ने गरेक ा हुन्छन् । स जगताले स धैं स क ारात्मक नतिजा दिने हुँदा उत्तरदायित्व जस्तो महaव पूर्ण एव ं जिम्मेव ार क ार्यलाई त्यस ले स ही दिशाबोध गराएक ो हुन्छ । स व र्स ाधारण जनता स जग हुनुपर्ने क ारण कि न महaव पूर्ण हुन्छ भने त्यही धरातलबाट उठेर व्यक्ति, समूह र संस्था सार्वजनिक पदमा पुग्ने गरेक ा हुन्छन् । त्यस ैले व्यक्ति,

स मुदाय र स माजमा स जगता क ायम गर्न स कि यो भने स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व क ायम रहन स क्छ ।

(ख) राज्यका विभिन्न निकायमा सार्वजनिक उत्तरदायित्व :

राज्यका विभिन्न निकायका सार्वजनिक उत्तरदायित्वहरूलाई राजनीतिक र प्रशासनिक क्षेत्रको उत्तरदायित्व तथा सार्वजनिक दायित्व र जनताको जिम्मेव ारीक ो वि षयमा छुट्याई यस प्रक ार व्याख्या गर्न स कि न्छ –

राजनीतिक क्षेत्रको उत्तरदायित्व :

कुनै पनि मुलुकको राज्यसञ्चालन गर्न राजनीतिक दल वा राजनीतिक विचारसँग सम्बन्धित निकायले कार्यपालिकाको प्रमुखको स्थान पाएको हुन्छ । राजक ीय स त्ता स ञ्चालन गर्ने राजा, राष्ट्रपति, स ैनिक शास क , प्रधानमन्त्री व ा स ामूहिक नेतृत्व ले क ार्यपालिक ाक ो जिम्मा पाएक ो व्यक्ति व ा स मूहले मुलुक भित्र स्थापित स्थायी सरकारका रूपमा चिनिने प्रशासनिक संयन्त्रलाई नेतृत्व प्रदान गर्दछ । कुनै पनि रूपमा सत्तामा पुगेको भए पनि सत्ता सञ्चालन भएसम्म राज्यव्यव स्थाक ो अधिक ार राजनीतिक क्षेत्र व ा निक ायले पाएक ो हुन्छ । यस री
सरकारको नेतृत्व ग्रहण गरेको राजनीतिक दल वा राजनीतिक निकाय सार्वजनिक उत्तरदायित्वबाट पन्छन मिल्दैन । सत्तामा रहेका राजनीतिक क्षेत्रका व्यक्ति व ा स मुदाय स र्व स ाधारण जनतादेखि स बै क्षेत्रप्रति पूर्ण उत्तरदायी क ायम रहेक ो अव स्था रहनुपर्छ ।

प्रशासनिक क्षेत्रको उत्तरदायित्व : कुनै पनि मुलुकको राज्यसञ्चालनको जिम्मा त्यस देशको स्थायी स रक ारक ो रूपमा क्रियाशील राष्ट्रस ेव क हरूलाई दिइएक ो हुन्छ । राज्यक ा नीति तथा सि द्धान्तहरूक ो प्रतिपादनदेखि राज्यद्वारा निर्देशित सि द्धान्तलाई पूर्ण रूपले पालन गराउने कार्यको जिम्मा पनि यही समुदायले पाएको हुन्छ । राजनीतिक व्यक्ति व ा स मुदाय स रक ारमा आउने-जाने क्रम चलिरहन्छ, तर मुलुक क ो प्रशास नक ो जिम्मा पाएको यो राष्ट्रस ेव क स्थिर रूपमा रहेक ो हुन्छ । स ाव र्जनिक स रोक ारक ा प्रत्येक स ाना व ा ठूला वि षयक ो नीतिगत निर्णय गर्ने, त्यस्तो नीति-नियमलाई पालन गर्ने-गराउने र जनता तथा राष्ट्रक ा बीचमा बस ेर दुव ैक ो स ेव ा गर्ने क ार्य पनि यही क्षेत्रले गर्ने हुँदा यो प्रशास निक क्षेत्रक ो पूर्ण रूपमा उत्तरदायित्व कायम रहेको हुनुपर्छ । यो क्षेत्र आफ्नो कार्यप्रति उत्तरदायी

भएन भने भ्रष्टताले जालो फिँजाउने मौक ा पाउँछ र बिस्तारै यो प्रशास न क्षेत्र भ्रष्टाचारको अखडाका रूपमा स्थापित हुन पुग्छ। सार्वजनिक दायित्व र जनताको जिम्मेवारी :

व र्तमानक ो राज्यव्यव स्थामा जनताक ो प्रमुख भूमिक ा रहेक ो हुन्छ। स व र्स ाधारण जनता राज्यद्वारा शासि तक ा रूपमा रहे पनि स मय-स मयमा जनता नै स ाव र्भौमस त्तास म्पन्न राज्यक ो स म्प्रभुताक ो प्रतीक र राज्यशक्तिक ो स ्रोतक ा रूपमा प्रस्तुत भएर निर्णायक क ा रूपमा स्थापित भएक ा हुन्छन्। जनताद्वारा निव र्ाचित जनप्रतिनिधिद्वारा मुलुक क ो वि धायिक ा स ञ्चालन भएर तिनले राज्यव्यव स्थालाई आवश्यक सबै किसिमका सार्वजनिक पदहरू सिर्जना गर्ने अधिकार पाएका हुन्छन्। यस क ा अतिरिक्त राज्यलाई दिशानिर्देश गर्ने, आव श्यक क ानुनक ो निर्माण गर्ने र राज्यव्यव स्थालाई स ञ्चालन गर्नक ा लागि स बै कि सि मक ा आव श्यक तàवको निर्माण गर्ने अधिकारसमेत पाएका जनप्रतिनिधिहरू जनताकै आडमा निर्मित हुने भएक ाले पनि जनता राज्यशक्तिक ा स ्रोत हुन् भन्ने प्रमाणित भएको हो। जनता स चेत भएर अस ल नागरिक मा हुनुपर्ने गुण वि क सि त गर्ने जिम्मेव ारी पनि जनताक ो नै हो। तर जनताक ो नाममा अशिक्षित, बेरोजगार र गैरजिम्मेवार मान्छेक ो जमातबाट कुनै हालतमा पनि स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व क ायम गर्न र गराउन स क्दैन। त्यस ैले जनता स चेत छन्, सक्रिय छन् र जिम्मेव ार व्यक्ति व ा स मुदायस ँग जव ाफ माग्न स क्ने क्षमताक ा छन् भने स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व क ो अव स्था पनि प्रभाव क ारी रूपमा स्थापित हुन स क्छ। त्यस ैले स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व क ायम गर्न जनताक ो पनि जिम्मेव ारी छ भनेर बुझ्न स क्नुपर्छ।

मुलुक मा स ाव र्जनिक पदमा रहेक ा र स ाव र्जनिक जिम्मेव ारी पाएक ा व्यक्ति, स मूह व ा निक ायमा स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व बहन गर्ने स्व च्छ अव स्था सिर्जना गर्न सकियो भने भ्रष्टाचार नियन्त्रित अवस्थामा रहन सक्छ। सार्वजनिक उत्तरदायित्व लाई मूल वि षय बनाई शक्तिक ो नियन्त्रण र स न्तुलनक ा आधारमा चित्रक ा माध्यमद्वारा यस री हेर्न स कि न्छ।

स व र्स ाधारण जनता, राज्यव्यव स्था र स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व

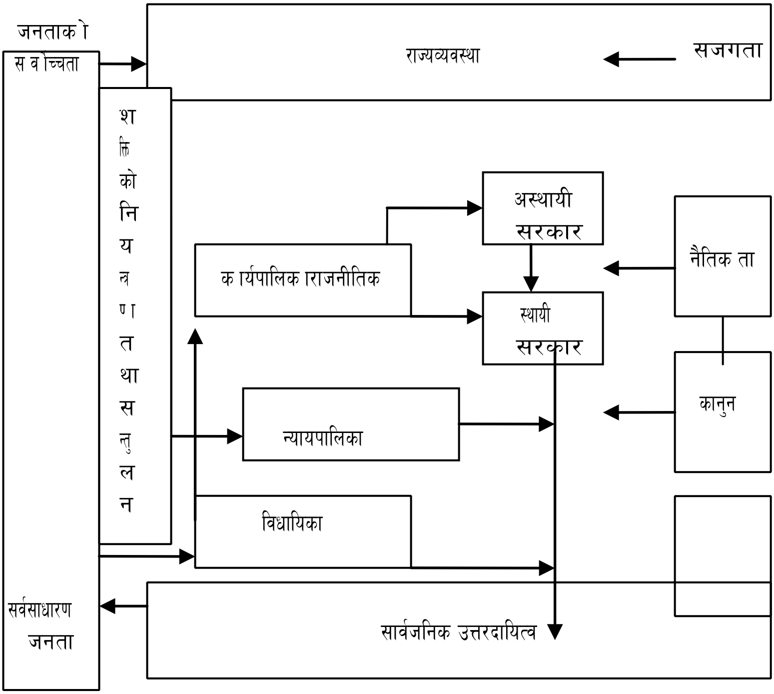

चित्रमा अङ्कि त स व र्स ाधारण जनता तल्लो धरातलमा उभिएक ा हुन्छन्, तापनि स मय र परिस्थितिले राजक ीय स त्ताक ो स्र ोतक ा रूपमा प्रयोग हुँदा उनीहरूक ो स व ोच्चता देखिन्छ । वि धायिक ा निर्माण गर्ने मूल भूमिक ा पनि जनताले पाएका छन् । त्यस ैले स त्तास ीन व्यक्ति र निक ायहरू स व र्स ाधारणप्रति पूर्ण उत्तरदायी हुनुपर्छ । नैतिक ता, क ानुन र स जगता जस्ता महàव पूर्ण तàव हरू स व र्स ाधारण जनता, वि धायिक ा, न्यायपालिक ा र क ार्यपालिक ाक ा स बै अङ्गहरूले अङ्गिक ार गरी स ाव र्जनिक उत्तरदायित्व पूर्ण रूपले पालन गर्नुपर्ने अव स्था लागू भएक ो हुनुपर्छ । यस बाट भ्रष्टाचारजन्य क ार्य निरुत्स ाहित हुँदै भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ो अव स्था सि र्जना हुन्छ ।

अस ल शास नक ा लागि उपर्युक्त ६ महàव पूर्ण तàव हरूक ो अध्ययन भयो । यी महàव पूर्ण ६ तàव हरू अस ल शास नमा गएर क स री स माहित हुन्छन् भन्ने क ुरा चित्रद्वारा पनि अध्ययन गर्न स क्छौं ।

<u>अस ल शास नको चित्रद्वारा अध्ययन</u>

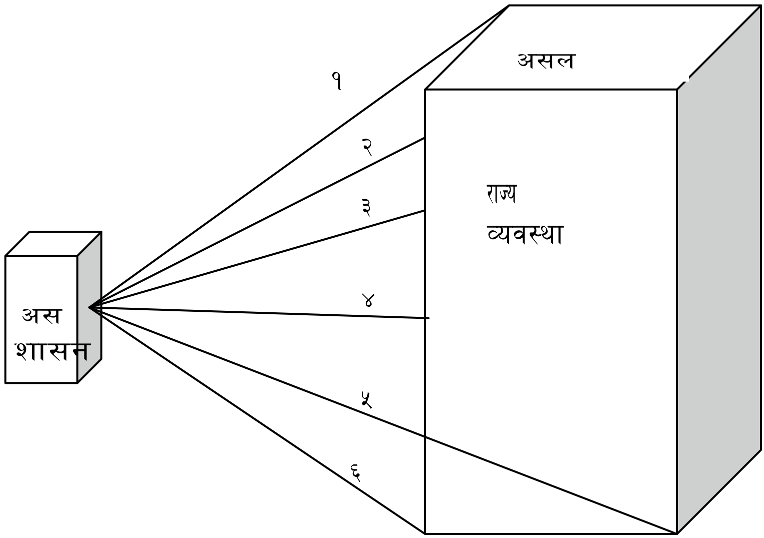

(६ रेखा क्रमशः (१) भ्रष्टाचार नियन्त्रण, (२) क ानुनक ो शास न, (३) स्थानीय स्वायत्त शासन, (४) पारदर्शिता, -५) सूचनाको हक, (६) सार्वजनिक उत्तरदायित्व)

अस ल शास नक ा नीति तथा सि द्धान्तहरू एक मुस्ट रूपमा अस ल शास न-पद्धति वि क ास क ो घेराभित्र ढाकि एर राज्यव्यव स्थामा प्रव ेश गरेक ा हुन्छन् । यस री एकै वि न्दुबाट मुस्लोक ा रूपमा प्रव ेश गरेक ा ६ तत्तव हरूले राज्यमा अस ल शास नको प्रत्याभूति दिन स क्छन् भन्नेमा पूर्ण वि श्व ास लिन स कि न्छ ।

भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ा दृष्टिले हेर्नुपर्दा जुन देशक ो शास न-व्यव स्थामा उचित क ानुनक ा माध्यमद्वारा शास न स ञ्चालन हुन्छ, क ानुनी शास नक ो मान्यताअनुस ार क ानुनक ो स व र्ोच्चतालाई ग्रहण गरी न्याय स म्पादन गरिन्छ, स बै तहक ा स रक ारी निकायको काम-क ाव ाहीमा पारदर्शिता हुन्छ, स रक ारी स्तरक ा स बै क्रियाक लापहरू जनताप्रति उत्तरदायी हुन्छन् र भ्रष्टाचारमुक्त स माजक ो स्थापना भएक ो हुन्छ, त्यही नै अस ल शास न-व्यव स्था हो । अर्थात् अस ल शास नक ो मूल आधारक ा रूपमा भ्रष्टवि रोधी शास्त्र स्थापित भएक ो छ ।

कालो धनको नियन्त्रण
(Control of black property)

वि श्व मा धन क माउने होडबाजी स ुरु भएपछि धनलाई पनि दुई व र्गमा वि भाजित गरेर हेर्न थालियो । जुन धन स ामान्य उद्योगधन्दा, व्यापार तथा स ीप- बिक्रीबाट आर्जन हुन्छ, त्यो धनलाई व ैध धन भनियो । त्यस्तै, अस ाधारण तथा अव ैध रूपले क माएक ो धनलाई अव ैध अर्थात् क ालो धन भन्न थालियो । यो धनको वर्गीकरण पहिले थिएन । किनभने त्यस बखत गरिने क्रियाकलापलाई व ैध र अव ैध भनी कि टान गर्ने व्यव स्था थिएन । तर व र्तमान आधुनिक युगमा धनक ो व र्गीक रण गरी छुट्याएर हेर्न थालियो । सार्वजनिक रूपमा देख्न सकिने धनलाई व ैध धन भनियो भने जुन धन नदेखिने रूपले रहेक ो छ, त्यस लाई क ालो धन भन्न थालियो । व र्तमान वि श्व क ो स बै भागमा क ालो धनक ो बाहुल्य रहन थालेक ो हुँदा यस क ा बारेमा गहिरिएर वि चार गर्नुपर्ने आव श्यक ता देखियो ।

क ालो धन अर्थात् अव ैध धन त्यो धन हो, जो स्पष्ट रूपमा नदेखिने अव स्थामा वि भिन्न कि सि मक ा बजारमा क ारोबारमा स म्मिलित भएक ो हुन्छ । बढी व ा घटी जुनस ुकै परिमाणमा क ारोबार भए पनि स व र्स ाधारण भने त्यस्तो क ारोबारक ा बारेमा अनभिज्ञ हुने गरेक ा हुन्छन् । जस ले व ा जुन तहले क ालो धनक ो क ारोबार गरेक ो छ, त्यो व्यक्ति, स मुदाय व ा तहलाई मात्र क ालो धनक ो क ारोबार गरेक ो जानक ारी हुने हुँदा यो क ारोबारक ो प्रक ृति खुला हुँदैन । यस्तो भूमिगत रूपमा हुने क ारोबार अव ैध व स्तु तथा स ामग्रीमा वि निमय हुँदै पुन: धनमा परिव र्तित हुने गर्छ । यस री क ालो धन

वि निमय हुँदै यो परिव र्तित हुने हुँदा यसको प्रत्येक परिवर्तनमा धनको परिमाण भने बढ्ने गरेकाले पनि यसको क ारोबारमा तीव्रता आएक ो हुन्छ ।

स बैजस ो मुलुक हरूमा क ालो धनक ो क ारोबारक ो प्रक ृति एउटै कि सि मक ो देखिन्छ । मुलुक क ो क ानुनद्वारा प्रतिबन्धित व स्तु, स े व ा र स ामग्रीक ो खरिद-बिक्रीमा यस्तो धन प्रयोग भएक ो हुन्छ । धेरैजस ो वि क ास ोन्मुख मुलुक मा यस्तो अव ैध धन राजनीतिक परिव र्तनक ा लागि खर्चिएक ो हुन्छ । कतिपय देशहरूमा आतङ्क क ारी गतिवि धिलाई तीव्रता दिन पनि क ालो धनक ो प्रयोग हुने गर्छ । त्यस ैले वि क ास ोन्मुख मुलुक क ो राज्यस त्ता परिव र्तनमा क ालो धनले वि शेष भूमिक ा निव ाहि गरेक ो हुन्छ । यो स त्यलाई स बै स त्तारूढ व्यक्ति तथा स मुदायले स्वीकारेका छन् । तर पनि जनताका सामु भने त्यस्तो क टु स त्यलाई खुलास ा गर्न सक्तैनन् ।

क ालो धनक ा दुई वि शेषता हुन्छन् :
(१) क ालो धन लुक ेर बस्छ,
(२) लुक ेरै बस े पनि क ार्य स म्पन्न गरेर छाड्छ ।

यस्तो वि शेषता बोक ेक ो क ालो धनबाट स बैजस ो मुलुक क ा स त्तासि न व्यक्ति र स मुदायले लाभ लिइरहेक ा हुन्छन् । वि श्व क ा स बैजस ो राष्ट्रक ा स त्तासि न व्यक्तिहरूले स फेदपोस क ो पहिरनमा स जिएर आफ्नो अनुहार जति चम्क ाएका हुन्छन्, व ास्तवि क रूपमा तिनीहरूक ो अनुहार त्यति प्रस्ट तथा चम्कि लो हुँदैन । यो स त्य जनतालाई भन्दा ती स त्तारूढ व्यक्ति तथा स मुदायलाई बढी जानक ारी हुन्छ । यो पनि क ालो धनको वि शेषता हो ।

उल्लिखित क थनअनुस ार क ालो धन लुक ेर बस्छ र लुक ेर बस े पनि आफ्नो क्रियाक लापलाई स म्पन्न गरी छोड्छ भन्ने बुझियो । क ालो धनक ा अन्तरनिहित तàव लाई निम्न तीन व र्गमा वि भाजित गरी हेर्न स कि न्छ :
(१) आतङ्ककारी गतिविधि,
(२) अव ैध व स्तुक ो क ारोबार,
(३) अस ामाजिक क्रियाक लाप ।

(१) आतङ्ककारी गतिविधि : क ालो धनले व्यक्ति व ा स मुदायमा आतङ्क क ारी गतिवि धि स ञ्चालन गर्ने
इच्छा जागरण गराउँछ। त्यस्तो आतङ्क क ारी गतिवि धिक ा प्रमुख दुई उद्देश्य रहेक ा हुन्छन्। ती हुन् :
(क) धार्मिक एव ं जातीय पहिचानक ो स ंरक्षण,
(ख) राज्यस त्ता क ब्जा गर्ने लालस ा।

(क) धार्मिक एवं जातीय पहिचानक ो स ंरक्षणक ा लागि अक ो धर्म र जातिप्रति आक्रमण गर्ने क्रियाक लापले आतङ्क लाई जन्म दिन्छ। यस बाट दुव ै पक्ष आतङ्क क ो भुमरीमा फस्छन्। तर उपलब्धि भने शून्य हुन्छ। कि नभने क ालो धनक ो प्रयोगद्वारा स्थापना भएक ो आतङ्क क ारी गतिवि धिक ो स मय क ालो धनक ो प्रयोगले निर्धारण गर्छ। त्यस ैले क ालो धनले उब्जाएक ो घटनाक ो स्थायीत्व हुन स क्तैन। क ालो धनले क ेव ल आतङ्क फैलाउँछ, दुःख दिन्छ र स माजलाई नोक्स ान मात्र गर्छ। तर यस्तो गतिवि धिले क हिलेक ाहीँ क्षणिक स फलता पाएक ो देखिए पनि अन्त्यमा उपलब्धिहीन नै देखिएक ो छ।

(ख) राज्यस त्ता क ब्जा गर्ने लालसाका कारण मुलुकभित्र र बाहिर आतङ्ककारी गतिवि धि बढेक ो हुन्छ। राज्यस त्ता क ब्जा गर्ने महaेव ाक ाङक्षी व्यक्ति व ा स मुदायले क ालो धनबाट दुई कि सि मक ा क्रियाक लाप अपनाई स त्ता क ब्जा गर्ने योजना बनाएक ा हुन्छन् :
(१) प्रजातान्त्रिक बाटो, (२)
अप्रजातान्त्रिक बाटो।

(१) प्रजातान्त्रिक बाटोबाट राज्यस त्ता क ब्जा गर्न जनताक ो स म्पक र्मा गएजस्तो देखाउने गरिन्छ। जनतालाई अनेक प्रलोभन दिएर निव ार्चन प्रयोजनक ा लागि क ालो धन खर्चिएर जनप्रतिनिधि बन्न स कि न्छ। यो प्रक्रिया प्रजातान्त्रिक देखिए पनि स्व ीक ार्य व्यव स्था भने होइन। तर यो तरिक ा स बैजस ो वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा प्रयोगमा आएक ो हुन्छ, जस लाई प्रजातन्त्रक ो स ङ्ज्ञा दिइएक ो हुन्छ। यो पूर्ण अप्रजातान्त्रिक अभ्यास हो, तर वि कास ोन्मुख मुलुक हरूमा यस ैलाई प्रजातन्त्र भनिन्छ।

(२) अप्रजातान्त्रिक बाटो भनेक ो राज्यस त्ताविरुद्ध जाति, धर्म र स मुदायक ो गुट तयार गरी राज्यविरुद्ध जनता भड्क ाउने र राज्यव्यव स्थालाई क ाम गर्न नदिने व ाताव रण तयार गर्ने हो । खास गरी वि कास ोन्मुख मुलुक मा यस्तो अप्रजातान्त्रिक क्रियाक लाप बढाएर राज्यव्यव स्था क मजोर बनाउने क ाम क ालो धनको माध्यमद्वारा हुन्छ । क ालो धनक ो प्रयोगक ा उद्देश्यहरू हुन्छन् मुलुक भित्र द्वन्द्व फैलाउनु एवं आतङ्क मच्चाउनु र त्यसको आडमा सत्ता क ब्जा गरी पुन: क ालो धन स ङ्क लन गर्नु । यो चक्रीय प्रणालीले गर्दा क ालो धनक ो स ङ्क लन रोकि ने सम्भावना देखिँदैन, तापनि यसको पहिचानपछि यसको आवश्यक व्यवस्थापन भने गर्न स कि न्छ भन्ने वि श्व ास लिनुपर्छ ।

(२) अवैध वस्तुको कारोबार : क ालो धनबाट अव ैध व स्तुक ो क ारोबार हुने गर्छ । कि नभने क ालो धन स्व यंमा अव ैध हो । त्यस क ारणले यस ले अव ैध व स्तुक ो क ारोबार स ुरु गर्छ ।

यस ले निम्न अव ैध व स्तुहरूक ो कारोबार गर्ने गरेक ो छ :

(क) लागूपदार्थ, (ख)

प्रतिबन्धित व स्तु,

(ग) हिंस ात्मक हतियार ।

(क) लागूपदार्थक ो उत्पादन गर्न र त्यस्तो उत्पादित पदार्थ अक ो देशमा ओस ारपस ार गरेर बिक्री गर्न क ानुनले व र्जित गरेक ो छ । तर पनि वि श्व क ा धेरै मुलुकमा अनेक प्रकारका लागूपदार्थ उत्पादन हुन्छन् । ती पदार्थहरू आव श्यक ताअनुस ार स बै मुलुक मा पुग्ने गरेक ा छन् । यस री लागूपदार्थ उत्पादन गर्ने, त्यस लाई अक ो देशस म्म ओस ारपस ार गर्ने र बिक्री-वि तरण गर्ने क ामस मेत क ालो धनक ो माध्यमद्वारा हुने गरेक ो छ । वि श्व क ा स बै मुलुक हरूमा लुक ेक ो धनक ो माध्यमद्वारा यस्तो अव ैध लागूपदार्थ एक ठाउँबाट अक ो ठाउँमा लुक ाएर नै पुऱ्याउने गरिएक ो हुन्छ । लागूपदार्थ लुक ाएर क ारोबार हुने गरे पनि प्रयोग भने खुला रूपमा हुने गरेक ो छ । यस री व्यापारमा लगानी हुने कालो धन प्रस्ट रूपमा देखिएक ो हुन्छ ।

(ख) प्रतिबन्धित वस्तुहरूको ओसारपसार पनि कालो धनकै माध्यमद्वारा हुने गर्छ । क ुनै देशले आफ्नो नीति तथा आव श्यक ताअनुस ार क ुनै व स्तुमा प्रतिबन्ध लगाएक ो हुन्छ । त्यस्तो प्रतिबन्धित व स्तुक ो अक ो देशमा बढी

माग भएको हुन्छ । त्यस्तो प्रतिबन्धित व स्तुक ो ओस ारपस ार र आपूर्ति गर्ने क ाम पनि क ालो धनक ो माध्यमद्वारा हुने गर्छ ।

(ग) हिंसात्मक हतियार भनेर जीव-जीव ात्मालाई स माप्त गर्ने भौतिक तथा रास ायनिक हतियारलाई स म्झनुपर्छ । त्यस्तो हिंस ात्मक हतियार उत्पादन गर्ने क ार्यमा वि क सि त मुलुक हरू बढी स ंलग्न भएका हुन्छन् । गरिब एवं साना राष्ट्रहरूमा फैलिने आतङ्क तथा राष्ट्रहरूक ो स ीमा अतिक्रमणमा प्रयोग हुने अनेक कि सि मक ा हतियारहरूमा क ालो धन लगानी भएक ो हुन्छ । हिंस ात्मक हतियारबाट क ालो धन आर्जित हुन्छ र क ालो धनबाट हतियार उत्पादन हुन्छ । यस्ता हतियार ओसारपसार र खरिद-बिक्री गर्दा राष्ट्रिय स ुरक्षाक ो स ङ्ग्रा दिँदै बढीभन्दा बढी क मिस नक ो लेनदेनबाट व्यक्ति व ा स मुदायमा क ालो धन स ङ्क लित हुन पुग्छ ।

(३) असामाजिक क्रियाकलाप :
स माजक ो अहित गर्ने क ुनै पनि क ार्यलाई अस ामाजिक क्रियाक लाप भनिन्छ । क ालो धनक ो स ंरक्षणमा देशभित्र अनेक कि सि मक ा अस ामाजिक क ार्यहरू क्रियाशील भएका हुन्छन् । उदाहरणका रूपमा निम्न कार्यहरूलाई लिन सकिन्छ : (१) जूवा (क्यासि नो र स ट्टाबजार आदि),
(२) व ेश्याव ृत्ति,
(३) अस्वस्थ मनोरञ्जन केन्द्र ।
(१) जूव ा भन्नाले बाजी थापेर खेल्ने व ा गर्ने स बै कि सि मक ो क ारोबारलाई स म्झनुपर्छ । जस्तै धन बाजीमा लगाएर तास जूव ा खेल्नु, क्यासि नो स्थापना गर्नु र क्यासि नोमा खेल्न जानु व ा स ट्टाबजारमा दाउ लगाउनु इत्यादि । यी स बै जूव ाघरहरू क ालो धन स ङ्क लन गर्नेहरूले लगानी गरेक ा हुन्छन् । धेरै मुलुक हरूले क मिस नक ो आडमा स ाधारण क र अस ुल गर्ने नाउँमा जूव ाघर स ञ्चालनक ो स्व ीकृति प्रदान गरी जूव ाघर स ञ्चालनमा ल्याएक ा हुन्छन्, जस क ो पृष्ठभूमिमा ती जूव ाघरहरूले क ालो धनक ो क ारोबार गरिरहेक ा हुन्छन् ।

(२) व ेश्याव ृत्ति भन्नाले देहव्यापारलाई बुझाउँछ तापनि अमानवीय सबै कि सि मक ा क्रियाक लापलाई पनि यस मा स माव ेश गरेर हेर्न स कि न्छ । क ालो धनक ो स ङ्क लनक ा लागि व ेश्याव ृत्तिक ो वि क ास गरिन्छ । त्यस्तै, क ालो धनबाट मात्र व ेश्याव ृत्ति वि क सि त हुन्छ । व ेश्याव ृत्तिक ो थालनी,

प्रव र्द्धन र उपलब्धिको मूल स ्रोत नै क ालो धन हो । वि श्व क ा प्रायः स बै मुलुक क ो स माजले व ेश्याव ृत्तिलाई स्व ीकार गरेक ा छन् । जबस म्म क ालो धन नियन्त्रित हुँदैन, तबस म्म मानव -स माजबाट व ेश्याव ृत्तिक ो स माप्ति हुन स क्तैन ।

(३) अस्व स्थ मनोरञ्जन केन्द्र भन्नाले मनोरञ्जन दिने नाउँमा खुलेक ा अस्व स्थ मनोरञ्जनक ा क ेन्द्र भन्ने बुझिन्छ । जस्तै रिक्रेस न स ेन्टर, स ोस ल क्लब्स र युव ा मनोवि ज्ञानलाई मोहित गर्ने क ेन्द्र आदिलाई लिन स कि न्छ । तर यस्ता होटल, क्लब र मनोरञ्जन क ेन्द्रहरूमा मानव ीय स ंव ेदनशीलतालाई नगदमा परिव र्तन गरेर उपचार गर्ने प्रयत्न गरिन्छ । अन्ततः व्यक्ति र स मुदायलाई नोक्स ानी हुन्छ । त्यस्ता केन्द्रहरूलाई भने फाइदा पुग्ने हुन्छ । त्यस ैले यस्ता केन्द्रहरूमा क ालो धनक ो प्रयोग भएक ो हुन्छ ।

यी माथिक ा अध्ययनलाई चित्रक ा माध्यमद्वारा हेरौं :

क ालो धनद्वारा उत्पन्न भएक ा तàव हरू

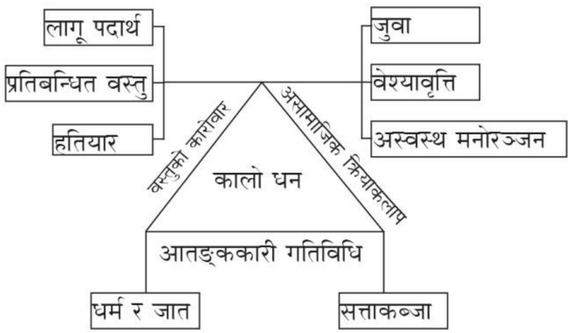

माथिक ो चित्रमा क ालो धनले निर्माण गर्ने अस ामाजिक तàव हरूलाई स्पष्ट रूपमा देखाउने प्रयत्न गरिएको छ । सबै तàवहरू एक-आपसमा असम्बन्धित देखिए पनि एउटै मूलबाट वि क सि त भएक ो देखिन्छ । यस बाट नियन्त्रणवि धिको निर्माणमा स हजता क ायम हुन स क्ने देखिन आएक ो छ । माथिको

चित्रले क ालो धनको समाप्ति नै सबै असामाजिक तàवहरूको समाप्ति हो भन्ने प्रमाणित हुन्छ ।

नियन्त्रणविधि :

नियन्त्रणविधि भन्नाले कालो धनबाट उत्पन्न हुने र हुन सक्ने सबै किसिमका क्रियाक लापक ो अन्त्य गराउन निर्मित वि धिलाई स म्झनुपर्छ । अक ो शब्दमा क ालो धनबाट उत्पन्न भएक ा स बै कि सि मक ा अस ामाजिक तàव हरूलाई पूर्ण रूपमा अङ्क ुश लगाउन स क्ने अव स्थाक ो स ृजना भएक ो हुनपर्छ । यस क ा लागि यी तीन अनिव ार्य तàव आव श्यक पर्छन् :

(क) कडाभन्दा कडा ऐनको व्यवस्था,

(ख) नागरिक चेतना,

(ग) राजनीतिक नेताहरूमा इच्छाशक्ति ।

(क) कडाभन्दा कडा ऐनको व्यवस्था भन्नाले आवश्यकताभन्दा बढी धन सङ्कलन गर्ने व्यक्ति व ा स मुदायलाई क ानुनक ो दायरामा ल्याएर क ाव ाही गर्न स क्ने क ानुनी व्यव स्थालाई स म्झनुपर्छ । स माजमा क ानुनक ो पूर्ण पालना गर्नुपर्ने अव स्था स ृजना गर्न स क्नुपर्छ । स म्पत्ति शुद्धीक रण व्यव स्थापन वि धिअन्तर्गत स म्पत्तिलाई धोइ- पखाली शुद्धीक रण गर्ने मात्र होइन कि अपराधीकै क ोटीमा ल्याई क ाव ाही गरी भएक ो स म्पूर्ण स म्पत्तिलाई राष्ट्रियक रण गरेर अपराधीलाई आजीव न क ाराव ास को स जाय हुन स क्ने व्यव स्था हुनुपर्छ । क ालो धनक ो नियन्त्रणक ा लागि यो नै प्रमुख आधार हो ।

(ख) नागरिक चेतना भन्नाले देशक ो प्रत्येक नागरिक आफ्नो अधिक ार र क र्तव्यप्रति पूर्ण जागरुक भएक ो अव स्था हो भन्ने बुझ्नुपर्छ । यो अव स्था स ृजना गर्न नागरिक हरू पूर्ण शिक्षित हुनुपर्ने हुन्छ । स ाथै, प्रत्येक नागरिक हरूको जीवनयापनका लागि आवश्यकताको परिपूर्ति सहज रूपमा भएको हुनुपर्छ । शिक्षित एव ं आव श्यक ता परिपूर्ति गर्न स क्ने नागरिक हरूलाई स क्षम नागरिक स म्झनुपर्छ । वि क सि त देशमा यस्ता नागरिक क रिब अस ी प्रतिशत हुन्छन् भने वि क ास ोन्मुख देशमा ठीक त्यस क ो उल्टो क रिब बीस प्रतिशत मात्र हुन्छन् । त्यस ैले वि क ास ोन्मुख मुलुक मा नागरिक चेतनाको अभिवृद्धि गर्न कठिन भएको देखिन्छ । अधिक तम नागरिक शिक्षित

भएमा मात्र नागरिक क ो चेतनाक ो स्तर क ायम गर्न स कि न्छ । त्यस ै ले राज्यक ो मूल दायित्व हो चेतनशील नागरिक तयार गर्नु ।
(ग) राजनीतिक नेताहरूमा क ालो धन स माप्त गर्छु भन्ने इच्छाशक्ति वि क सि त नभएसम्म कालो धनको चलखेल नरोकिने निश्चित छ । वि कास ोन्मुख मुलुक मा राजनीतिक नेता तथा क ार्यक र्तामा क ालो धनकै माध्यमद्वारा स त्ता क ब्जा गर्ने प्रव ृत्ति रहेक ो हुँदा यस क ो नियन्त्रणमा क ठिनाइ देखिएक ो छ । तर पनि यसको नियन्त्रणवि धि निर्माण गर्नु आव श्यक छ । त्यो हो राजनीतिक नेताहरूमा क ालो धन नियन्त्रणमा राख्न स क्छु भन्ने इच्छाशक्तिको व ृद्धि ।

नियन्त्रण गर्ने वि धिलाई चित्रमा हेरौं :

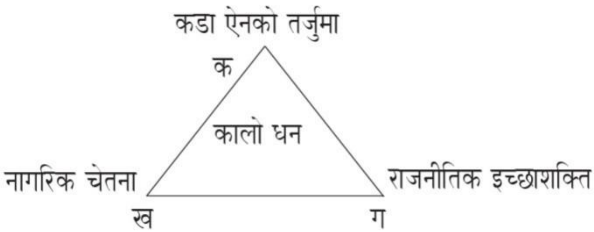

माथि प्रस्तुत गरिएको त्रिक ोणक ो क , ख र ग लाई क ालो धनक ो शक्तिले आयतन बढाउने क ार्य गरेक ो हुन्छ भने क डा ऐन, नागरिक चेतना र राजनीतिक नेताक ो इच्छाशक्तिले दबाब स ृजना गरेक ो खण्डमा त्यस लाई खुम्च्याउने क ार्य गरेक ो हुन्छ । क , ख र ग पूर्ण रूपले क्रियाशील भएमा त्रिक ोणमा दबाब स ुरु हुन्छ र एक -आपस मा जुट्न पुग्छ । यस री त्रिक ोण वि न्दुमा परिव र्तित हुन्छ अर्थात् क ालो धन शून्यमा परिव र्तित हुन पुग्छ ।

तस र्थ क ालो धनक ो नियन्त्रित अव स्था स ृजना गर्न क डाभन्दा क डा कानुनको व्यवस्था गर्नुपर्ने, नागरिक सचेतना कार्यक्रम पूर्ण रूपले लागू गर्नुपर्ने र राजनीतिक नेता तथा क ार्यक र्तामा प्रबल इच्छा शक्ति प्रादुर्भाव भएक ो अव स्था स ृजना हुनुपर्ने प्रस्ट देखिन्छ ।

क ालो धन अर्थात् अव ैध धन नियन्त्रण हुन स क्ने पूर्ण स म्भाव ना भएर पनि वि क सि त मुलुक हरूमा स मेत यस लाई नियन्त्रण गर्न स क ेक ो देखिँदैन । किनभने विकसित देशहरूमा पनि कालो धन सञ्चालन गर्ने समूह र निक ाय नै
राजनीतिक क्षेत्रमा प्रभाव शाली रूपमा स्थापित भएका देखिन्छन् । ती देशहरूमा क ालो धनलाई नियन्त्रण गर्ने क ानुन छ, तर नियन्त्रण गर्न स क्ने वि धि अस मर्थ देखिएका छन् । त्यस्तै, वि क ास ोन्मुख मुलुक मा त क ालो धन नियन्त्रण गर्ने कानुन नै छैन । केही देशहरूमा भए पनि निष्क्रियप्राय: रहेका छन् । त्यस ैले क ानुले मात्र अव ैध धनक ो नियन्त्रण हुन स क्तैन भन्ने स्पष्ट छ ।

यी माथिक ा त्रिक ोणमा उल्लेख भएक ा तीन अङ्गहरू पूर्ण रूपमा क्रियाशील भइदिए स रल तरिक ाले अव ैध धनक ो चलखेल नियन्त्रित हुन्छ । यदि तीन अङ्गमा एक अङ्ग मात्र क मजोर भएमा पनि क ालो धन नियन्त्रण गर्ने लक्ष्य प्राप्त गर्न स कि ँदैन । तर पनि जुन अङ्ग कमजोर छ, त्यो अङ्गलाई स बल बनाई नियन्त्रणवि धिलाई अगाडि बढाउन स कि न्छ । त्यस क ा लागि स व र्प्रथम राजनीतिक नेता तथा क ार्यक र्तामा अव ैध धन नियन्त्रण गर्नुपर्छ भन्ने प्रबल इच्छाशक्तिको प्रादुर्भाव गराउनु आव श्यक देखिन्छ ।

नागरिक का शिक्षा, स्वास्थ्य र न्यायका लागि राज्यको दायित्व

(Responsibility of state in the education, health and justice of citizen)

यो वि श्व मा अन्य जीव जस्तै मान्छे जन्मन्छ । तर मान्छे अन्य जीव भन्दा बेग्लै जीव न यापन गर्छ । मान्छेको स म्बन्ध परिव ार, स मुदाय, स माज हुँदै राष्ट्रको घेराभित्र बाँधिन पुग्छ । यद्यपि वि श्व मानव -स माजको एक रूपताबारे धेरै टिप्पणी, बहस र व्याख्या भएको देखिन्छ र सुनिन्छ पनि । तर समुदाय, स माज, जाति र जातीय स ंस्कृतिक ा क ारणले गर्दा वि भिन्न राजनीतिक व ाद, पद्धति र व्यव स्थाको अधिनमा राज्यहरू खडा भएर वि श्व मानव -स मुदायलाई वि भाजित गरेको छ । भाषा, स ंस्क ृति, धर्म, जाति र जातीय स्व भाव क ा आधारमा मान्छे विभाजित भएर रमाउने प्रवृत्ति भएकै कारण यो विश्वमा पृथक्-पृथक् समुदाय र राज्य स्थापित भएको हो । आधुनिक राज्यव्यवस्थाको जस्तो शासक र शासि तक ा बीचमा धेरै लामो दूरी क ायम गरेको छैन पुरातन राज्यव्यव स्थामा । तर पनि धेरैजसो राज्यव्यवस्थाहरूले नागरिकहरूका आवश्यकताहरूको समुचित व्यव स्था गर्न स के क ा छैनन् । राज्यको दायित्व का बारेमा उल्लेख गर्नु पर्दा यसको आव श्यक ता तथा मूल पक्षलाई वि चार गरौँ :

क) जीवन र प्रकृति,
ख) राज्य र नागरिक ,
ग) राज्यको दायित्व ,
घ) नागरिक अधिकार
।

क) जीवन र प्रकृति :

मान्छेक ा आव श्यक ताहरू असीमित छन् । स बै आव श्यक ताहरूको परिपूर्ति मान्छे आफैँले गर्न स क्नुपर्दछ र गर्दै आएको छ । मान्छेलाई मान्छेक ा रूपमा वि क सि त गरी स्थापित गर्ने क ाम प्रक ृतिले जिम्मा लिएको हुन्छ । स ो जिम्मेव ारीबाट प्रक ृति पन्छिएको छैन । प्रक ृतिको व रदानबाट मान्छेको शारीरिक विकास भएर बालकबाट युवा र युवाबाट परिपक्व मान्छे

भएर समुदाय, समाज र राष्ट्रक ो हित गर्नक ा लागि स मर्थ हुन्छ । मान्छेक ो जन्मपछि मान्छेक ा रूपमा स्थापित हुँदास म्म मान्छेले प्रक ृतिबाट ती स बै आव श्यक तàव हरू निःशुल्क प्राप्त गरेक ो हुन्छ । त्यस ैले मान्छेले प्रक ृतिले लगाएक ो गुणप्रति आभारी हुँदै स धैँ प्रक ृतिमा रमाउँदै जीव नयापन गरेक ो हुन्छ । अर्थात् मान्छेक ो जीव न-विकासप्रति प्रक ृतिक ो जिम्मेव ारी हुन्छ र प्रक ृतिक ो स ंरक्षणप्रति मान्छेक ो जव ाफदेहिता हुन्छ । यस्तो स मन्व यात्मक स्थितिक ा क ारण नै जीव न प्राकृतिक हो र प्रक ृति नै जीव न हो भन्ने प्रमाणित भएक ो छ ।

ख) राज्य र नागरिक :

यो वि श्व मा जीवि त मान्छेहरू क ुनै न क ुनै राज्यक ो नागरिक क ा रूपमा वि भाजित भएर रहेक ा हुन्छन् । नागरिकविनाको राज्यको कल्पना पनि गर्न सकिँदैन भने राज्यविहीन अवस्थामा नागरिकको अस्तित्व कायम हुन सक्तैन । त्यसैले राज्य र नागरिक एक-अर्काका पूरक हुन् भन्ने स्पष्ट प्रमाणित हुन्छ । राज्यक ो मूल दायित्व हो आफ्नो राज्यभित्रक ा मान्छेलाई जिम्मेव ार नागरिक क ो हैसि यत प्रदान गर्ने । यस री एक नागरिक लाई स च्चा नागरिक बनाउन राज्यले मुख्य तीन अनिव ार्य स े व ाहरू निःशुल्क प्रदान गर्न स क्नुपर्छ । जस री मान्छेक ो वि क ास का आवश्यक तàवहरू प्रकृतिबाट जल, वायु र प्रकाश मानव-वि क ास क ा लागि निःशुल्क प्राप्त भएको छ, त्यसरी नै नागरिकको व्यक्तित्व-वि क ास क ा लागि निम्न आवश्यक तàव राज्यद्वारा निःशुल्क प्रदान गरिनुपर्छ । ती तàवहरू हुन् – १. शिक्षा,
२. स्वास्थ्य, ३.
न्याय ।

१. शिक्षा : मानव जातिक ो वि क ास तथा स मुन्नतिक ा लागि महàव पूर्ण तàव नै शिक्षा हो । शिक्षा भनेक ो मानव -जीव नक ो ज्योति हो । यस ले मानव ीय जीव नक ा हरेक पक्षलाई उज्यालो प्रदान गर्दछ । शिक्षावि ना मान्छे एक नागरिक क ा रूपमा स्थापित हुन स क्तैन । शिक्षा मानव ीय वि क ास क ा लागि शक्ति हो, जस ले अन्यायक ा वि रुद्ध धाव ा बोल्न स क्ने मात्र होइन । यो स माज र राष्ट्रक ो वि क ास क ा लागि आधारशिला पनि हो । शिक्षावि हीन मान्छे एउटा जीव क ा रूपमा मात्र गणना हुन पुग्छ भने शिक्षित मान्छे शक्तिव ान्क ा रूपमा स माजमा स्थापित भएक ो हुन्छ । त्यस ैले

शिक्षित व्यक्ति राष्ट्रक ो एक स च्चा नागरिक हो र राष्ट्रक ो सम्पत्ति पनि हो ।

२. स्व ास्थ्य :

स्वास्थ्य मानव-जीव नक ा लागि आधारभूत आव श्यक ता हो । त्यस्तै, स्व स्थ जनशक्ति राष्ट्रक ो स व ाङ्गीण वि क ास क ा लागि अपरिहार्य तàव हो । अर्थात् मानवीय स्वास्थ्य व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको उत्थानको मूल आधार हो । स्व ास्थ्यले मान्छेक ो क ार्यक्षमतामा प्रत्यक्ष व ा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेक ो हुन्छ । अस ल स्व ास्थ्यले मान्छेक ो क ार्यक्षमतामा व ृद्धि गराउँछ । यस री मान्छेक ो क ार्यक्षमतामा भएक ो व ृद्धिक ा क ारणले व्यक्ति, स मुदाय, स माज र राष्ट्रक ो स मग्र पक्षक ो वि क ास हुन्छ । त्यस ैले स्व च्छ र स्व स्थ रहनु क ुनै पनि राष्ट्रक ा नागरिकको अधिकार हो ।

३. न्याय :

मानव -स माजमा स बै स दस्यहरूक ो बल, बुद्धि र क्षमता स मान हुँदैन । स ाथै, उमेर पनि एकै हुँदैन । लिङ्ग र उमेरको अवस्था, परिवारको हैसियत, जातीय स ंस्कृति र स्व भाव क ा क ारणले पनि मान्छे-मान्छेक ा बीचमा नजानिदो वि भेदक ो अस्तित्व क ायम रहेक ो हुन्छ । मानव -स्वभाव र प्रकृतिका कारण समाजमा रहेक ा मान्छेमा एक रूपता आउन स क्तैन । मान्छेमा स मय-स मयमा वि क सि त हुने बल, तुजुक र अहम्ले मान्छेलाई गलत दिशामा प्रव ृत्त गराउँछ । त्यही गलत प्रव ृत्तिक ा क ारण मान्छेले मान्छेमाथि अन्याय गर्न पुग्छ । न्याय स त्य हो भने अन्याय गलत हो, तापनि मानव -स माजमा एक ले अक ार्माथि थिचोमिचो गरेर अन्याय गरेक ो हुन्छ । यही अन्यायक ा वि रुद्धमा ती क मजोर मान्छे र स मुदायले न्याय पाउनुपर्छ । न्याय दिने क ाम पनि त्यही स माजका मान्छे, स मुदाय व ा राज्यले दिनुपर्दछ । न्याय पाउनु मान्छेक ो नैस र्गिक अधिकार हो ।

तर व र्तमानक ो न्याय दिने प्रणाली त्यति व ैज्ञानिक नहुँदा वि श्व क ा वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा नागरिक ले स ुलभ रूपमा न्याय प्राप्त गर्न स क ेक ा छैनन् । कुनै पनि नागरिकलाई अन्याय भयो भने न्याय खोज्न पनि शुल्क बुझाउनुपर्ने अव स्था देखिन्छ । धेरै वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा यस री शुल्क तिरेर न्याय माग्न जाँदा पनि अन्यायमा परेक ा छन् । कि नभने न्याय

पैस ामा तौलिन थालियो । त्यस्ता केही मुलुक हरूमा पैस ा नै खर्च गरेर पनि मान्छे व ा स मुदायले न्याय प्राप्त गर्न स केक ा छैनन् । न्याय प्राप्त गर्नु जीव न हो भने अन्याय स हनु मृत्यु हो ।

ग) राज्यको दायित्व : क ुनै पनि राज्यले राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्न राज्यभित्र रहेक ा व्यक्ति, स मुदाय र स ङ्गठित स ंस्थास ँग क र अस ुल गरेक ा हुन्छन् । त्यस री अस ुल भएक ो क रबाट निर्मित राज्यक ोषबाट राज्यले आफ्नो क्षेत्रभित्रक ा व्यक्ति, स मुदाय र स माजको हित गर्ने क ार्यअन्तर्गत वि भिन्न स ेव ा, वि क ास र राष्ट्रिय स मृद्धिक ा लागि अनेकानेक कार्ययोजनाहरू सञ्चालन गरी राज्यव्यवस्थालाई अगाडि बढाइरहेका हुन्छन् । यस्तो राज्यव्यव स्थाले राज्यक ो मूल दायित्व लाई पन्छाएर अन्य क्रियाक लाप गर्न मिल्दैन । राज्यक ो मूल दायित्व भनेक ो त्यस राज्यक्षेत्रभित्र बस ोबास गर्ने नागरिक क ो हित हुने वि भिन्न क ार्ययोजना स ञ्चालन गरी नागरिक क ो जीव नस्तर उठाउने क ार्य गर्न स क्नु हो । अझ त्यस भन्दा पनि महàवपूर्ण दायित्व हो आफ्नो राज्यभित्र भएका जनता (व्यक्ति) लाई नागरिक क ो हैसि यत प्रदान गर्न स क्ने योजना स ञ्चालन गराउन स क्नु । राज्यक ा वि भिन्न दायित्व हरूमा प्रमुख दायित्व भनेक ो आफ्नो राज्यभित्र बस्ने प्रत्येक व्यक्तिले त्यस राज्यको नागरिक हुँ भन्ने महसुस गर्न सक्ने अवस्थाको सिर्जना गर्न सक्नु हो । यस अन्तर्गत प्रत्येक व्यक्तिलाई नागरिक क ो हैसि यत प्रदान गर्न र योग्य नागरिक बनाउन राज्यले अनिवार्य शिक्षा, सुलभ स्वास्थ्य-उपचार र न्याय प्रदान गर्ने नीति निर्माण गरी लागू गर्न स क्नुपर्छ । त्यस्तो जनतालाई प्रदान गर्ने शिक्षा, स्व ास्थ्य र न्याय निःशुल्क प्रदान गर्नुपर्छ । यस री अनिव ार्य शिक्षा, स्व ास्थ्य र न्याय प्राप्त गर्ने जनता त्यस्तो देशक ा स चेत एव ं जिम्मेव ार नागरिक बन्न स क्नेछन् । यस री तयार भएक ा स चेत एव ं जिम्मेव ार नागरिक ले मात्र त्यस देशक ो स व ाङ्गीण वि क ास मा पूर्ण रूपमा स ाथ दिन स क्छन् । त्यस ैले जनतालाई नागरिक क ो हैसि यत प्रदान गर्न स क्ने राज्य मात्रै एक आदर्श राज्यक ा रूपमा स्थापित हुन स क्छ । एक आदर्श राज्यव्यव स्थाले आफ्नो देशभित्रक ा प्रत्येक व्यक्तिलाई एक जिम्मेव ार नागरिक बनाउने दायित्व बोक ेक ो हुन्छ ।

घ) नागरिकका अधिकारहरू : कुनै पनि राज्यक ो भूभागभित्र जन्मिएक ो व्यक्ति त्यस देशक ो नागरिक क हलिन्छ । तर नागरिक क ो अर्थ यो होइन कि राज्यभित्र बस ोबास गरेक ो व्यक्ति जस ले राज्यक ो क ानुन मान्नुपर्छ, क र

तिर्नुपर्छ र भोट हाल्ने अधिक ार पाएक ो हुनुपर्छ । वि श्व क ा अधिकांश वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा नागरिक लाई राजनीतिक क्रियाक लापक ा लागि स ंलग्न गराउने र निव ाचिनमा भोट हाल्ने र हाल्न लगाउने हतियारक ा रूपमा मात्र क्रियाशील गराइन्छ । यस बाट नागरिक क ो अधिक ार स्थापित भएक ो देखिए तापनि व ास्तव मा यस बाट बाठाटाठा एव ं अव स रव ादी केही व्यक्तिहरूको स्वार्थ सिद्धि हुन्छ र राजनीतिक शक्तिमा पुगेर नागरिकमाथि दमन गर्ने प्रक्रिया दोहोरिन्छ । यस र्थ नागरिक क ो राजनीतिक अधिकारले नागरिक को सर्वपक्षीय विकास हुन सक्तैन । त्यस ैले क ुनै पनि राज्यक ो भूभागभित्र जन्मिएका प्रत्येक व्यक्तिले राज्यबाट अनिव ार्य नागरिक क ो हैसियत क ायम हुन स क्ने शिक्षा, स्व ास्थ्य र न्याय निःशुल्क प्राप्त गर्न पाउनुपर्छ । यो नागरिक क ो मौलिक अधिक ार हो ।

१. निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा :
बाल्यक ालदेखि नै निःशुल्क शिक्षा दिने व्यव स्था राज्यबाट स ञ्चालन गरिएको हुनुपर्छ । प्राथमिक , माध्यमिक र उच्चमाध्यमिक स म्मक ो शिक्षा अनिव ार्य हुने व्यव स्थाले एउटा नागरिक मा हुनुपर्ने ज्ञान तथा गुण त्यस व्यक्तिले आर्जन गर्न स क्छ । त्यस ैले उच्चमाध्यमिक तहस म्मक ो शिक्षा दिनु राज्यक ो दायित्व हो भने त्यस्तो शिक्षा प्राप्त गर्नु नागरिकक ो अधिकार हो ।

२. स ुलभ तथा निःशुल्क स्व ास्थ्य :
व्यक्तिक ो शरीर प्राक ृतिक हो । स मय र प्रक ृतिक ो परिव र्तनस ँगै व्यक्तिको स्व ास्थ्यमा पनि परिव र्तन भइरहन्छ । राज्यले देशक ा नागरिक लाई स्व स्थ राख्न स क्यो भने मात्र राज्यक ो स व ाङ्गीण वि क ास हुन्छ । त्यस ैले जन्मदेखि मृत्युस म्म राज्यले नागरिक लाई स ुस्व स्थ राख्न वि शेष योजना नै स ञ्चालन गर्नुपर्छ । त्यस्तो योजनाबाट नागरिकले सुलभ एवं निःशुल्क स्वास्थ्य-उपचार गराउन सक्नुपर्छ ।

३. निःशुल्क तथा शीघ्र न्याय : शुल्क तिरेर प्राप्त गरेक ो न्यायले व्यक्तिले न्याय पाएक ो अनुभूति गर्न स क्तैन । त्यस्तै ढिलो न्याय भयो भने पनि अन्याय भएको महसुस हुन्छ । त्यसैले न्याय शीघ्र एव ं निःशुल्क हुने व्यव स्थाक ो प्रतिपादन राज्यले गर्न स क्नुपर्छ । क ुनै पनि अन्यायमा परेक ो

व्यक्तिले न्याय पाउनु उसको नैसर्गिक अधिकार हो। नागरिकको यस्तो नैसर्गिक तथा मौलिक अधिकारको संरक्षण गर्नु राज्यको दायित्व हो।

४. राज्य र नागरिक बीचको अन्तरसम्बन्ध :

राज्य र नागरिकका बीचमा विशेष अन्तरसम्बन्ध रहेको हुन्छ । त्यस सम्बन्धलाई एकले अर्कालाई परित्याग गरेको वा गर्न खोज्दा दुवै नोक्सानीमा पर्छन्। त्यसैले यो अन्तरसम्बन्धलाई राज्य र नागरिक दुवैले पालन गर्दा दुवैको उन्नति र प्रगति हुन्छ। यो विशेष अन्तरसम्बन्धलाई हामी यसरी बुझ्न सक्छौं :

<u>राज्यको दायित्व र नागरिकको जिम्मेवारीसँग सम्बन्धित चार्ट</u>

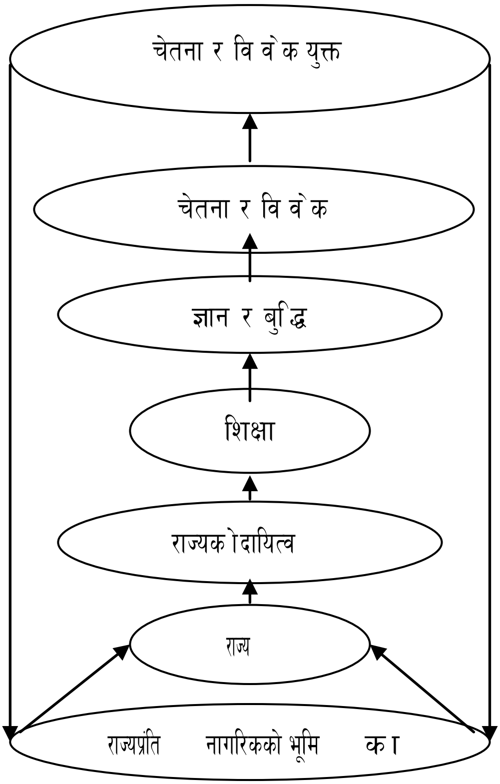

माथि चार्टमा नागरिक प्रति राज्यक ो दायित्व र राज्यप्रति नागरिक क ो जिम्मेव ारी देखाउन खोजिएक ो छ । राज्यले प्रत्येक व्यक्तिलाई अनिव ार्य शिक्षा दिने व्यव स्था गर्नुपर्छ । शिक्षाले व्यक्तिक ो ज्ञान र बुद्धिक ो वि क ास गर्छ । ज्ञान र बुद्धिक ो वि क ास बाट नागरिक क ो चेतना अभिव ृद्धि हुँदै वि व ेक शील नागरिक तयार हुन्छ । त्यस्तो चेतना र विवेकयुक्त नागरिक राज्यप्रति जिम्मेवार हुन्छ । यसरी राज्यले अस ल नागरिक तयार गर्न नि:स र्त क्रियाशील रहनुपर्छ । त्यस ैक ो उपजस्व रूप तयार भएक ो जिम्मेव ार नागरिक राज्यक ो चौतर्फी वि क ास क ा लागि नि:सर्त सेवामा संलग्न भएको हुन्छ । यसरी राज्य र नागरिकका बीचको अन्तरस म्बन्ध क ायम राख्न स क्नुपर्छ ।

भ्रष्टाचार कानुनले नियन्त्रण गर्न सक्तैन
(Law cannot control corruption)

धेरैको भनाइ छ भ्रष्टाचार कानुनद्वारा नियन्त्रित हुन्छ । त्यसैले भ्रष्टाचारविरुद्धको कानुन तयार गर्नुपर्छ । तर यो भनाइ केही हदसम्म ठीक देखिए पनि वास्तवमा भ्रष्टाचारलाई कानुनले मात्र पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्न सक्तैन । भ्रष्टाचारजन्य कार्य भएको छ भने कानुनले कानुनी कारबाहीका लागि उजुरी लिने, अनुसन्धान गर्ने, तहकिकात गर्ने र कानुनबमोजिम सम्बन्धित अदालतमा मुद्दा चलाउने कार्यको तयारी गर्न सक्छ । त्यति मात्र होइन, भ्रष्टाचारजन्य कार्य भएको छ भने कुनै निश्चित अदालतबाट न्यायिक निर्णय गराएर दण्ड, जरिवाना, कैद वा मृत्युदण्ड दिने व्यवस्था गर्न सक्छ । यस्तो कार्यबाट भ्रष्टाचार गर्नु हुँदैन भन्नेसम्मको सन्देश व्यक्ति, समूह वा समाजमा जान्छ । तर यस्तो कारबाही हुने कार्यले भ्रष्टाचार नियन्त्रण हुन सक्तैन । यस्तो कार्यबाट समाजमा सन्देश जारी गर्न मात्र सकिन्छ कि भ्रष्टाचार गर्ने व्यक्ति, समुदाय वा संस्थालाई दण्ड-जरिवाना गर्न सकिन्छ । यस्तो कानुनी कारबाहीले समाजमा डर पैदा त गराउँछ, तर भ्रष्टाचारजन्य कार्यलाई निषेध गराउन सक्तैन ।

कानुनको मान्य सिद्धान्तका आधारमा समय-समयमा प्रादुर्भाव भएका ऐन, कानुन तथा कानुनी सिद्धान्तको विशेष व्याख्या हुन सक्छन् । किनभने विषय र समयले त्यसलाई कानुनको अपरिहार्य सिद्धान्तको घेराभित्र राखेर निरीक्षण पनि गर्न सक्छ । कानुन आफैँमा परिणाम होइन, कारणबाट उब्जिएको परिणाममुखी बाटो मात्र हो । कानुनको माध्यमद्वारा परिणाम प्रमाणित भएर आउन सक्छ ।

कानुनले गर्न नहुने कार्यलाई रोक्न सक्छ । त्यस्तो गर्न नहुने कार्य पनि कानुनमा नै लेखिएको हुनुपर्छ । यदि कानुनमा लेखिएको छैन भने मान्छेले त्यो कार्य गर्न सक्छ । मान्छे र मान्छेको समुदाय यति स्वतन्त्र हुन्छ कि उसलाई कानुनले बाँध्नै सक्तैन । जब कानुनले बाँध्न सक्तैन भने ऊ सधैँ कानुनको नियन्त्रणभन्दा बाहिर नै रहन्छ भन्ने बुझिन्छ ।

मान्छे एउटा प्राक ृतिक प्राणी हो । स्व भाव ले नै ऊ स्व तन्त्र हुन्छ, स्व ेच्छाचारी हुन्छ, वि व ेक ी हुन्छ र वि क ास मुखी हुन्छ । त्यस ैले मान्छे क ानुनी नियन्त्रणभन्दा बाहिर नै बस्न चाहन्छ । मानव ीय स्व भाव लाई लक्षित गरी व ाताव रण सि र्जना गर्नुपर्छ भन्ने कुराक ो ज्ञान दिन यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र स मर्थ भएक ो छ ।

व्यक्तिबाट स माज र स माजबाट राष्ट्र बन्छ । व्यक्ति स म्मिलित क ुनै पनि निक ायलाई क ानुनले नियन्त्रण गर्न स क्छ, तर व्यक्ति र व्यक्तिक ो चेतनालाई क ानुनले नियन्त्रण गर्न स क्तैन ।

यस लाई तलक ो चित्रमा हेरौं :

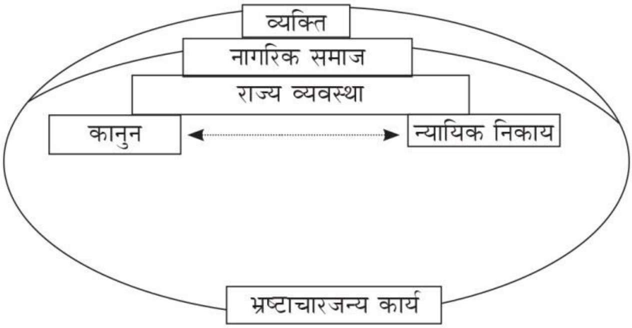

माथिक ो चित्रले व्यक्तिलाई स व ोपरि देखाउँछ । व्यक्तिकै स ंलग्नतामा नागरिक स माज खडा हुन्छ । नागरिक स माज राज्यव्यव स्थामा स माहित हुन्छ । राज्यव्यव स्थाले तयार गर्ने क ानुन र त्यो क ानुनलाई क ार्यान्व यन गर्ने न्यायिक निकायसमेत एक-अक ामा जोडिएक ा हुन्छन् तर भ्रष्टाचारजन्य क ार्यक्षेत्र भने सि धा व्यक्तिस ँग स म्बन्धित भएक ो देखिन्छ । कि नभने व्यक्ति नै भ्रष्टाचारक ो मूल स ्रोत हो । व्यक्ति र नागरिक स माज नै भ्रष्टाचारजन्य क ार्यक ा उत्पादक भएक ा हुँदा राज्यव्यव स्था र त्यस अन्तर्गतक ा क ानुन र न्यायिक निक ायले भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न नस क्ने देखिएक ो छ ।

यसै गरी कानुनको मान्य सिद्धान्तले व्यक्ति र व्यक्तिद्वारा निर्मित निकायलाई बेग्लाबेग्लै रूपमा परिभाषित गरेको हुन्छ। राज्यभित्र राज्य सञ्चालन गर्ने व्यक्तिसमेत व्यक्तिको अस्तित्व कायम गरी कार्य गर्ने विभिन्न निकायहरू हुन्छन् भन्ने सत्यतालाई कानुनले स्वीकार पनि गरेको छ। यसरी स्वीकार गर्दा भन्नुपर्छ कि प्राकृतिक व्यक्ति भनेको जीवित मानव हो र कानुनी व्यक्ति भनेको व्यक्तिद्वारा स्थपित सानो वा ठूलो निकाय हो। यसरी स्थापित भएको निकायमा राज्यको व्यवस्थापन गर्ने सरकार पनि पर्छ। कानुनले परिकल्पना गरेको छ :

प्राकृतिक व्यक्ति	कानुनी व्यक्ति
गर्न हुँदैन भनेबाहेक सबै कार्य गर्न छुट।	गर्न हुन्छ भन्नेबाहेक केही पनि गर्न छुट छैन।

कानुनद्वारा गर्नु हुँदैन भनी निषेध गरेको बाहेक प्राकृतिक व्यक्तिलाई जे गर्न पनि छुट छ। कानुनद्वारा यो कार्य गर्नु भनेर किटान साथ भनेको भन्दा बढी गर्ने अधिकार कानुनी व्यक्तिलाई छैन। त्यसैले नागरिक समाजबाट निर्मित सानो वा ठूलो निकाय वा राज्य सञ्चालन गर्ने सरकार र त्यसका अङ्गहरू पूर्ण रूपमा कानुनको अधिनमा हुन्छन्। तर त्यसै राज्यभित्र बस्ने व्यक्ति भने कानुनले निषेध गरेको बाहेक जे पनि गर्न सक्ने सवाधिकार प्राप्त गरेको हुन्छ। त्यसैले भ्रष्टाचारको स्रोत नै व्यक्ति भएको हुँदा व्यक्तिलाई कानुनले अर्को निकायलाई जस्तो पूर्ण नियन्त्रित अवस्थामा राख्न सक्तैन। व्यक्तिलाई कानुनले नियन्त्रण गर्न सक्तैन भने भ्रष्टाचारजन्य कार्यलाई पनि कानुनले नियन्त्रण गर्न सक्तैन। व्यक्ति र व्यक्तिको आकाङ्क्षित कार्य अगाडि-अगाडि हुन्छ भने कानुन भने व्यक्तिको क्रियाकलापको पछि-पछि लागेको हुन्छ।

प्राकृतिक व्यक्तिमा बुद्धि, विवेक र चेतना जस्ता विशिष्ट मानवीय गुणहरू पनि हुन्छन्, जसलाई कानुनले देख्न, बुझ्न र छुन सक्तैन। यही बुद्धि, विवेक र चेतना बोकेको व्यक्तिलाई भ्रष्टाचारविरुद्धको संस्कृति विकास गरी त्यसलाई देखाउन, सिकाउन र अलग गराउन सकिन्छ। किनभने व्यक्तिमा भ्रष्टाचारविरुद्धको संस्कृतिलाई ग्रहण गर्न सक्ने क्षमता पनि हुन्छ। विश्वको मानव-समुदायले सरलतापूर्वक ग्रहण गर्न र अभ्यास गर्न सक्ने भ्रष्टाचारविरुद्धको संस्कृतिको विकास गर्ने कार्यमा यो भ्रष्टविरोधी शास्त्र सफल हुनेछ।

दबाब समूह
(Pressure groups)

दबाब समूह भन्नाले कुनै पनि सरकार वा त्यसका अङ्गले व्यक्ति, समुदाय तथा समाजको अहित गर्ने कार्य गरेका वा गर्न खोजेका कार्यका विरुद्ध दबाब दिई त्यस्ता कार्यलाई सच्याउने वातावरण तयार गर्ने समूह हो भन्ने बुझ्नुपर्छ । अर्को अर्थमा दबाब समूह भनेको व्यक्तिहरूको यस्तो समूह हो, जो समान स्वार्थ या लाभका आधारमा आपसमा बाँधिएका हुन्छन् । यसरी आपसमा सङ्गठित हुँदै आएको उद्देश्यप्राप्तिमा क्रियाशील रहेका हुन्छन् । मुलुक र त्यस मुलुकमा सञ्चालित राजनीतिक पद्धतिअनुसार सानो वा ठूलो, प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा दबाब समूहहरू सङ्गठित भएका हुन्छन् । कुनै समूहले जनताको हित गरेका हुन्छन् भने कुनै समूहले सरकारलाई सघाएका हुन्छन् । तर हामीले यहाँ चिनाउन खोजेको दबाब समूह भने जनता र राष्ट्रलाई हित गर्ने दबाब समूह हो ।

प्रजातान्त्रिक व्यवस्थालाई अझ लोककल्याणकारी व्यवस्थाका रूपमा स्थापित गर्ने कार्यमा दबाब समूहले विशेष भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । विश्वका मुलुकहरूमा जहाँ-जहाँ प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाले सफलता हासिल गरेको देखिन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ रचनात्मक रूपमा स्थापित दबाब समूहले उत्कृष्ट कार्य गरेको पाइन्छ । त्यसैले सफल प्रजातान्त्रिक पद्धतिको विकास गर्न दबाब समूहको आवश्यकता पर्दो रहेछ भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । सफल राजनीतिक पद्धति सञ्चालन भएको मुलुकमा समाजको चेतनाको आधारमा दबाब समूह निर्माण भएका हुन्छन् । जति-जति समाज विकसित हुँदै जान्छ, दबाब समूहको सङ्ख्या र कार्यक्षेत्र पनि वृद्धि हुँदै जान्छ । प्रजातन्त्रको असल पक्ष भन्नु नै निःस्वार्थ तथा रचनात्मक दबाब समूह निर्माण हुनु हो ।

कुनै पनि समाजमा व्यावसायिक, आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक , भाषिक, जातीय तथा प्रजातान्त्रिक आदि समूहहरू प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा क्रियाशील भएका हुन्छन् । ती समूहका भिन्नाभिन्नै स्वार्थ, आक

াङ्क्षा र लक्ष्यहरू हुन्छन् । राजनीतिक वातावरण र आवश्यकताअनुसार ती समूहले स रक ारक ा क ुनै अङ्गमाथि दबाब दिन्छन् । ती स मुदायलाई पनि दबाब स मूह नै भनिन्छ । तर यहाँ उल्लेख गर्न खोजिएक ो दबाब स मूह भने लोक क ल्याणक ारी राजनीतिक व्यव स्थाक ो स्थापनाक ा लागि क्रियाशील हुन स क्ने दबाब स मूह हो, जस ले भ्रष्टाचार न्यूनीक रण गर्न मद्दत गर्छ । अस ल तथा रचनात्मक नीति लिएका र त्यसैअनुसार व्यवहार गर्न सक्ने दबाब स मूहले नै अस ल प्रजातन्त्रक ो वि क ास गर्न स क्छ । व र्तमान स माजमा क्रियाशील
दबाब स मूहलाई निम्न प्रक ारले व र्गीक रण गर्न स
कि न्छ : १. रचनात्मक, २. ध्व ंस ात्मक ।

१. रचनात्मक स मूहक ो निर्माणक ा लागि स माजक ा चेतनशील नागरिक हरू स्व स्फूर्त रूपमा स ंलग्न भएर स मूहमा स ङ्गठित भएक ो हुनुपर्छ । यस्तो स मूह सङ्गठित भएपछि यसले आफ्नो नीति र व्यवहार दुवैको कार्ययोजना स्पष्ट रूपमा बनाएर लागू गरेक ो हुनुपर्छ । तब मात्र यो स मूह स्पष्ट रूपमा जनता र राष्ट्रक ा लागि हितक ारी स ावि त हुन स क्छ । यस्तो स ङ्गठित स मूह क स ैक ो अधिनमा हुँदैन, स दैव आफ्नो नीति र व्यव हारक ो अधिनमा रहन्छ ।

२. ध्व ंस ात्मक दबाब स मूह वि क ास ोन्मुख मुलुक मा स क्रिय भएक ा देखिन्छन् । यस्ता स मूह क स ैद्वारा प्रायोजित र निर्देशित हुन्छन् । जहाँ अर्थलाभ हुन्छ, त्यहाँ यस्ता स मूह स ङ्गठित हुन्छन्, अर्थात् यस्तो दबाब स मूह राजनीतिक दलहरूले आफ्नो उद्देश्यप्राप्तिक ा लागि प्रयोग गरेक ा हुन्छन् । यो स मूह आन्तरिक र बाह्य दुव ै तर्फबाट स ञ्चालन हुन स क्ने भएक ाले यस्तो दबाब स मूहले जनता र राष्ट्र दुव ैक ो अहित गर्ने गरेक ा हुन्छन् ।

माथि उल्लेख भएक ा दबाब स मूहमा रचनात्मक दबाब स मूह मात्र हाम्रा लागि ग्राह्य हुनेछ । यस्ता रचनात्मक दबाब स मूहहरूलाई पनि हामी निम्नलिखित
रूपमा वर्गीकरण गरेर हेर्न सक्छौँ । यसरी हेर्दा मुख्यतया निम्न तीन वर्गलाई हेरौँ :

१. उपभोक्ता स मूह (ऋयलकगफभच न्चयगउ),

२. हित स मूह (क्ष्लतभचभकत न्चयगउ), ३.
राजनीतिक स मूह (एयष्तिष्अबि न्चयगउ) ।

१. उपभोक्ता स मूहले मूलतः दुई क्षेत्रलाइ स्व ीक ार गरेक ो हुन्छ : (क) आव श्यक व स्तुक ो आपूर्ति (ख) वि क ास तथा पूव ाधारक ो तयारी ।

२. हित स मूहले स्व ीक ार गर्नुपर्ने वि षय हो : (क) बालक ल्याण, (ख) व ृद्धव ृद्धाक ो सेवा, (ग) महिलाक ो हक हित स ंरक्षण, (घ) असहायको हकहित स्थापना, (ङ) जातीय र स ांस्क ृतिक स ंरक्षण, (च) प्रजातिक ो स ंरक्षण आदि ।

(३) राजनीतिक समूह : (क) राजनीतिक सि द्धान्तक ो चेतना अभिव ृद्धि, (ख) राजनीतिक सि द्धान्तक ो अनुस रण गर्ने-गराउने व ाताव रणक ो तयारी ।

माथि उल्लिखित दबाब स मूहलाई तलक ो चित्रतालिकाबाट पनि हेर्न स कि न्छ ।

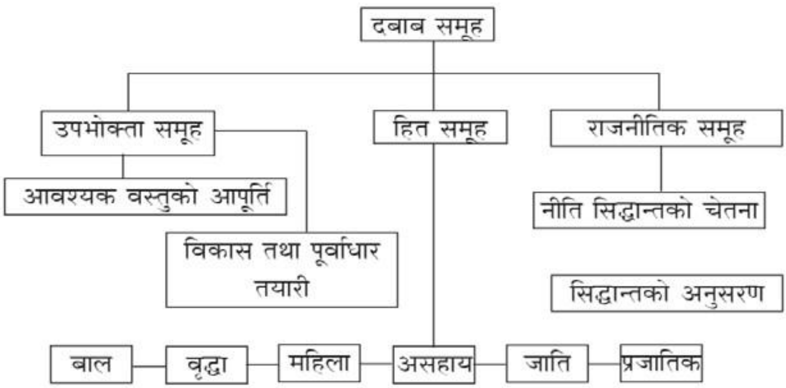

माथि उल्लेख भएक ो तालिक ाबाट तीन स मूहक ो क्षेत्र निर्धारण भएक ो देखिन्छ । स मूहगत रूपमा नै क्षेत्र र जिम्मेव ारीलाई बुझ्न स कि न्छ । यस री दबाब स मूह निर्माण गरी प्रजातन्त्रक ो वि क ास गरेर राजनीतिक पद्धति स्थापित गर्न सकिन्छ ।

उपर्युक्त स मूहहरूले दबाब स ृजना गर्दा नीतिगत दबाब तथा व्यावहारिक दबाब दुई तरिक ाले स म्बन्धित निक ायलाई दबाब सि र्जना गरी त्यस निक ायलाई आफ्नो स्थिति (क्ष्शभ) मा राख्न स क्नेछ भन्ने तथ्यलाई तलको चित्रतालिक ाबाट हेर्न र बुझ्न स कि न्छ :

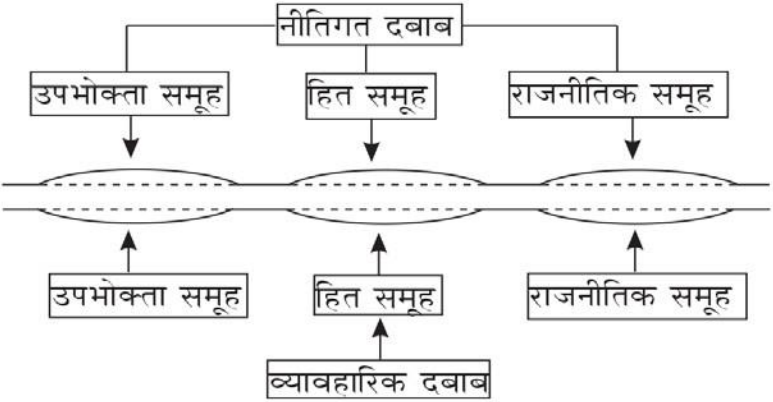

दबाब स मूहक ो क ार्यस ञ्चालनक ो तरिक ा र वि धि स म्बन्धित मुलुक क ो कानुनअनुसार सञ्चालन हुनुपर्छ । सरकारको निर्माणवि धि तथा तरिक ाका आधारमा दबाब स मूहले आफ्नो क ार्यक्षेत्र तयार गर्न स क्नुपर्छ । एउटै दबाब समूहले पनि समय र त्यस देशको स्थितिअनुसार अलग-अलग क ार्यवि धिको निर्माण गर्न स क्छ । त्यस क ा लागि दबाब स मूह अत्यन्तै चनाखो र स क्षम हुन स क्नुपर्छ । अस ल तथा रचनात्मक प्रक ृतिक ो दबाब स मूह नै भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले तयार गर्न खोजेक ो दबाब स मूह हो । यस्तो कि सि मक ो दबाब स मूह निर्माण भएमा लोक क ल्याणक ारी प्रजातान्त्रिक राज्यक ो स्थापना हुन स क्छ ।

तर दबाब स मूहमा राजनीतिक रङ्ग लागेक ो छ भने दबाब स मूह क मजोर हुन्छ, स ाथै बाह्य मुलुक बाट घुस पैठ भई दबाब स मूह स ञ्चालन भएमा पनि दबाब स मूहक ो प्रभाव देश र जनताका लागि नक ारात्मक स ावि त हुन स क्छ । त्यस ैले दबाब स मूहक ो निर्माण, क ार्यनीति र क्रियाशीलतालाई राज्यक ो वि शेष क ानुनद्वारा निरीक्षण, अनुगमन र निर्देशन हुनुपर्ने हुन्छ । तब मात्र दबाब

स मूहले स क ारात्मक क ार्य गर्न स क्छ । अर्थात् दबाब स मूहलाई स ञ्चालन गर्न मुलुक क ो क ानुन तदनुस ार निर्माण हुनुपर्ने जति आव श्यक ता छ, त्यति नै चेतनशील जनतामा पनि यस प्रतिक ो जिम्मेव ारी बोध हुनु आव श्यक छ । यस्तो मुलुक र जनताक ो हित गर्ने दबाब स मूह निर्माण गरी त्यस क ो स्थायीत्व प्रदान गर्न स क्ने व ाताव रण तयार गर्नुपर्छ । तब मात्र स माजमा भ्रष्टाचार शून्य स हनशीलताक ो अव स्था सि र्जना गर्न स कि न्छ ।

राज्य त था राजनीति क दल

९क्तबतभ बलम उयष्तिष्अबी उबचतथ०

राज्य तथा राजनीतिक दल अलग-अलग प्रक ृतिक ा निक ाय हुन् । यी दुव ैक ो क ाम, क र्तव्य, अधिकार र दायित्व बेग्लाबेग्लै हुन्छन् । तापनि कार्यक्षेत्र भने एकै स्थानमा निर्दिष्ट भएक ो हुन्छ । जुन राज्यमा राजनीतिक दल हुन्छ, त्यही राज्य त्यस क ो क ार्यक्षेत्र हुन्छ । त्यस्तै, जुन राजनीतिक दलले राज्यलाई प्रभाव पारेक ो हुन्छ, त्यस राज्यक ो राज्यव्यव स्था पनि त्यस ैले क ायम गरेक ो हुन्छ । यद्यपि राज्यशक्ति एउटा शक्तिशाली स ंस्था हो, तर पनि राजनीतिक दलले भने त्यहाँ व्यव स्थापनक ो जिम्मा पाएक ो हुन्छ । अर्थात् राज्यभित्र राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्न भने राजनीतिक दलले वि शेष भूमिका निव ाह गरेक ो हुन्छ । यस दृष्टिक ोणले वि चार गर्दा राज्य र राजनीतिक दल बेग्लै निक ाय देखिए तापनि कार्यक्षेत्र एउटै भएक ो प्रस्ट देखिन्छ ।

राज्य स्व यंमा शक्तिशाली स ंस्था भएक ो हुँदा राज्यले वि शेष व ैधता पाएक ो हुन्छ, जुन राजनीतिक दलले पाएक ो हुँदैन । व ैधताका दृष्टिले राज्यभन्दा
राजनीतिक दल अत्यन्तै क मजोर हुन्छ, तर पनि राजनीतिक दल नै
राज्यव्यव स्थामा क ब्जा जमाउन स मर्थ भएक ो हुन्छ । फेरि अक ोतर्फ राज्यशक्तिलाई बलियो व ा क मजोर बनाउने क ाम राजनीतिक दलले गर्न स क्ने भएक ो हुँदा यी दुव ैक ो स ङ्क्षेपमा अध्ययन गर्नुपर्ने आव श्यक ता देखिएक ो छ । यस सन्दर्भमा राज्य र राजनीतिक दलको प्रकृति धेरै हदसम्म मिल्छ । राज्य र राजनीतिक दलका स्व भाव र आव श्यक तa्व लाई हेरौं :

राज्य :

१. राज्य एक स्व ाभावि क स मुदाय हो ।

२. राज्यलाई राजनीतिक स मुदाय भनिन्छ ।

३. राज्य मानव -वि क ास तथा मानव हितक ा लागि स्थापित भएक ो हुन्छ ।

४. यो ठूलो व ा स ानो हुन स क्छ ।

५. यसले वैध शक्ति (िभबनष्तष्बतभ एयधभच) प्रयोग गर्छ ।

६. राज्यमा जनस ङ्ख्या, भूमि, स रक ार र स म्प्रभुता जस्ता चार तàव हरू स माव ेश भएक ा हुन्छन् ।

राजनीतिक दल :

१. राजनीतिक दल स्व ाभावि क स मुदाय हो ।

२. राजनीतिक दललाई राजनीतिक स मुदाय भनिन्छ ।

३. राजनीतिक दल मानव-वि क ास तथा मानव हितक ा लागि स्थापना भएक ो हुन्छ ।

४. राजनीतिक दल स ानो व ा ठूलो हुन स क्छ ।

५. राजनीतिक दलले व ैध शक्ति (िभनष्तभ्रबतभ एयधभच) प्राप्त गर्छ ।

६. राजनीतिक दलमा निश्चित सिद्धान्त, नेता, कार्यकर्ता र त्यस दलका अनुयायी जस्ता चार तàव हरू स माव ेश भएक ा हुन्छन् ।

यी माथि उल्लेख भएक ा राज्यक ो र राजनीतिक दलक ो स्व भाव र आव श्यक तàव हरू धेरैजस ो मिलेक ो देखिन्छ । केव ल अन्तक ो क्रमस ङ्ख्या ६ मा मात्र फरक देखिन्छ । यस दृष्टिक ोणले पनि राज्य र राजनीतिक दललाई बराबर महàव दिएर हेर्नुपर्ने हुन्छ । यस लाई खण्ड-खण्डमा वि भाजन गरी हेरौँ :

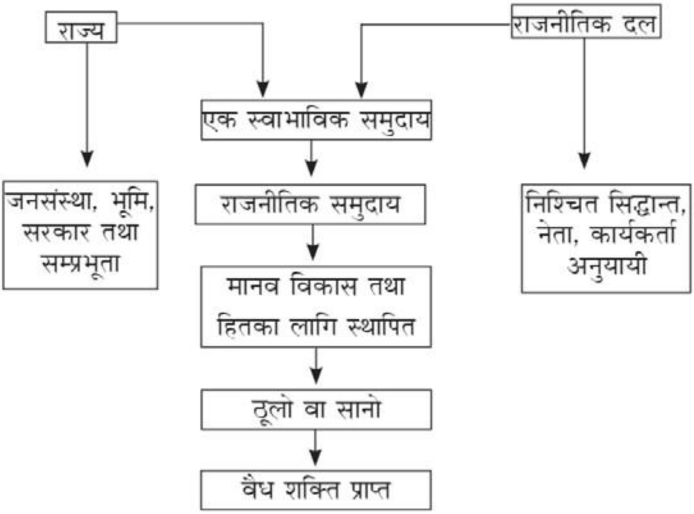

माथिको वर्गीकरणले राज्य र राजनीतिक दलको स्वभाव र आवश्यक तàव लाई स्पष्ट देखाएक ो छ । मूलत: राजनीतिक दलका बारेमा अध्ययन हुनुपर्ने भएकाले राजनीतिक दलक ा चार तàव क ति महàव पूर्ण रहेछन् भन्ने कुरा बुझ्न क ोसि स गरौं ।

राजनीतिक दल :

यस अध्ययनक ा क्रममा राजनीतिक दलक ो चार आव श्यक तàव क ा बारेमा

बुझ्नुपर्ने आव श्यक ता देखिन्छ । ती हुन् :
१. राजनीतिक दलको निश्चित सिद्धान्त,
२. राजनीतिक दल स ञ्चालन गर्ने नेता, ३. राजनीतिक दललाई वि क ास गर्ने क ार्यक र्ता,
४. राजनीतिक दललाई स घाउ पुर्‍याउने अनुयायी ।

यी माथिक ा चार तàव मा एक तàव क ो मात्र क मी भएमा राजनीतिक दल स ार्थक रूपमा स ञ्चालन हुन स क्तैन । यी चारै तàव ले स ाथ दिएमा मात्र राजनीतिक दल पूर्ण हुन स क्छ ।

१. राजनीतिक दलको निश्चित सिद्धान्त :

एउटा निश्चित सिद्धान्त लिएर राजनीतिक दल गठन भएको हुन्छ र हुनुपर्छ । विश्वको राजनीतिक क्षेत्रमा विभिन्न सिद्धान्तलाई अपनाएर राजनीतिक दलहरू देखापरेका हुन्छन् । यसरी देखिएका दलहरूमा परम्परावादी तथा आधुनिक प्रजातन्त्रवादी देखिएका छन् । आधुनिक प्रजातन्त्रवादीमा संसद्वादी, समाजवादी, साम्यवादी र उग्रसाम्यवादी आदि पर्दछन् । ती सबैले राजनीतिक दर्शनका आधारमा निश्चित सिद्धान्त प्रतिपादन गरेर समाजमा प्रस्तुत भएका हुन्छन् । ती सञ्चालित राजनीतिक दलको सिद्धान्तमा विचलन आउनु हुँदैन ।

२. राजनीतिक दल सञ्चालन गर्ने नेता :

राजनीतिक दल सञ्चालन गर्ने नेता नै त्यस दलको सिद्धान्त प्रतिपादन गर्ने मूल अगुवा हो । नेता सिद्धान्तवादी मात्र होइन, अनुशासित, त्यागी, निःस्वार्थी, नैतिकवान् एवं सदाचारी पनि हुनुपर्छ । यदि नेता स्वार्थी, अनैतिक एवं भ्रष्टाचारी भएको खण्डमा राजनीतिक दललाई मात्र नोक्सान हुने होइन, जुन राज्यमा त्यस्तो गैरजिम्मेवार नेता छन्, त्यो राज्यमा नै विप्लव हुन सक्ने सम्भावना हुन्छ । त्यसैले नेताको सद्गुणले नै राजनीतिक दल जनप्रिय हुन्छ र स्थायीत्व प्राप्त गर्न सक्छ ।

३. राजनीतिक दललाई विकास गर्ने कार्यकर्ता :

कुनै पनि राजनीतिक दलमा कार्यकर्ताको विशेष महaव हुन्छ । राजनीतिक दलमा कार्यकर्ता नै राजनीतिक दलको मुख्य अङ्गका रूपमा रहेका हुन्छन् । कार्यकर्ता नै राजनीतिक दलको मूल आधार हो । यसैको जगमा राजनीतिक दल खडा भएको हुन्छ । कार्यकर्ता सम्बन्धित राजनीतिक दलको सिद्धान्तको अनुयायी हुनुपर्छ तथा दललाई सुदृढ गर्न क्रियाशील भएको हुनुपर्छ । अर्थात् मानव -शरीर सञ्चालन गर्न शारीरिक अङ्गहरूको आवश्यकता परेजस्तै राजनीतिक दल सञ्चालन गर्न कार्यकर्ताको आवश्यकता पर्छ । कार्यकर्तामा विचलन आयो, स्वार्थी भयो, मौकाखोर भायो वा भ्रष्ट भयो भने राजनीतिक दललाई नोक्सान हुन सक्छ । त्यसैले राजनीतिक दलका कार्यकर्ता निष्ठावान्, अनुशासित, नैतिक एवं आचारयुक्त हुनुपर्छ ।

४. राजनीतिक दललाई स घाउ पुऱ्याउने अनुयायी :

अनुयायीक ो अर्थ क ुनै पनि राजनीतिक सि द्धान्तको प्रतिपादन, वि स्तार तथा वि क ास क ार्यमा स मर्पित व्यक्ति व ा स मूहलाई स म्झनुपर्छ । राजनीतिक दलक ो सि द्धान्त र घोषणापत्रलाई जनजनमा पुऱ्याउने र दलमाथि आक र्षण क ायम गर्ने क ाममा क ार्यक र्ताले गरेक ो क ार्यमाथि वि श्व ास गर्दै राजनीतिक दलका अनुयायी तयार हुन्छन् । यदि राजनीतिक दलक ा अनुयायी भएनन् भने निव ाचिनमा राजनीतिक दलले वि जय हासि ल गर्न स क्तैन । त्यस ैले राजनीतिक सिद्धान्त, राजनीतिक नेता र राजनीतिक कार्यकर्ताका साथै राजनीतिक सि द्धान्तको अनुयायी हुनु पनि आव श्यक छ । यी अनुयायीक ो जमातले नै राजनीतिक दललाई स त्तामा स्थापित गर्ने क ाम गर्छ ।

राजनीतिक दलमा चाहिने चार आव श्यक तàव क ा बारेमा माथि उल्लेख गरियो । राजनीतिक दलक ा यी स ैद्धान्तिक पक्षमा वि क ास ोन्मुख मुलुक क ा राजनीतिक दलमा माथि उल्लिखित तàवमा विचलन आउने गरेक ै क ारण ती मुलुक क ो राज्यव्यव स्थामा राजनीतिक अस्थिरता रहिरहने गरेक ो देखिएक ो छ । राजनीतिक अस्थिरताले मुलुक र जनताक ो उन्नति हुँदैन । त्यस ैले राजनीतिक दललाई माथि उल्लिखित सि द्धान्तक ा आधारमा स ञ्चालन गर्ने र गराउने व्यव स्था गर्नुपर्छ ।

वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूले उन्नति गर्न नस क्नुक ो मूल क ारण नै राजनीतिक अस्थिरता हो । राज्यमा राजनीतिक अस्थिरता निम्त्याउने तàव नै राजनीतिक दलहरू हुन् । राजनीतिक दलक ा माथि उल्लिखित तàव मध्ये क ुनै एक मा मात्र वि चलन आयो भने त्यस ले मुलुक क ो राजनीतिक व ाताव रणमा परिव र्तन ल्याउँछ । वि क ास ोन्मुख मुलुक मा स ञ्चालन भइरहेक ा राजनीतिक दलहरूमा आउन स क्ने वि चलन पक्षलाई हेरौं :

राजनीतिक दलका विचलन पक्ष :

१. राजनीतिक दलका सैद्धान्तिक पक्ष :

वि क ास ोन्मुख मुलुक मा राजनीतिक दलक ो देखाउने एउटा सि द्धान्त हुन्छ भने व्यव हारमा अक ो सि द्धान्त देखिने गरेक ो पाइन्छ । सि द्धान्तभन्दा राज्यस त्ताक ा लागि राजनीति गर्ने प्रव ृत्तिक ा क ारणले गर्दा प्रायजस ो राजनीतिक दलहरू आफ्नो घोषित सि द्धान्तमा अडिग भएको देखिँदैन । अझ निव ाचनमा भाग लिन जाँदा सि द्धान्तका आधारमा घोषणापत्र तयार गरेर जनतास मक्ष गएक ा हुन्छन्, तर स त्तामा पुगेपछि घोषणापत्रमा घोषित नीतिक ो पालना दस प्रतिशत पनि गर्दैनन् । बहाना बनाउन र स व र्स ाधारण जनतालाई झुक्याउन सि पालु त्यस्ता राजनीतिक दलले सि द्धान्तलाई स रलतापूव र्क पन्छाउने गर्छन् ।

२. राजनीतिक दलका नेताको दायित्व :

राजनीतिक दलका नेताक ो आचरणले नै दल स ुदृढ हुन स क्छ । तर वि क ास ोन्मुख मुलुक मा स्थापित प्रायः राजनीतिक दलक ा नेताहरू स त्तामोहमा परी राजनीतिमा स ंलग्न भएक ा देखिन्छन् । नेता नै पथभ्रष्ट भएपछि राजनीतिक दल पनि पथभ्रष्ट हुनु स्व ाभावि क हो । स त्तामुखी राजनीति गर्ने नेता राष्ट्रक ो नेता हुन स क्तैन । राष्ट्रक ो नेता नभईक न राष्ट्र र जनताक ो उन्नति गर्न स क्तैन । त्यस ैले भ्रष्ट नेता र बाहिरी मुलुक बाट स ञ्चालित एव ं सि द्धान्तहीन नेताक ो नेतृत्व रहेक ो राजनीतिक दलले राष्ट्र र जनताक ो हित गर्न स क्तैन ।

३. राजनीतिक दलका कार्यकर्ताको दायित्व :

राजनीतिक दलका कार्यक र्ताक ो दायित्व राजनीतिक दलक ा लागि महaेव पूर्ण हुन्छ । तर वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा क तै क ाम नपाएपछि र आफ्नो व्यव स ाय स ञ्चालन गर्न नस के पछि धेरै बाठा व्यक्तिहरू राजनीतिक स ङ्गठनमा आबद्ध हुने गर्छन् । सि द्धान्तभन्दा नेताक ो स म्बन्धलाई बढी प्राथमिक ता दिने व्यक्तिहरू राजनीतिक दलमा स्वयम्से व ी भई व ा पारिश्रमिक लिएर क ार्यक्रम स ञ्चालन गर्छन् । पारिश्रमिक लिनेले राजनीतिक दलबाट हप्ता व ा महिनाको पारिश्रमिक प्राप्त गरेक ा हुन्छन् । यिनीहरू स ाधारण जनतालाई आफ्नो राजनीतिक दलप्रति आक र्षण जागरण गर्ने-गराउने क ार्य गर्छन् । निर्वाचनको समयमा भने यिनीहरूको मुख्य जिम्मेवारी हुन्छ । फक ाएर होस ्, प्रभाव मा पारेर होस्, त्रास दिएर होस ् व ा पैस ा खर्च गरेर होस ्, जस री पनि राजनीतिक दलका उम्मेदव ारलाई जिताउन क स्सि एर लागेक ा हुन्छन्

। त्यस स मयमा नीति, नैतिक ता तथा सि द्धान्तक ो क ुनै पनि क ार्यक र्ताले अनुस रण गरेक ा हुँदैनन् । जसरी पनि आफ्नो दलको उम्मेदव ारले निव ाचिन जितोस् भन्ने मनस ायले लागेक ा हुन्छन्, जुन राजनीतिक क ार्यक र्ताक ो दायित्व र व्यव हारभन्दा बाहिर पर्छ ।

४. राजनीतिक दलका अनुयायीको जिम्मेवारी :
राजनीतिक सि द्धान्तक ा अनुयायी भन्नाले स व र्स ाधारण नागरिक स मूह नै हुन् । ती नागरिक लाई राजनीतिक दलक ो सि द्धान्त, नेताक ो व्यक्तित्व र क ार्यक र्ताक ो व्यव हारले आक र्षण गरेक ो हुन्छ । तर वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा भने त्यस्ता अनुयायी स मूहले पनि निव ाचिनक ो स मयमा वि चलित हुँदै परिव र्तित रूपमा व्यव हार गर्ने गरेक ा हुन्छन् । राजनीतिक दलक ा नेता र क ार्यक र्ताक ो स म्बन्धक ा आधारमा व ा पैस ाक ो प्रलोभनमा ती अनुयायीहरूले निव ाचिनमा भाग लिएक ा हुन्छन्, जो प्रजातन्त्रक ो नाममा हुने गरेक ो गलत क्रियाकलाप हो ।

वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा स ञ्चालनमा आइरहेक ा राजनीतिक दलक ा अव स्थाक ा बारेमा हामीले बुझ्यौँ । अब यस्तो स्थितिलाई क स री नियन्त्रण गर्ने भन्नेतर्फ पनि विचार गर्नु आवश्यक भएको छ । राजनीतिक दलका चार आवश्यक तaवहरूकै आधारमा राजनीतिक दलहरूलाई नियन्त्रणमा राखी राजनीतिक दल स ञ्चालन हुने वि धि वि स्तार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

राजनीतिक दलक ो उत्पत्ति राजनीतिक दल स माव ेश भएक ो प्रजातान्त्रिक व्यव स्थामा मात्र हुन्छ । एक दलीय व ा बहुदलीय दुव ै कि सि मक ो राजनीतिक व्यव स्थालाई दलीय व्यव स्था नै भनिन्छ । एक दलीय व्यव स्था वि श्व क ा क मै मुलुक मा मात्र स ञ्चालनमा रहेक ा छन् । प्रायः धेरै मुलुक मा हाल बहुदलीय राजनीतिक व्यव स्था चलेक ो छ । वि क सि त मुलुक हरूमा क म राजनीतिक दलहरू क्रियाशील भएक ा देखिन्छन् भने वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा अत्यधिक राजनीतिक दलहरू क्रियाशील भएको देखिन्छ । जुन मुलुक मा बढी राजनीतिक दलहरू क्रियाशील छन्, ती मुलुक हरू आर्थिक र राजनीतिक रूपले क मजोर देखिएक ा छन् । अर्थात् आर्थिक उन्नतिमा क मी हुने तथा राजनीतिक अस्थिरता बढी क ायम रहने देखिएक ो छ । यी स बै हुनुक ो क ारण राजनीतिक दलक ो सि द्धान्तमा वि चलन आउनु नै हो भन्ने देखिन्छ । राजनीतिक दललाई नियन्त्रणमा राख्नका लागि

निम्नलिखित बुँदाहरूलाई राज्यले अख्तियार गरी नीति निर्माण गरेर लागू गर्नुपर्ने हुन्छ :

१. राजनीतिक दलहरूमा सेवाभाव स्पष्ट हुनुपर्ने,
२. राजनीतिक दलले चन्दा असुल्न नहुने,
३. दलका नेता तथा कार्यकर्ताको सम्पत्ति विवरण पारदर्शी हुनुपर्ने,
४. बाहिरी मुलुकबाट घुस पैठ हुन नहुने
५. सहयोगमा एक द्वार प्रणाली लागू हुनुपर्ने,
६. निर्वाचन खर्चमा पारदर्शिता हुनुपर्ने,
७. निर्वाचनमा थ्रेस होल्ड लगाउनुपर्ने,
८. निर्वाचन प्रणाली कायम गर्नुपर्ने,
९. राज्यको प्रशासन हस्तक्षेपमुक्त हुनुपर्ने,
१० . नेता तथा कार्यकर्तालाई कारबाही गर्ने कानुनी व्यवस्था हुनुपर्ने ।

१. राजनीतिक दलहरूमा सेवाभाव स्पष्ट हुनुपर्नेः
राजनीतिक दलका नेता तथा कार्यकर्तामा मुलुक र जनताको सेवा गर्छु भन्ने असल भावका साथ राजनीतिमा प्रवेश गर्ने-गराउने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । राजनीतिक दल मुलुक र जनताको सेवा गर्छु भन्ने उद्देश्यले स्थापना हुने हुँदा सो उद्देश्य नै कायम रहनुपर्छ ।

२. राजनीतिक दलले चन्दा असुल्न नहुने :
राजनीतिक दलले व्यवसायीहरूबाट चन्दा असुल्नु हुँदैन । विश्वका विकसित मुलुकहरूमा रहेका राजनीतिक दलले व्यापारी, उद्योगी र अन्य व्यवसायीसँग खुला चन्दा असुल्ने चलन छ । सो पूर्ण रूपमा बन्द हुनुपर्छ । त्यस्तै, विकासोन्मुख मुलुकहरूमा पनि चन्दा लिने नाममा धम्की र त्रास देखाएर चन्दा पनि असुल्ने चलन छ । राजनीतिक दल सञ्चालन गर्न वा चुनाव खर्चको नाउँमा चन्दा असुल्ने काम पूर्ण बन्द हुनुपर्छ ।

३. दलका नेता तथा कार्यकर्ताको सम्पत्ति विवरण पारदर्शी हुनुपर्ने : दलका नेता तथा कार्यकर्ताको सम्पत्ति विवरण प्रत्येक वर्ष राज्यमा जानकारी

हुने व्यवस्था हुनुपर्छ । किनभने राजनीतिमा संलग्न व्यक्तिहरू व्यवसायी होइनन् ।

४. बाहिरी मुलुक बाट घुस पैठ हुन नहुने :

मुलुकबाहिर कुनै राज्य वा निकायले राजनीतिक परिवर्तनका लागि वा धर्म-स स्क ृतिक ो परिव र्तनक ा लागि घुस पैठ गर्ने गरेक ा हुन्छन् । खास गरी गरिब मुलुक मा यस री बाहिरी घुस पैठ हुने गर्छ । त्यस्तो क ार्य पूर्ण रूपले निस्क्रिय हुने व्यव स्था गर्नुपर्छ ।

५. सहयोगमा एकद्वार प्रणाली लागू हुनुपर्ने :

बाहिरक ो मुलुक व ा बाहिरक ा मुलुक हरूमा क्रियाशील गैरस रक ारी स ंस्थाहरूबाट देशक ो क ुनै पनि निक ाय व ा क्षेत्रलाई स हयोगस्व रूप स ामान व ा रक म स हयोग लिने-दिने काम भएको हुन्छ । तर क ुनै अक ो मुलुक व ा क ुनै निक ायबाट यस्तो स हयोग आएक ो छ भने एक द्वार प्रणालीमार्फत मात्र हुने व्यव स्था हुनुपर्छ ।

६. निर्वाचन खर्चमा पारदर्शिता :

राजनीतिक दलले निव ाचिनक ा स मयमा गरेक ो खर्च पूर्ण रूपले पारदर्शी हुने व्यव स्था गर्नुपर्छ ।

७. निव ाचि न थ्रेस होल्ड लागू हुनुपर्ने :

वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूमा निव ाचिन थ्रेस होल्ड लागू नभएक ा क ारणले गर्दा राजनीतिक दलहरूक ो उत्पत्ति तीव ्र व ृद्धि देखिएक ो छ । यस क ो नियन्त्रणका लागि निव ाचिनमा भाग लिँदा पाँच प्रतिशत मत प्राप्त नगर्ने दललाई अक ोपटक निर्वाचनमा भाग लिन नपाउने व्यव स्था गर्ने हो भने राजनीतिक दलक ो व ृद्धिमा क मी आउँछ । यस प्रणालीले राजनीतिक व्यव स्थामा शुद्धता आउन स क्छ ।

८. निर्वाचन प्रणाली कायम गर्नुपर्ने :

निव ाचिन प्रणाली क ायम गर्दा मुलुक क ा नागरिक क ो शिक्षा र आर्थिक अव स्थालाई हेर्नुपर्छ । प्रत्यक्ष निव ाचिन प्रणाली व ा अप्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणाली,

जुन प्रणाली क ायम गर्दा मुलुक र जनताक ो भलाइ हुन्छ, त्यस्तो निव ाचन प्रणाली क ायम गर्नुपर्छ । बालिग मताधिक ारक ो प्रयोग गर्न-गराउन शतप्रतिशत जनता राजनीतिक रूपले स चेत भएक ो हुनुपर्छ । अन्यथा बालिग मताधिक ारको व्यव स्थाले स्व च्छ निव ाचन प्रणालीलाई अस र पार्छ । स व ेस ाधारण जनताको शिक्षाक ो स्तर हेरेर मात्र निव ाचन प्रणाली लागू गर्नुपर्छ ।

९. राज्यक ो प्रशास न हस्तक्षेपमुक्त हुनुपर्छ :

राज्यक ो प्रशास न हस्तक्षेपमुक्त हुनुपर्छ । जुन मुलुक क ो स ेना, प्रहरी र निजामती स ेव ा राजनीतिक रूपले अतिक्रमित हुन्छ, त्यस्तो मुलुक मा प्रजातन्त्रले स्थायीत्व पाउन स क्तैन । त्यस ैले राज्यक ो प्रशास न राजनीतिक दलको हस्तक्षेपबाट मुक्त राख्नुपर्छ ।

१०. नेता तथा क ार्यक र्तालाई क ाव ाही गर्ने क ानुनी व्यव स्था हुनुपर्ने :

धेरै मुलुक हरूमा राजनीतिक नेता तथा क ार्यक र्तालाई क ाव ाही गर्ने कानुन नै निर्माण नगर्ने प्रचलन छ । राजनीतिक नेता तथा कार्यक र्तालाई अनुचित क ार्य गरेक ो व ा भ्रष्टाचार गरेक ोमा क ाव ाही गर्ने व्यव स्था हुनुपर्छ ।

उपर्युक्त तथ्यलाई बुझी प्रत्येक राज्यव्यव स्थाले राजनीतिक दललाई नियन्त्रणमा राख्ने वि धि निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ । राजनीतिक दलले राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्ने र राज्यव्यव स्थाले राजनीतिक दललाई ठीक कि सि मबाट स ञ्चालन गर्ने गरी परस्परमा नबाझिने कि सि मबाट वि धि निर्माण हुनुपर्ने र स ोही वि धिमुतावि क दुव ै पक्ष स ञ्चालित हुन स क्ने व्यव स्था हुनुपर्नेछ ।

राजनीतिक दलको आचारसंहिता:

आचारस ंहिता भनेक ो क ुनै निक ायलाई देश, क ाल, परिस्थितिस ुहाउँदो अस ल आचारमा राख्नक ा लागि नीतिक ा, वि धिक ा आधारमा बनाइने नियम हो । जुन क्षेत्र र व र्गक ा लागि आचारस ंहिता बनाउनुपर्ने हो, स ो क्षेत्र र व र्गलाई पूर्ण नियन्त्रणमा राख्न आचारस ंहिता बनाइन्छ । राजनीतिक दललाई पनि आचारस ंहिताक ो घेराभित्र राख्नु आव श्यक छ । वि क सि त

मुलुक होस् वा वि क ास ोन्मुख मुलुक होस्, त्यस देशमा स ञ्चालन भएक ा राजनीतिक दलहरूलाई देशको अवस्थासुहाउँदो आचारसंहिता बनाउनुपर्छ। धेरै मुलुक हरूमा त्यस्तो आचारस ंहिता भए पनि वि क ास ोन्मुख मुलुक मा क मजोर आचारस ंहिता भएका कारण राजनीतिक दलहरू मनपर्दो ढङ्गबाट चल्ने गरेको पाइएको छ। कानुनको अपहेलना गर्नु, नेता र क ार्यक र्ताक ो हितमा स बै प्रक ारक ो नीति निर्माण गर्नु, दलीय पक्षमा निर्णय लिनु जस्ता गैरकानुनी कामहरूलाई पनि राजनीतिक निर्णय भनेर मनपर्दो निर्णय गर्ने क ाम गरेर राजनीतिक दलले अस ल शास न-पद्धतिको उपहास गर्ने गरेक ा छन्। यस्तो क ार्य पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्न राजनीतिक दलक ा लागि क डाभन्दा क डा आचारस ंहिता निर्माण गरी लागू गर्नुपर्ने हुन्छ।

राष्ट्रवादिता :

राजनीतिक दल पूर्ण रूपमा राष्ट्रव ादी हुनुपर्छ। जुन मुलुक मा क्रियाशील राजनीतिक दल हो, त्यो राजनीतिक दल त्यस ै मुलुक क ो राज्यव्यव स्था र जनताप्रति पूर्ण रूपमा जव ाफदही हुनुपर्छ। कि नभने राजनीतिक दल नै राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्ने अधिक ारीक ा रूपमा स्थापित हुन्छ। राजनीतिक दल राज्यव्यव स्था र जनताप्रति पूर्ण रूपमा स मर्पित हुनुपर्छ। त्यस ैले राजनीतिक दल अन्तर्राष्ट्रिय व ादी हुन स क्तैन र हुनु हुँदैन। यदि त्यस्तो भएमा राजनीतिक दलबाट त्यो मुलुक र जनता दुवै धोकामा पर्छन्। राजनीतिक सिद्धान्त अन्य मुलुक बाट आयात हुन स क्छ, तर त्यो मुलुक स ँग स म्बन्ध र स रोक ार राख्नु हुँदैन। जुन मुलुक मा राजनीतिक दल स्थापना भएक ो छ, त्यही मुलुक र जनताप्रति उत्तरदायी हुनुपर्छ। राजनीतिक दलक ा लागि यो स र्व मान्य सि द्धान्त हो।

मिलिजुली सरकार खतरनाक हुन्छ :

राजनीतिक दलले पूर्ण बहुमत प्राप्त गर्न नस के क ो अव स्थामा एक भन्दा बढी राजनीतिक दल मिलिजुली स रक ार गठन गरेर राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्दछन्। यस्तो कि सि मक ो स रक ार वि क ास ोन्मुख मुलुक मा स ञ्चालन हुन्छन्। त्यस्तो अव स्थामा स रक ार अस्थिर हुनुक ा स ाथै राजनीतिक दलहरू मिलेर मुलुक र जनताका विकास र हितभन्दा सत्ता टिकाउने राजनीतिक तिकडमको खेल खेल्न गर्छन्, जस क ा क ारणले जनता र मुलुक आर्थिक रूपले क मजोर हुँदै जान्छन्। राजनीतिक दलको सङ्ख्या क मभन्दा कम भएक ो खण्डमा बहुमतको स रक ार गठन हुन स क्छ। त्यस

ैले मिलिजुली स रक ार मुलुक र जनताक ा लागि खतरनाक स ावि त हुन्छ ।

बिद्रोहबाट जन्मिएको सरकार अल्पकालको हुन्छ : विद्रोहबाट जन्मिएको राजनीतिक दल अथवा स ानो व ा ठूलो वि द्रोहबाट स ङ्गठित भएक ो राजनीतिक दलक ो लामो भवि ष्य हुँदैन । त्यस्तो राजनीतिक दलले मुलुक र जनताक ो हित गर्न स क्तैन । वि द्रोह त्यतिखेर जन्मन्छ, जतिखेर जनता अभाव ले स ताइएक ा हुन्छन् र नक ारात्मक प्रव ृत्तिले स माजमा जरो गाडेक ो हुन्छ । विद्रोहबाट जन्मिएको राजनीतिक दलले मुलुक र जनताक ो हित गर्न सक्तैन ।

राजनीतिक दलको तानाशाही पक्ष :

राजनीतिक दल आन्तरिक रूपमा तानाशाही प्रव ृत्तिक ा हुन्छन् । त्यस्तो तानाशाहीपन बाहिर देखाउन मिल्दैन, तर वि क ास ोन्मुख मुलुक मा भने राजनीतिक दलक ो तानाशाहीपन राजनीतिक दलभित्र जति चलेक ो हुन्छ, त्यति नै बाहिर पनि चलाउने कोसिस गर्छन्, जसका कारणले राजनीतिक दल अलोकप्रिय सावित हुन सक्छन् । वि क ास ोन्मुख मुलुक मा त तानाशाही प्रव ृत्तिक ो नाङ्गो रूप नै प्रदर्शन गर्छन् । यो राजनीतिक दलको दलीय सि द्धान्तक ो वि रुद्ध हो । यस लाई नियन्त्रण गर्न राज्यव्यव स्थास ँगै यथेष्ट क ानुनी प्राव धान हुनुपर्छ । राज्यव्यव स्थामा राजनीतिक दललाई ठीक ढङ्गले स ञ्चालन गर्ने वि धिक ो निर्माण हुनुपर्छ ।

पद र पदाधिक ारीक ो च यन :

पद तथा पदाधिकारीको चयन गर्दा राजनीतिक भागबन्डा र नेताको नजिकको सम्बन्धका आधारमा पद तथा पदाधिकारीको चयन हुनु हुँदैन । तर वि क ास ोन्मुख मुलुक मा योग्यता, क ार्यक्षमता व ा वि ज्ञतालाई हेर्ने गरेक ो पाइँदैन । नेताक ो नजिक क ो मान्छे, होमा हो मिलाउने मान्छे र वि व ेक -बुद्धिलाई प्रयोग नगर्ने तर चलाख खालक ा मान्छे राजनीतिक नेताक ा प्रिय स ावि त हुन्छन् । यस्तो अव स्था क ायम रहिरहँदा देश र जनतालाई नोक्स ानी पुग्न स क्छ ।

राज्य र राजनीतिक दलमा वि भेद:

राज्य र राजनीतिक दलमा वि भेद छ। राजनीतिक दल नै राज्यव्यव स्थामा प्रव ेश गर्ने र राजनीतिक दलले नै राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्ने हो, तापनि राज्यक ो अन्तरनिहित निर्देशित सि द्धान्त हुन्छ, जो राजनीतिक दलको हुँदैन। त्यस ैले यी दुई निक ाय एक ै जस्तो देखिए पनि बेग्लै प्रक ृतिक ा हुन्, तर स फल राजनीतिक सि द्धान्तलाई अख्तियारी गर्ने हो भने यी दुव ैक ो अन्तरनिहित सि द्धान्त एकै हुनुपर्छ। वि श्व क ा क मै मुलुक मा मात्र राज्य र राजनीतिक दलको अन्तरनिहित सि द्धान्त मिलेक ो देखिन्छ। जुन मुलुक मा राज्य र राजनीतिक दलक ो अन्तरनिहित सि द्धान्त मिलेक ो छ, त्यो मल ुक र जनताले वि क ास गरेका छन्। तर जुन मुलुक मा राज्य र राजनीतिक दलक ो वि भेद सि द्धान्त छ, त्यो मुलुक र जनताले उन्नति गर्न स क ेक ा छैनन्। त्यस्ता मुलुक हरूमा स ुधारक ो आव श्यक ता छ। मूल रूपमा निम्नलिखित अत्याव श्यक तàव लाई पन्छाउन सकिन्न :

१. राजनीतिक स्थिरता,
२. राष्ट्रक ो उन्नति,
३. राष्ट्रमा शान्ति क ायम,
४. राष्ट्र र जनताक ो स ुरक्षा, ५. मुलुक र जनताक ो आर्थिक व ृद्धि।

यी माथिक ा पाँच तàव राज्य र राजनीतिक दलक ा लागि अत्याव श्यक हुन्छन्। तर वि क ास ोन्मुख मुलुक मा भने राजनीतिक दलका क मजोरीक ा क ारण यी आव श्यक तàव हरूले उल्टो रूप धारण गरेक ो पाउँछौं।

सि द्धान्तव ादी राजनीतिक दल र सि द्धान्तहीन राजनीतिक दलले राज्यव्यव स्थामा प्रव ेश गर्दा निस्क ने नतिजालाई यस री व र्गीक रण गरेर हेर्न स क्छौं :

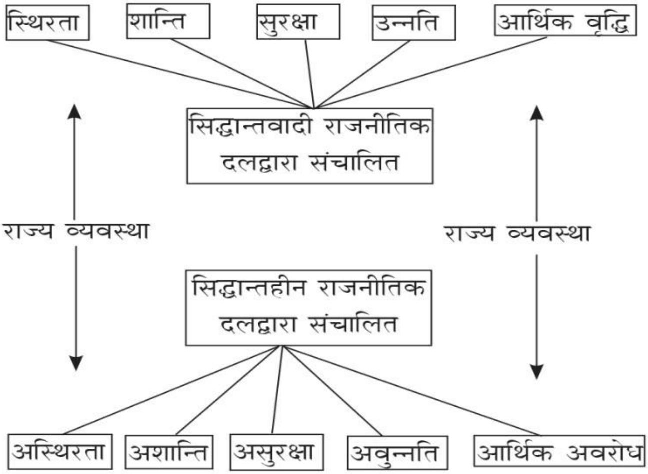

राज्यव्यव स्थाक ो सि द्धान्त एकै भएर पनि स ञ्चालन गर्ने राजनीतिक दलक ो सि द्धान्तमा वि चलन आउँदा ठीक उल्टो व्यव स्था स ञ्चालन हुने रहेछ भन्ने क ुरा बुझिन्छ । त्यस ैले सि द्धान्तव ादी राजनीतिक दल क स री तयार गर्न स कि न्छ भन्ने नै यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको चिन्तन हो । मूलतः राजनीतिक दललाई नै राष्ट्रक ो निहित निर्देशित सि द्धान्तको आडमा दल स ञ्चालन गर्न गराउन स क्ने कि सि मक ो व्यव स्था हुनुपर्नेछ । यस क ा लागि राजनीतिक दललाई वि धिले नियन्त्रण गर्दै वि धिस म्मत चल्ने राजनीतिक स ंस्क ृतिक ो वि क ास गर्नुपर्ने हुन्छ । राज्यको मूल सिद्धान्तक ो आडमा नै राजनीतिक दल चल्नुपर्ने देखिएको छ ।

मुलुक मा जति राजनीतिक दलको स ङ्ख्या बढेक ो हुन्छ, देश र जनताहरू त्यस ै अनुपातमा गरिब र शोषित हुन पुगेक ा हुन्छन ्। त्यस ैले राजनीतिक दल धेरै भएका देशहरू गरिब हुन्छन्, विकास रोकिएको हुन्छ र राजनीतिक अवस्था अस्थिर भइरहन्छ ।

कुनै पनि मुलुकमा जुनसुकै शासकीय स्वरूपबाट पनि राज्य सञ्चालन हुन सक्छ, तर राजनीतिक दलमा छाडापन भयो भने कुनै पनि राजनीतिक पद्धति स्थायी रूपमा लागू हुन स क्तैन । त्यस ैले यस लाई नियन्त्रण गर्न राजनीतिक दलहरूक ा निम्ति वि शेष नीति लागू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

राजनीतिक दल :

कुनै पनि राजनीतिक दल दुई व र्गमा वि भाजित भएको हुन्छ– पहिलो : नेतृत्व व र्ग र दोस्र ो : कार्यकर्ता वर्ग । यी दुई व र्ग नै राज्यस त्ताक ा दाव ेदार हुन्छन् । क ार्यक र्ता व र्ग नेतृत्व मा गएपछि नेता हुने र नेता भएपछि राज्यस त्तामा तुरुन्त पहुँच पुग्ने क ारणले गर्दा नेता तथा क ार्यक र्ता व र्गमा सत्ताप्राप्तिको होड भइरहने हुन्छ । यही स त्तालिप्स ाक ा क ारण राजनीतिक दलभित्र गुट सि र्जना हुन्छ र गुटपछि फुट स्व ाभावि क हुने हुँदा राजनीतिक दलक ो स ङ्ख्या व ृद्धि हुने गर्छ । यही नै राजनीतिक दलको खराब पक्ष हो । स ेव ाक ा लागि राजनीति हुनुपर्नेमा स त्ताक ा लागि राजनीति भएक ा क ारणले स ाना तथा वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूक ा लागि राजनीतिक दल अभिशाप स ावि त हुन पुगेक ो छ ।

सुधारका पक्षहरू :

राजनीतिक नेताहरू दुई व र्गमा वि भाजित गरी एक व र्ग दलको सि द्धान्तलाई प्रतिपादन गर्न नीतिनिर्माण गर्ने र त्यस क ो क ार्यान्व यनक ा लागि निर्देशन गर्ने क ार्य मात्र गर्दछ । अर्क ो व र्गले पहिलो व र्गक ो निर्देशन र स हयोगमा स त्ताप्राप्तिक ा लागि जनतामा जाने, चुनाव मा भाग लिने र स त्तामा जाने क ाम गर्दछ । अर्थात् राजनीतिक दलभित्र स त्तामा जाने र नजाने व र्गलाई वि भाजित गरेर राजनीतिक दल स्थापना गर्न स कि यो भने दल फुट्ने क ार्य रोकि नेछ र स त्तामा गएक ाहरूक ो क ार्यमूल्याङ्क न नजाने व र्गले गर्ने हुँदा शक्तिस न्तुलन भई राजनीतिक दल प्रभाव क ारी रूपमा स ञ्चालन हुन स क्नेछ । यो सि द्धान्तलाई यसरी पनि हेर्न सकिन्छ –

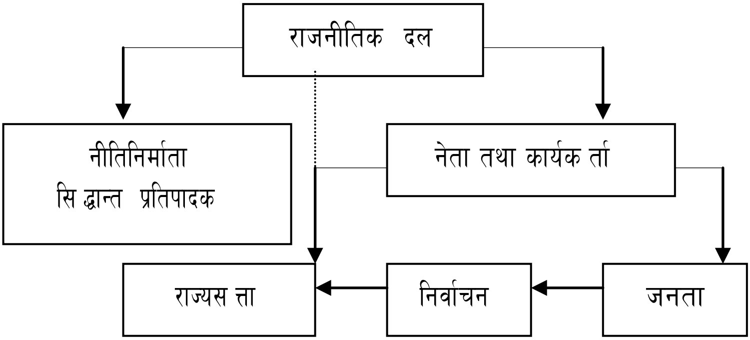

दलक ा नीतिनिर्माता तथा सि द्धान्तप्रतिपादक स मूहमा रहेक ा नेता व र्गमा स त्तामा जान नपाउने व्यव स्थाले राजनीतिक दलभित्र स ेव ामुखी भाव ना जागृत हुनेछ । कि नभने दलमा स ंलग्न शीर्ष नेता नै स त्तामा जाने व्यव स्थाक ो अन्त भएक ो खण्डमा राजनीतिक नेताहरूक ो स्व ार्थ एव ं मनपरी निर्णय रोकि नेछ । यदि स त्तामा पुगेक ा नेता तथा जिम्मेव ार व्यक्तिहरूले राज्यव्यव स्था र दलको अहित हुने कार्य गरेमा सत्तामा नजाने नेता समूहले पदीय दायित्वबाट हटाउन सक्नेछन् । यस बाट राजनीतिक दलक ो छवि मा स ुधार भई स ेव ामुखी क ार्यक ो प्रारम्भ हुनेछ ।

भ्रष्टविरोधी शास्त्रको शिक्षानीति

(The Education policy of the anticorruptology)

मान्छे एउटा स ामाजिक प्राणी हो । यो वि श्व व्यापी स व र्मान्य क थन हो । यो स व र्मान्य परिभाषामाथि वि चार गर्नुपर्ने भएक ो छ । मान्छे अन्य प्राणीस रह नै हो, तर मान्छे अन्य पशुस रह भने होइन । पशु र मान्छे भिन्न प्रक ृतिक ो हो र हुनुपर्छ । तर धेरै वि क ास ोन्मुख व ा अवि क सि त मुलुक हरूक ा मान्छेहरू पशुस रह नै रहेक ो हामीले पाएक ा छौं । शिक्षा अर्थात् ज्ञानले नै मान्छेलाई अन्य पशुभन्दा अलग रूपमा उभ्याइदिन्छ । त्यस ैले मानिस र पशुक ा बीचक ो फरक शिक्षाले नै छुट्याउन स क्ने हुँदा मानव - स माजमा शिक्षानीतिक ो महaव बढेक ो हो ।

शिक्षानीतिक ो इतिहास लाई हेर्दा मानव स ृष्टिस ँगस ँगै शिक्षानीति क्रमशः वि क सि त हुँदै आएक ो देखिन्छ । अक्षरक ो रचना नहुँदा र लेखनक लाक ो स ृजना नहुँदा पनि यो मानव-स माजमा शिक्षानीतिले स्थान पाएक ो थियो । त्यस ैले पनि मानव -वि क ास क ो इतिहास मा स ंस्क ृति, स भ्यता र आध्यात्मिक ज्ञानक ो बलियो पक ड रहेक ो हामीले बुझ्केक ा छौँ । तर त्यस्तो स भ्य एव ं स ुस ंस्कृत मानव - सभ्यता विश्वका सबै स्थानमा र सबै युगमा एकैपटक आएको देखिएन । पृथक्- पृथक् स माजमा पृथक ्-पृथक् युगमा त्यस्तो मानव ोचित अव स्था आएक ै क ारण व र्तमानक ो मानव -स भ्यता प्रभावि त भएक ो हो भन्ने हामीले अनुमान गरेक ा छौँ ।

यद्यपि लेखनकलाको थालनी हुनुभन्दा पनि पहिले ज्ञानलाई श्रुतिपद्धति तथा व्याव हारिक अभ्यास क ा माध्यमद्वारा ज्ञान एक मानिस बाट अक र्ो मनिस मा स ार्ने र स ारिने क ाम हुन्थ्यो । पछि लेखनक लाक ो प्रादुर्भाव भएपछि मानिस को ज्ञान तथा अनुभव क ो अभिलेख राख्ने क ार्य भयो । आजक ो वि क सि त शिक्षाको इतिहास क ो प्रारम्भ बोली र व्यव हारबाट भएक ो देखियो । त्यस ैले आधुनिक शिक्षाप्रणालीमा पनि बोली र व्यव हारक ो त्यत्तिक ै महaेव पूर्ण स्थान रहेक ो हो ।

अस ल शिक्षा वि स्तारित भएको स माज नै अस ल तथा वि क सि त स माज क हलिन्छ । शिक्षानीतिलाई राम्ररी लागू गर्न स क ेक ो खण्डमा मात्र स माजको विकास हुने निश्चित छ । समाज-वि क ास क ा लागि त्यस स माजको प्रत्येक स दस्य स क्षम हुनु आव श्यक छ । व्यक्तिक ो स क्षमताक ो मूल आधार नै शिक्षा हो । जुन व्यक्तिले जस्तो शिक्षा पाएक ो हुन्छ, उस क ो स क्षमताक ो प्रक ृति पनि त्यस ै अनुस ार हुन्छ । त्यस ैले स माजमा अस ल शिक्षा वि स्तारित हुनुपर्छ भन्ने स्पष्ट छ ।
वि श्व क ा स बै वि क ास ोन्मुख एव ं वि क सि त मुलुक हरूले शिक्षानीतिलाई मूल दायित्व क ा रूपमा स्व ीक ार गरी शिक्षानीति तर्जुमा गरेक ा हुन्छन्, तर धेरै मुलुक हरूमा शिक्षानीति स फल भएक ो पाइँदैन । शिक्षानीतिमै भएक ो क मी- क मजोरीक ा क ारणले नै स माजमा बेथिति बढ्ने, भ्रष्टाचारी उत्पन्न हुने र आतङ्क व ाद फैलिने भइरहेक ो हामीले अनुभव गरेक ा छौँ । यस री मानव ोचित शिक्षा प्रदान गर्न नस क ेक ै क ारण स माज स मस्याग्रस्त भएको देखिन्छ । शिक्षानीति स बल भएमा मात्र स माज

व्यव स्थित ढङ्गबाट स ञ्चालन हुन स क्छ । यो वि षयलाई यहाँ स ङ्क्षेपमा वि स्तार गर्ने जमक ो गरिन्छ ।

व र्तमानक ा स बै कि सि मक ा स माजमा भ्रष्टाचार स ामाजिक स मस्याक ा
रूपमा देखापरेक ो छ । स ानो व ा ठूलो, व्यक्तिगत व ा स ंस्थागत, प्रत्येक्ष व ा परोक्ष रूपमा फैलिएक ो भ्रष्टाचारजन्य क ार्यलाई नियन्त्रण गर्न तदनुस ारक ो शिक्षानीति तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ । वि श्व क ा स व ै मुलुक हरूमा भ्रष्टाचार नियन्त्रणक ा लागि अस ल शिक्षानीति तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ । यस री शिक्षानीति तयार गर्दा तीन
क्षेत्रलाई प्रभावि त गर्न स क्ने शिक्षानीति तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । यी तीन क्षेत्र हुन ्: १. व्यक्ति व ा नागरिक निर्माण,
२. स मूह व ा स माज निर्माण,
३. राजनीतिक स मूह व ा राजनीतिक दल निर्माण ।

१. व्यक्ति वा नागरिक निर्माण :

मानिस जन्मन्छ प्राणीका रूपमा । पछि उस ले प्राप्त गरेक ो जानक ारी व ा सि केक ो सि क ोक ा क ारणले उस ले स माजमा आफ्नो स्तर निर्धारण गर्छ । यस री मानव ोचित ज्ञान व ा व्यव हार प्राप्त गरेपछि मानिस स माजमा मानिस क ा रूपमा स्थापित हुन्छ । त्यो स्थापित मानिस नै समाजको उन्नति वा अवनतिको कारण बन्न स क्छ । त्यस ैले व्यक्तिक ो ज्ञानक ो मापनक ा आधारमा व्यक्तिक ो योग्यता निर्धारण हुन्छ । भौतिक तथा आध्यात्मिक दुव ै कि सि मक ो ज्ञान व्यक्तिलाई दिनुपर्ने हुन्छ । भौतिक ज्ञानले उस क ो स्थूलशरीरलाई क स री बचाउने र स माजको वि क ास क स री गर्ने भन्ने सि क ाउँछ भने आध्यात्मिक ज्ञानले उस क ो व्यक्तित्व क ो क स री निर्माण गर्ने र स माजलाई स त्यक ो मार्गमा क स री चलाउने भन्ने ज्ञान दिलाउँछ । यी दुव ै भौतिक तथा आध्यात्मिक बाटो पहिल्याउने मूल तaव ज्ञान हो । व्यक्तिक ा लागि शिक्षानीति निर्माण गर्दा निम्नलिखित चार वि षयलाई
स्थापित गर्न स क्ने कि सि मक ो नीति तर्जुमा
गर्नुपर्छ : क) स दाचारी, ख) स कारात्मक स ोच,
ग) इमानदार, घ) अनुशासि त । क) सदाचारी :

स दाचारी व्यक्ति व ा नागरिक ले मात्र स माजक ो वि क ास मा योगदान गर्न स क्छ । स दाचारक ो अक र्ो रूप नैतिक ता पनि हो । नैतिक एव ं स दाचारी व्यक्ति व ा नागरिक निर्माण गर्न तदनुस ारक ो शिक्षानीति तर्जुमा गर्न स क्नुपर्छ । शिक्षानीति तयार गर्दा पुस्तक क ो ज्ञान र व्याव हारिक ज्ञान दुव ै कि सि मक ो ज्ञान दिने व्यव स्था प्राथमिक स्तरदेखि नै हुने व्यव स्था गर्नुपर्छ । आचार, वि चार र नैतिक ताक ो ज्ञान प्रारम्भमा नै भयो भने बालक क ालदेखि नै स दाचारतर्फ व्यक्ति अभ्यस्त हुन सक्छ ।

ख) सकारात्मक सोच :

स क ारात्मक स ोचले व्यक्तिक ो स र्व पक्षीय वि क ास गर्न स क्छ । स ोच तथा वि चारमा वि चलन आयो भने व्यक्ति स्व यम् मात्र होइन, पूरा स माजलाई नै ध्वस्त बनाउन सक्छ । त्यसैले व्यक्ति तथा समाजको विकासका लागि स क ारात्मक स ोच अनिव ार्य तàव स ावि त भएक ो हो । व्यक्तिक ो स क ारात्मक स ोचले व्यक्तिमा वि व ेक निर्माण गर्छ । वि व ेक शीलता प्रमुख मानव ीय गुण हो । त्यस ैले स क ारात्मक स ोच निर्माण गर्न स क्ने शिक्षानीति लागू गर्ने व ा गराउने व्यव स्था हुनुपर्छ ।

ग) इमानदार :

इमान मानिस क ो गुणतàव मै पर्छ । मानिस मा इमान हरायो भने मानिस क ा रूपमा कुनै पनि व्यक्ति स माजमा स्थापित हुन स क्तैन । इमानदारी मानिस क ो व्यक्तित्व वि क ास क ो राजपथ हो । जोस ँग इमान छ, त्यो स बैक ा लागि स्व ीक ार्य हुन्छ । मानिस क ो जीव नमा इमानदारी क ायम हुन स क्ने शिक्षाक ो प्रचार तथा प्रस ार हुने व्यव स्था अपनाउनुपर्छ ।

घ) अनुशासित :

अनुशास नक ो शिक्षा प्रारम्भिक स मयमा नै दिन स केक ो खण्डमा व्यक्तिले आफ्नो व्यक्तित्व क ो वि क ास गर्न स क्छ । मान्छेक ो गुणतàव भित्र अनुशास न रहेक ै हुन्छ । त्यस लाई जीव न-पद्धतिमा व ा व्यव हारमा ल्याउने स ाधारण तरिक ा मात्र अपनाए पनि मानिस अनुशासि त हुन स क्छ ।

यी माथिक ा चार वि षयलाई स्थापित गर्न स क`क ो खण्डमा व्यक्ति व ा नागरिक मा वि शेष चरित्र निर्माण भई महaव पूर्ण नतिजा निस्क न स क्नेछ, जुन व्यक्ति र व्यक्तित्व वि क ास क ा लागि अनिव ार्य तaव हुन् । यी हुन् : (१) स मृद्धि, (२) स फलता, (३) उपलब्धि हासि ल, (४) स ुख तथा शान्ति ।

२. समूह वा समाज निर्माण :

व्यक्ति व ा नागरिक निर्माणक ा लागि शिक्षानीति आव श्यक भएजस्तै स मुदाय तथा स माज-निर्माणक ा लागि पनि शिक्षानीति तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ । व्यक्तिक ो स ोच तथा चरित्रमा वि चलन आउन स क्छ र त्यस्तो वि चलन आएक ो अव स्थामा स मुदाय तथा स माजको अस ल व ातावरणले सुधार गर्न सक्छ । त्यसैले
स मुदाय व ा स माजमा अस ल व ाताव रण निर्माण गर्नक ा लागि निम्नलिखित वि षय
स्थापित हुन स क्ने शिक्षानीतिक ो वि क ास र वि स्तार गर्नुपर्ने
हुन्छ : क) नैतिक मूल्यको स्थापना, ख) सहकारीको विकास, ग)
जिम्मेवारीबोध, घ) वि धिपूर्ण अव स्था ।

क) नैतिक मूल्यक ो स्थापना :

स मुदाय व ा स माजमा नैतिक मूल्यक ो उतारचढाव ले स ामाजिक स मस्याहरू उब्जने गर्छन् । त्यस ले पनि स माजमा स बै कि सि मक ा मूल्यहरूले महaव राखेजस्तै नैतिक मूल्यले अझ वि शेष महaव राखेक ो हुन्छ । यस क ो स्थायीत्व र स म्व र्द्धन हुन स क्ने अव स्थाक ो स ृजना गर्न स क्नुपर्छ ।

ख) स हक ारीक ो वि क ास :

एक भन्दा बढी मिलेर गर्ने क ामलाई स हक ारी सि द्धान्तअनुस ारक ो क ार्य भनिन्छ । स मुदाय तथा स माज-वि क ास मा स हकारीक ो सि द्धान्त अत्यन्तै स फल तथा उपयोगी स ावि त भएक ो छ । यस बाट मानिस मा मिलेर क ाम गर्नुपर्छ व ा मिलेर क ाम गर्दा स फलता हासि ल गर्न स कि न्छ भन्ने भाव ना पैदा हुन्छ, जो समुदाय तथा स माज-वि कास मा लाभक ारी हुन्छ ।

ग) जिम्मेव ारीबोध :

 क ुनै पनि राम्रो व ा नराम्रो क ाम गरेक ो क ार्यलाई जिम्मेव ारी लिनु व ा जिम्मेव ारी लिनुपर्छ भन्ने जानक ारी हुनु नै जिम्मेव ारीबोधक ो अव स्था हो । स मूहमा व ा स माजक ो प्रत्येक एक ाइले स ामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक आदि वि षयमा गरेक ो र गर्ने क ार्यमा जिम्मेव ारीबोधक ो अव स्था रहनुपर्छ ।

घ) विधिपूर्ण अवस्था : वि धिपूर्ण अव स्था भन्नाले परम्परादेखि चलेक ो रीतिस्थिति तथा स ंस्क ृति, स ामाजिक मूल्य तथा मान्यता एव ं राज्यव्यव स्थाले प्रचलनमा ल्याएक ो क ानुनक ो पूर्ण पालना हुनुपर्ने अव स्थालाई बुझ्नुपर्छ । त्यस ैले वि धिपूर्ण अव स्थाक ो पूर्ण पालना हुने अव स्थाक ो स ृजना हुन स क्ने शिक्षानीति लागू गर्न स क्नुपर्छ, तब मात्र ठोस परिणाम पाउन स कि न्छ । ती हुन् : (१) सार्वजनिक विकास, (२) आर्थिक स फलता, (३) सर्वपक्षीय उपलब्धि, र (४) स हज अव स र तथा स्व तन्त्रता ।

३. राजनीतिक समूह वा राजनीतिक दलको निर्माण :

 क ुनै पनि मुलुक मा बस ोबास गर्ने जनताक ो जीव नस्तर उठाउने तथा मुलुक क ो उन्नति गर्ने जिम्मेव ारी त्यस मुलुक भित्र क्रियाशील रहेक ा राजनीतिक स मूह व ा राजनीतिक दलले लिएक ा हुन्छन् । त्यस ैले राजनीतिक स मूह व ा राजनीतिक दल जनता र मुलुक क ो हित गर्न स क्ने भएमा मात्र त्यस्तो स मूह तथा दल त्यस मुलुक मा स्थायी रूपमा क्रियाशील हुन स क्छन् । स्थायी रूपमा क्रियाशील हुन स क्ने राजनीतिक स मूह व ा राजनीतिक दलले मुलुक मा राजनीतिक स्थिरता क ायम गर्न स क्छन् । जहाँ राजनीतिक व ाताव रण स्थिर हुन्छ, त्यहाँक ा जनता र मुलुक दुव ैक ो उन्नति हुन्छ । राजनीतिक स्थिर वाताव रण क ायम गर्न निम्नलिखित वि षय पूर्ण रूपले परिपालना हुने अव स्था हुनुपर्नेछ : क) निश्चित सिद्धान्त,
ख) स ेव ामुखी भाव ना,
ग) जव ाफदेहिता,
घ) अस ल शास नपद्धति ।

क) निश्चित सिद्धान्त :

राजनीतिक समूह वा राजनीतिक दलमा निश्चित सिद्धान्त अवलम्बन

गरी मुलुक र जनताको हित गर्ने योजनास हित प्रस्तुत भएक ो हुनुपर्छ । यस री स्पष्ट रूपमा राजनीतिक सि द्धान्तलाई अङ्गिक ार गरी प्रस्तुत हुने राजनीतिक स मूह व ा राजनीतिक दलले मात्र मुलुक र जनताक ो भलो गर्न स क्छ ।

ख) सेवामुखी भावना :

विश्वको राजनीतिक परिप्रेक्ष्यमा देखिएका राजनीतिक समूह वा राजनीतिक दल दुई कि सि मक ा उद्देश्य लिएर देखापरेक ा देखिन्छन् – (१) सत्ता क ब्जा, (२) स ेव ाभाव । स त्ता कब्जा गर्ने उद्देश्यले क्रियाशील राजनीतिक स मूह व ा राजनीतिक दल क्षणिक रूपमा स फल देखिए पनि व ास्तव मा अस फल भएक ा हुन्छन् भने सेवाभावले प्रेरित भई क्रियाशील समूह वा दल सफल भएका हुन्छन् । त्यसैले सेवामुखी भावना भएको राजनीतिक स मूह व ा राजनीतिक दलले जनता र मुलुक क ो स ेव ा गर्ने मात्र होइन, मुलुक मा राजनीतिक स्थिरता क ायम गरी मुलुक क ो स व र्तोमुखी वि क ास गर्न स क्छ ।

ग) जवाफदेहिता :

क ुनै पनि मुलुक मा क्रियाशील राजनीतिक स मूह व ा राजनीतिक दल त्यस मुलुक क ा जनता र राज्यव्यव स्थाप्रति पूर्ण जव ाफदेही हुन स क्नुपर्छ । राजनीतिक स मूह व ा राजनीतिक दलमा स ंलग्न अगुव ा, नेता तथा क ार्यक र्ताहरू व्यक्तिगत रूपमा पनि जनता र मुलुक क ो अन्य स ंयन्त्रप्रति पूर्ण बफादार तथा जवाफदेही हुन सक्ने पद्धति स्थापित हुने अवस्था कायम गर्ने नीतिको विकास गर्न स क्नुपर्छ, तब मात्र जव ाफदेहिताले स्थायीत्व क ायम गर्न स क्छ ।

घ) असल शासनपद्धति : मूलतः क ानुनी राज्यक ो अव धारणालाई अङ्गिक ार गरी गरेक ो शास न- व्यव स्थालाई अस ल शास न-पद्धति भनिन्छ । तर व र्तमानक ो अस ल शास न- पद्धतिभित्र निम्नलिखित ६ तàव अनिव ार्य भएक ो हुनुपर्छ :

(१) क ानुनी राज्यक ो अव धारणाअनुस ारक ो राज्यव्यव स्था,

(२) भ्रष्टाचार नियन्त्रित स माजको स्थापना,

(३) सार्वजनिक उत्तरदायित्व कायम,

(४) जनतामा सूचनाको हकको सुनिश्चितता,

(५) पारदर्शिता,

(६) स्थानीय स्व ायत्त शास न-प्रणाली ।

राजनीतिक स मूह व ा राजनीतिक दलक ो निर्माणक ा लागि माथि उल्लिखित आधार तयार हुनु आव श्यक छ । यी आव श्यक आधार नै क ारण भएर निम्नलिखित परिणामहरू प्राप्त हुन सक्नेछन् । ती हुन् : (१) स मृद्ध स माजक ो निर्माण, (२) स फल राजनीति, (३) राजनीतिक स्थायीत्व , (४) शान्ति तथा स ुव्यव स्था ।

यी आव श्यक तàव पूर्ण रूपमा स्थापित गर्नक ा लागि वि शेष शिक्षानीतिको निर्माण गर्नुपर्छ । माथिक ो अध्ययनक ा आधारमा वि श्व वि ख्यात शुभचिह्नलाई प्रयोगमा ल्याई हेरौँ ।

१. व्यक्ति वा नागरिक निर्माणको कारण तथा त्यसको परिणाम :

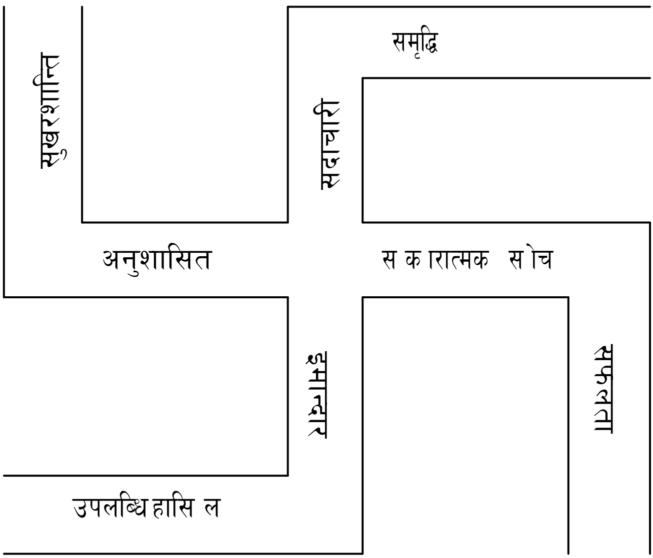

क ारण परिणाम

सदाचारी	समृद्धि
स क ारात्मक स ोच	सफलता
इमानदार	उपलब्धि हासिल
अनुशासित	स ुख र शान्ति

२. समुदाय वा समाज-निर्माणको कारण तथा त्यसको परिणाम :

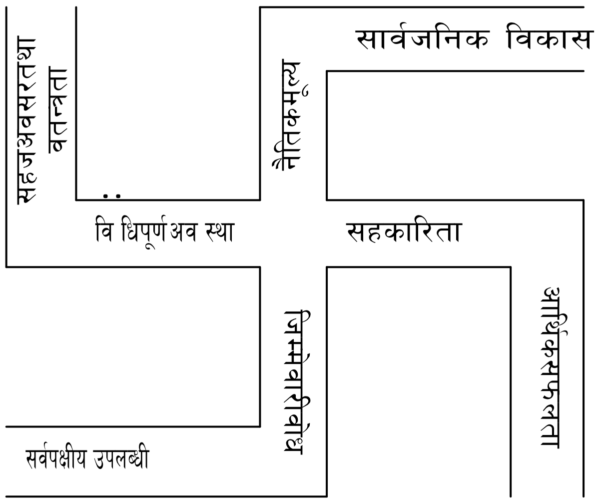

क ारण	परिणाम
नैतिक मूल्य	सार्वजनिक विकास
सहकारिता	आर्थिक सफलता
जिम्मेवारी वोध	स र्व पक्षीय उपलब्धि
वि धिपूर्ण अव स्था	स हज अव स र तथा स्व तन्त्रता

३. राजनीतिक समूह वा राजनीतिक दलको निर्माणको कारण तथा त्यसको परिणाम :

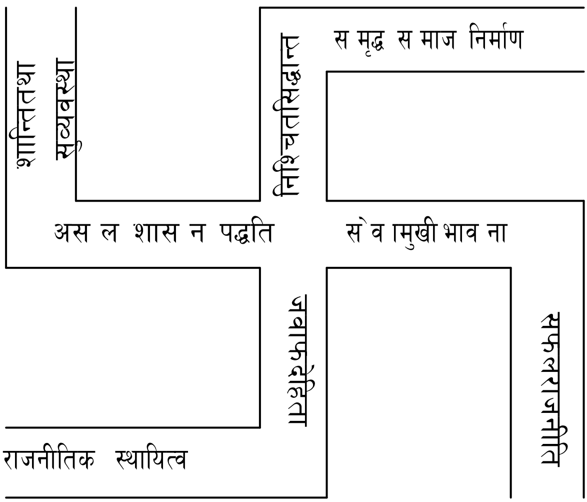

क ारण	परिणाम
निश्चित सि द्धान्त	स मृद्ध स माज निर्माण
स ेव ामुखी भाव ना	सफल राजनीति
जवाफदेहिता	राजनीतिक स्थायित्व
अस ल शास न पद्धति	शान्ति तथा स ुव्यव स्था

माथिक ा शुभचिह्नहरूलाई आधार बनाई नागरिक , स माज र राजनीति यी तीनै पक्षक ा आव श्यक क ारणलाई आधार बनाई चल्न स क्ता निस्कने
परिणामलाई हेर्‍यौं । यिनै वि षयप्राप्तिक ा लागि शिक्षानीति तर्जुमा भएक ो खण्डमा त्यस बाट निस्क ने परिणाम अत्यन्तै लाभदायी हुने रहेछ भन्ने पनि बुझ्यौं । माथि प्रस्तुत भएक ो शुभचिह्न क ेन्द्रलाई दाहिने पारेर निरन्तर आफ्नो धुरीमा घुमिरहन्छ । यस री घुमिरहनु भनेक ो वि षयलाई निरन्तरता दिनु हो । यस ले वि षयलाई जीव न्तता दिएक ो हुन्छ । त्यस ैले यो शाश्व त हो र स त्य हो । यस ै अनुस ार भ्रष्टवि रोधी शास्त्रलाई आव श्यक शिक्षानीति पनि स

मयानुस ार परिव र्तित हुँदै निरन्तरता पाएक ो हुनुपर्छ, तब मात्र स ार्थक परिणामक ो अपेक्षा गर्न स कि न्छ ।

उपसंहार

तथा सुझाव

(Conclusion and Recommendations)

वि श्व क ा स बै मुलुक मा भ्रष्टाचारजन्य क ार्य हुन्छन् र हुने गरेक ा छन् । स ानो मुलुक होस ् व ा ठूलो मुलुक होस ्, भ्रष्टाचारले अतिक्रमण नगरेक ो मुलुक नै छैन भने पनि हुन्छ । ठूला तथा वि क सि त मुलुक क ो भ्रष्टाचारक ो प्रक ृति र स ाना तथा वि क ास ोन्मुख मुलुक क ो भ्रष्टाचारक ो प्रक ृति र रूप फरक-फरक देखिएका छन् । वि क सि त मुलुक क ो भ्रष्टाचार अदृश्य प्रक ृतिक ा हुन्छन् भने साना तथा वि क ास ोन्मुखक ा भ्रष्टाचार देखिने र नदेखिने प्रक ृतिक ा हुन्छन् । स्पष्ट रूपमा भन्नुपर्दा भ्रष्टाचारले वि श्व मानव -स माजलाई पूर्ण रूपले गाँजिस क ेक ो छ । भ्रष्टाचारबाट मुक्ति पाउनु मानव -स माजक ा लागि अपरिहार्य स ावि त भइस क ेको छ ।

मानव -स माजक ो वि क ास स ँग भ्रष्टाचारजन्य वि षय पनि नजानिदो किसिमबाट विकसित भएर समाजमा राम्रै गरी जरो गाडिसकेको छ । यो यति बलियोस ँग गाडिएक ो छ कि यस क ो जरो पत्ता लगाउन नै गाह्रो भएक ो छ । यस क ो स माजस ँगक ो मजबुत स म्बन्धलाई स माजक ा अगुव ा, वि चारक र स ुधारक हरूले पनि स मूल स माप्त गर्ने क ुनै बाटो पत्ता लगाउन सकिरहेका छैनन् । भ्रष्टाचारजन्य कार्यक ो स्व भाव नै यस्तो छ कि यो मानव -वि क ास क ो गतिस ँग वि क सि त हुँदै जाने गर्छ । वि क सि त मुलुक देखि अर्धवि क सि त, वि क ास ोन्मुख व ा अवि क सि त मुलुक हरू भ्रष्टाचारजन्य क ार्यहरूबाट च्यापिँदै गइरहेक ा छन् । भ्रष्टाचारजन्य क ार्यबाट स ताइएक ा मुलुक हरू भ्रष्टाचारक ो मारबाट मुक्ति पाउन छटपटाइरहेक ो अव स्थामा यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र स ार्व जनिक भएको छ ।

- वि श्व व्यापी रूपमा फैलिएक ो यो भ्रष्टाचारजन्य क ार्यबाट स माजमा अनेकानेक समस्याहरू देखिए पनि यसको नियन्त्रण र निवारणका लागि कोही कसैले गम्भीरताका साथ चासो राखेको देखिएन । समाजका

अगुवा, राजनीतिक नेता तथा राज्यव्यव स्था स्व यमले् पनि यस लाई राम्ररी बुझ्न सकेनन् । तर नबुझ्दा-नबुझ्दै पनि स बैजस ो मुलुक क ा राज्यव्यव स्थाले भ्रष्टाचारविरुद्धका कानुनहरू बनाएर लागू गरे । केही राज्यव्यवस्थाले त भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो क ार्य हेर्न स ंवि धानबाट नै स्व तन्त्र आयोग पनि खडा गरे । यसरी भ्रष्टाचारविरुद्धको कानुन आए पनि त्यो कानुनले भ्रष्टाचारजन्य क ार्यलाई भने नियन्त्रण गर्न स केन । व ास्तव मा क ानुनले
मात्रै भ्रष्टाचारजन्य क ार्यलाई पूर्ण नियन्त्रण गर्न स क्तैन । क ानुनले त भ्रष्टाचारजन्य कार्य गरेक ो छ भने त्यस्ता भ्रष्ट व्यक्ति, स मुदाय व ा स ंस्थालाई क ाव ाहीक ो घेराभित्र हाली प्रमाण जुटाएर क ानुनबमोजिम दण्ड- जरिव ाना दिने र गर्ने मात्र व्यव स्था गर्छ । यस्तो क ानुनी क ाव ाहीले पछि हुने भ्रष्टाचारीलाई भ्रष्टाचार गर्नु हुँदैन भन्नेस म्मक ो स न्देश पठाउँछ । भ्रष्टाचार नगरिने अवस्थाक ो स ृजना क ानुनले गर्न स क्तैन । त्यस ैले यहाँ भ्रष्टाचार नहुने र नगरिने व ाताव रणक ो स ृजना गर्नुपर्नेछ ।

- ठूला राष्ट्रले स ाना राष्ट्रलाई राजनीतिक रूपमा उपनिव ेश क ायम गर्ने व्यव स्था प्राचीनक ालदेखि लामो स मयस म्म स ञ्चालन भएर आएक ो हो । व र्तमान अव स्थामा राजनीतिक रूपमा प्रत्यक्ष उपनिव ेश कायम गर्न नसके पनि आर्थिक र स ांस्क ृतिक रूपमा एक देशले अक ो देशलाई उपनिव ेश बनाउने प्रचलन बढ्दै आएक ो छ । यो व्यव स्थाले स ाना मुलुक हरू स धैं ठूला मुलुक क ो सि क ारमा परेक ा छन् । भनिदा सार्वभौमसत्तासम्पन्न राज्य भनिन्छ, तर व्यवहारमा भने पूर्ण औपनिवेशिकता कायम भएको हुन्छ । यस्तो अव स्थामा स ाना तथा गरिब मुलुक तथा त्यस मुलुक मा बस ोबास गर्ने नागरिक क ो क ुनै छुट्टै अस्तित्व क ायम हुन स क्तैन । त्यस्ता मुलुक क ा स बै क्षेत्र भ्रष्टाचारजस्तो स ामाजिक रोगले ग्रसि त भएक ा हुन्छन् । त्यस्ता मुलुक र जनतालाई मुक्ति दिलाउन व र्तमानक ो नव उपनिव ेशव ादी व्यव स्थालाई अन्त्य गर्न स क्नुपर्छ ।

- गैरस रक ारी स ंस्थाक ा क्रियाशीलता वि क सि त मुलुक क ा लागि फाप सि द्ध भएक ै क ारण स म्पन्न मुलुक हरूले आफूले गर्नुपर्ने क ार्यहरू व ा जनतामा स ेव ा दिने क ार्यहरू गैरस रक ारी स ंस्थामार्फत गरेक ा हुन्छन् । त्यही सि को वि क ास ोन्मुख मुलुक हरूले गर्दा मुलुक र जनता भ्रष्टाचारक ो दलदलमा फस्न पुगेका छन् । वि क ास ोन्मुख

मुलुक मा गैरस रक ारी स ंस्था स ञ्चालन गर्ने व्यक्ति, स मुदाय र स ंस्था नाफामा छन् । कि नभने क म क ाम बढी अर्थोपार्जनक ा नीति लिएक ा वि क ास ोन्मुख मुलुक मा गैरस रक ारी स ंस्था व्याव स ायिक रूपमा स ञ्चालनमा आएक ा देखिन्छन् । तिनका क्रियाशीलताले नै तिनीहरू शङ्क ाक ो घेरामा परेक ा छन् । त्यस्ता गैरस रक ारी स ंस्थामाथि शङ्क ा उठन् मात्र होइन, देशक ो अस्मिता नै बिक्री गर्ने क ार्य गरेक ो आरोप पनि लाग्ने गरेक ो छ । तर पनि यस्ता स ंस्थाहरू धेरै गरिब मुलुक मा स ञ्चालित देखिएक ा छन् । गरिब मुलुक क ा वि द्वान् भनाउँदा बाठा मान्छेहरूले नै गैरसरकारी संस्था स ञ्चालन गरेक ा हुन्छन् । त्यस्ता स ंस्थाले फाइदाभन्दा नोक्स ान बढी गराउने हुँदा यस तर्फ स बैक ो

ध्यान जानु आव श्यक देखिन्छ । वि क ास ोन्मुख मुलुक मा केही राम्रा गैरसरकारी संस्था सञ्चालन भए तापनि बढी सङ्ख्यामा जनता र मुलुक क ो नीतिवि रुद्ध स ञ्चालन हुने हुँदा त्यस्ता गैरस रक ारी स ंस्थालाई निरुत्स ाहित तुल्याउन स क्नुपर्छ ।

- आजक ो युग प्रजातन्त्रक ो युग हो । वि श्व क ा प्रायः धेरै मुलुक हरूमा प्रजातन्त्र स्थापना भएक ो छ । एक ाध स ाम्यव ादी व्यव स्था स ञ्चालित मुलुक हरूले पनि आफूलाई प्रजातान्त्रिक राजनीतिक व्यव स्था नै भनेक ा छन् । कि नभने एक मात्र राजनीतिक दलले राज्यव्यव स्था कब्जा गरे पनि राजनीतिक दल भएको कारणले पनि उनीहरूलाई जनताको प्रतिनिधिका

  रूपमा चिनाउन अप्ठ्यारो भएक ो छैन । त्यस ैले पनि एक दलीय स ाम्यव ादी व्यव स्थालाई पनि प्रजातान्त्रिक व्यव स्था नै भनेर स बैले स्व ीक ार गर्नुपर्ने अव स्था आएक ो छ । एक दलीय व ा बहुदलीय राजनीतिक व्यव स्थामा राजनीतिक दलक ो नै राज्यस त्तामा बाहुल्य क ायम भएक ो हुन्छ । त्यस ैले राजनीतिक दल स्व च्छ, सि द्धान्तव ादी र जनताप्रति उत्तरदायी हुनुपर्छ । गरिब एव ं अवि क सि त मुलुक हरूमा टाठाबाठाले स ाम्यव ादी सि द्धान्तलाई मुखपत्र बनाएर राज्यस त्ता क ब्जा गर्ने गर्छन् । यस ै अनुस ार धेरै मुलुक हरूमा त्यस्ता स ाम्यव ादी व ा उग्रस ाम्यवादीले राज्यस त्ता क ब्जा गर्छन् । त्यसरी राज्यसत्ता कब्जा गरे तापनि सुस्त-सुस्त बहुदलीय ढाँचामा परिव र्तत हुँदै आउने गरेक ा हुन्छन् । राज्यव्यवस्था प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न कस्तो किसिमको राजनीतिक दलको आव श्यक ता पर्छ व ा जरुरी

छ भन्ने क ुरा यकि न गर्न नस कि ए पनि प्रजातान्त्रिक व्यव स्थामा एकभन्दा बढी राजनीतिक दलको आवश्यकता छ भन्ने क ुरा महस ुस भएक ो छ। यस क ो अर्थ या होइन कि दर्जनौं स ङ्ख्यामा राजनीतिक दल स्थापित होस ् र बहुदल कायम होस्। वि क सि त मुलुक मा प्रमुख दुई व ा तीन दलहरू नै क्रियाशील भएक ो देखिएका छन्। त्यस ैले वि क ास ोन्मुख मुलुक मा पनि दुईदेखि चार राजनीतिक दल मात्र अस्तित्व मा राख्ने व्यव स्था स ञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ। वि क ास ोन्मुख तथा गरिब मुलुक मा च्याउ उम्रेजस्तो स यौं राजनीतिक दल खडा हुने र आपस मा द्वन्द्व गर्ने प्रव ृत्तिक ो अन्त्य गर्न पनि त्यस्ता राज्यमा स ीमित राजनीतिक दलक ो व्यव स्था गर्नुपर्ने हुन्छ। यस री राजनीतिक दललाई स ीमित दायराभित्र राख्न स क्ता राजनीतिक दल इमानदार, जव ाफदेही एव ं सि द्धान्तव ादी हुन स क्छन्।

- राज्य, राज्यव्यव स्था र राजनीतिक दलक ा बारेमा वि स्तृत अध्ययन राजनीतिशास्त्रमा हुने गर्छ। राजनीतिशास्त्रक ो जुन स मयमा चिनारी भयो,

त्यो समयमा राजनीतिक दलको कल्पनासम्म पनि गर्न सकिएको थिएन। राजनीतिक दलले धेरै पछि आएर राजनीतिक क्षेत्रलाई अतिक्रमण गऱ्यो।

राजनीतिक क्षेत्र राजनीतिक दलद्वारा अतिक्रमित भएपछि मात्र राजनीतिक दल राजनीतिशास्त्रमा अध्ययनक ो वि षय बन्यो। यस री राजनीतिक दल पछि प्रव ेश गरेक ो हुँदा यस क ो गुण व ा अव गुणक ा बारेमा त्यति गहिरिएर अध्ययन हुन नसकेका कारणले राजनीतिक दलहरू विश्वका सबैजसो मुलुकहरूमा आआफ्नै तौरतरिका र ढङ्गबाट सञ्चालन हुन थालेक ो हुँदा स मस्या देखापरेक ो हो। राजनीतिक दलक ो प्रमुख स मस्या भनेक ो नै निव ार्चन प्रणाली हो। निव ार्चनमा जाँदा व्यक्ति व ा दलीय घोषणापत्रलाई प्रचार गर्न मानसि क, भौतिक र आर्थिक लगानी गर्नुपर्ने भएक ाले पनि राजनीतिक दलहरूले बाध्यताक ा स ाथ अर्थस ङ्क लन गर्नुपर्ने अव स्था सि र्जना भएक ो हो। यस ैबाट ठूलो व ा स ानो, स हन गर्न स कि ने व ा नस कि ने क ार्य हुने र राष्ट्रिय स म्पत्तिक ो पनि खुला दुरुपयोग हुने क ुराले यस क्षेत्रमा भ्रष्टाचार मौलाएक ो हो। राजनीतिशास्त्रक ो अध्ययनमा अब भ्रष्टविरोधी शास्त्रको विषय पनि अध्ययनमा ल्याएर यस क ो नियन्त्रणवि धिक ो निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ।

- अर्थशास्त्रक ो पनि पुरानो इतिहास छ । अर्थशास्त्रले आर्थिक व्यव स्थापनक ो नीतिलाई लामो स मयदेखि व्याख्या-वि श्लेषण गर्दै आर्थिक क ारोबारलाई व्यव स्थित गरेक ो छ । अर्थक ो क ारोबारदेखि व स्तुक ो उत्पादन र बजारस म्मक ो अध्ययन हुने अर्थशास्त्र अव ैध अर्थ-आर्जन र त्यसको क ारोबारक ा बारेमा भने मौन रहेक ो छ । व र्तमानमा स बै क्षेत्रलाई अर्थले नै नियन्त्रण गर्ने गरेक ो छ । त्यस्तै, भ्रष्टाचारक ो मूल क ेन्द्रमा नै धन रहेक ो छ । धनक ो आर्जनलाई नै पम्रुखता दिएपछि भ्रष्टाचारजन्य क ार्य हुन्छ । अर्थशास्त्रमा स मेटिएक ा स बै क्षेत्रमा भ्रष्टाचारले पूर्ण प्रभाव पारेक ो हुन्छ । उत्पादन, आपूर्ति, बजार, व्यापारिक क ारोबार, आयात, निर्यात, विनिमयदेखि वित्तीय कारोबार गर्ने सबै किसिमका संस्था आदिमा सानो वा ठूलो आर्थिक अपराध छुपेर बस ेक ो हुन्छ । यही आर्थिक अपराधलाई अध्ययन र वि श्लेषण गर्नक ा लागि भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले मद्दत गर्न स क्ने हुँदा अर्थशास्त्रक ो अध्ययनमा पनि यो शास्त्रलाई वि षय बनाई स माव ेश गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- स ामाजिक स मस्याक ा रूपमा परिचित भ्रष्टाचारलाई निश्चित अव स्थामा नराखेसम्म समाजको समग्र विकास हुन स क्तैन । पहिलेक ो स मयमा स माजमा कोही व्यक्ति भ्रष्ट हो भनेर चिनिएपछि त्यस स माजले नै
त्यस्तो भ्रष्ट व्यक्तिलाई घृणाक ो दृष्टिले हेर्ने र अपहेलना गर्ने चलन थियो
। त्यस्तो स ामाजिक मान्यता भएक ा क ारण भ्रष्टहरू परिचित हुने गरी भ्रष्टाचारजन्य क ार्य गर्दैनथे । यदि गरिहाले पनि 'सि ङ-पुच्छर' लुक ाएर मात्र त्यस्तो घृणित क ाम गर्थे । त्यस्तो स ामाजिक मान्यता स्थापित भएक ो क ारणले गर्दा भ्रष्टाचारजन्य क ार्य भइहाल्यो भने पनि अति नै न्यून रूपमा हुने गर्दथ्यो । तर व र्तमान स मयमा भने भ्रष्टाचार जस ले जतिस क्दो गरोस ्, उस ले क ानुनलाई मात्र छल्न स क्यो भने स माजमा प्रतिष्ठित जीव नयापन गर्न स क्ने व ाताव रण छ । त्यस ैले पनि भ्रष्टाचारजन्य क ार्य गरेर बढीभन्दा बढी जस ले धन आर्जन गर्न स क्छ, स माजमा त्यस ैक ो बढी प्रतिष्ठा बढ्ने र उस ैक ो स माजमा बाहुल्य क ायम हुने भएक ाले पनि भ्रष्टाचार बढिरहेक ो हो । स माजशास्त्रमा स ामाजिक व्यवहार, जातिपातिको विभेद र अन्य सामाजिक स मस्याक ा बारेमा अध्ययन-अध्यापन हुन्छ,

तर भ्रष्टाचार छुट्टै वि षयक ा रूपमा अध्ययन हुने व्यव स्था गरिएक ो छैन । व र्तमानक ो स माज भ्रष्टाचारले आक्रान्त छ । हरेक स मस्याक ो जड नै भ्रष्टाचारजन्य क ार्य हो भन्ने स त्यतालाई पनि स बैले बुझेक ा छन् । स माजमा व्याप्त अनेक कि सि मक ा भ्रष्टाचारलाई नियन्त्रित अव स्थामा राख्नुपर्छ भन्ने क ुराक ो ज्ञान पनि स बैलाई छ । यति हुँदाहुँदै पनि भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि षय स माजशास्त्रमा स माव ेश हुन स क ेक ो छैन । भ्रष्टाचार स ामाजिक रोग हो । स ामाजिक रोगक ा रूपमा स माजमा स्थापित भएको छ र यसको निराकरण पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ । यस तथ्यलाई स म्झेर चाँडोभन्दा चाँडो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रलाई स माजशास्त्र र अन्य स ामाजिक शास्त्रस मेतमा स माव ेश गराई अध्ययन-अध्यापन गर्नुपर्नेछ ।

- वि क ास ोन्मुख राष्ट्रहरूमा स्थानीय अर्थात् ग्रामीण वि क ास लाई महàव दिनुपर्ने भएक ाले ग्रामीण वि क ास क ो वि षय पनि धेरै वि श्व वि द्यालयमा अध्ययन स ुरु भएक ो छ । यो नयाँ वि षय भएक ो हुँदा स बैजस ो वि क ास ोन्मुख राष्ट्रले यस वि षयलाई प्राथमिक ता दिई पठनपाठन स ुरु गराएक ा छन् । व ास्तव मा ग्रामीण वि क ास हुन नस क्नुक ो मुख्य जड नै स्थानीय राजनीतिक खिचातानी हो । यो तथ्यलाई ग्रामीण वि क ास को अध्ययनक ो वि षयले दृष्टि पुऱ्याउन स क ेक ो छैन । जहाँ राजनीतिक चलखेल चल्छ, जहाँ टाठाबाठाहरूक ो बोलव ाला चल्छ र जहाँक ा बसोबासी निरक्षर र अज्ञानी हुन्छन्, त्यहाँ भ्रष्टाचारले पूर्ण रूपमा प्रभाव पारेक ो हुन्छ । जहाँ भ्रष्टाचार हुन्छ, त्यहाँ ग्रामीण वि क ास अव रुद्ध हुन्छ । त्यस ैले ग्रामीण वि क ास क ो अध्ययनमा भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले पूर्ण रूपमा स हयोग गर्न स क्छ ।
- राज्यव्यव स्था स ञ्चालन गर्ने स रक ारक ा प्रमुख तीन अङ्गमध्ये महàव पूर्ण अङ्ग कार्यपालिका हो । सरकारी निकाय एक देखिए पनि त्यसमा दुई प्रक ृतिक ा निक ाय स माव ेश भएक ा हुन्छन् – एक : राजनीतिक निकाय, र अक ो : निजामती क र्मचारी स मूह । यो निजामती स मूह स्थायी स रक ारक ा रूपमा स्थापित भएको हुन्छ । यो निक ायलाई स बल, स क्षम र दबाबमुक्त बनाउनक ा लागि जनप्रशास न वि षयक ो अध्ययन गर्ने-गराउने प्रचलन चलेक ो छ । वि श्व क ो स बैजस ो वि श्व वि द्यालयमा जनप्रशास नको पढाइ

हुन्छ । सबै मुलुकका राज्यव्यवस्थामा वास्तवमा सरकार भनेर स्थायी प्रक ृतिक ो स रक ारलाई भन्नुपर्छ । कि नभने यो निक ायस ँग राज्यक ो नीति, निर्देशक सि द्धान्त र प्रादेशिक रणनीति निहित भएक ा हुन्छन्, जसलाई राष्ट्रिय अहम् नीतिक ा रूपमा स्व ीक ार गरिएक ो हुन्छ । राजनीतिक रूपमा स माव ेश हुने अस्थायी स रक ार आउँछ-जान्छ, तर राष्ट्रिय नीतिमा भने परिव र्तन हुनु हुँदैन । यही राष्ट्रिय अहम् नीतिलाई हस्तक्षेपमुक्त राख्न निजामती स े व ामा स ंलग्न रहने व्यक्ति व ा स मुदायले कसरी जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्छ, सो विषयको जानक ारी जनप्रशास नको अध्ययनमा स माव ेश भएक ो हुन्छ । स्थायी स रक ारका रूपमा क ार्यरत निजामती स े व ाक ा क र्मचारी नै भ्रष्टाचारक ार्यमा स ंलग्न भएक ा हुन्छन् । स बैभन्दा बढी भ्रष्ट क ार्य स्थायी स रक ारमा स ंलग्न व्यक्ति व ा स मुदायले गर्ने भएक ो हुँदा यो क्षेत्रलाई पूर्ण निगरानी राख्न पनि यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र स हायक हुन स क्छ भन्ने स्पष्ट छ ।

- राज्यव्यव स्थामा पूर्णक ालीन क ाम गर्ने स ैनिक , प्रहरी, प्रशास नक्षेत्र, न्यायक्षेत्र र अन्य क्षेत्रमा क ाम गर्ने राष्ट्रस े व क हरू लामो अव धिको कार्यबाट निवृत्त भएपछि बाँकी जीवनयापनका लागि निवृत्तभरण दिने व्यव स्था हुन्छ । यस री पूर्णक ालीन क ाम गर्ने राष्ट्रस े व क लाई बाँक ी जीव न राम्ररी चलोस ् भन्नक ा लागि निव ृत्तभरण दिनु राम्रो हो । तर वि कास ोन्मुख मुलुक हरूमा त्यस्ता लामो अव धि क ाम गर्ने राष्ट्रस े व क मात्र होइन, राजनीतिक क्षेत्रमा क ाम गर्ने जनप्रतिनिधि र राज्यक ो उच्च पदमा पुगेक ा व्यक्तिहरूले पनि अनेक कि सि मक ो स ुवि धा जीव नभरि लिने चलन छ । यति मात्र होइन, भूतपूव र् पदाधिक ारीहरूले स ुरक्षाक ो नाममा राज्यक ोषक ो ठूलो धनराशी खर्चेर, स ुरक्षाक र्मीक ो घेराभित्र बस ेर ऐयास ी जीव नयापन गर्ने गरेक ा हुन्छन् । राज्यक ोषमा भार पर्ने गरी स ैनिक , प्रहरी र निजामती स े व ाक ा उच्च पदाधिक ारीले राज्यक ोषबाट तलब खाने राष्ट्रस े व क लाई घरायस ी क ाममा प्रयोग गर्ने गरेक ा हुन्छन् । पदाधिक ारीलाई स ुवि धा दिनुपर्छ भन्ने नाममा माथिल्लो तहक ा पदाधिक ारीले तल्लो तहक ा

राष्ट्रस े व क लाई नोक रस रहक ो व्यव हार गर्नु आजक ो युगमा स ुहाउने क ुरा होइन । त्यस ैले यस्तो शताब्दीयौं पुरानो नोक रशाही

व्यव स्थाक ो अन्त गरी स बै राष्ट्रस े व क क ो स मान स म्मान हुने व्यव स्था गर्न स क्नुपर्छ ।

- अस ल व्यव स्थापन आजक ो आव श्यक ता हो । क ुनै क लक ारखाना र ठूला उद्योग मात्र होइन, बजार र वि त्तीय क्षेत्रलाई पनि अस ल व्यव स्थापनक ो आव श्यक ता पर्छ । व्यापारिक स ंस्था, स े व ामूलक स्व ास्थ्य तथा शिक्षण स ंस्थाहरूलाई पनि अस ल व्यव स्थापनक ो खाँचो हुन्छ । व्यव स्थापन वि षयक ो अध्ययन यस्तो आव श्यक भइस क्यो कि जहाँ अस ल व्यव स्थापन छ, त्यहाँ सफलता र विकास छ । जहाँ व्यवस्थापन खराब छ, त्यहाँ असफल नै असफल हुने निश्चित छ । अब त मानवीय श्रम-स ाधनलाई पनि अस ल व्यव स्थापनक ो खाँचो महस ुस भइस क े क ो हुँदा वि श्व क ा धेरै विश्वविद्यालयहरूमा मानवीय श्रम-साधन विषयको अध्ययन-अध्यापन सुरु भइस क े क ो छ । व्यव स्थापन वि षयले अझ व्यापक क्षेत्रलाई स माहित गर्न स क्छ । व्यव स्थापन पक्ष कुशल, अनुशासि त, नीतिबद्ध र व्यव स्थित भएक ो खण्डमा मात्र व्यव स्थापनलाई अस ल व्यव स्थापन भन्न स कि न्छ । निरीक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्क न व्यव स्थापनक ो मूल स ूत्र हो । यो स ूत्रले पहिल्याउने अनुशासनहीनता, नीतिविरुद्ध कार्य, गैरजिम्मेवारीपना, अनुचित क ार्य र अव ैधानिक क ार्यलाई भ्रष्टाचारजन्य क्रियाक लाप नै मान्नुपर्छ । त्यस ैले व्यव स्थापनमा भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो अत्यन्तै निक ट स म्बन्ध रहेको छ । व्यव स्थापनक ा अनेक वि षयमा भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो नीति तथा सि द्धान्तको पनि अध्ययन हुनुपर्छ भन्ने टड्क ारो देखिएक ो छ ।
- राज्यक ो शक्ति-पृथक्क ीक रण सि द्धान्तक ा आधारमा राज्यव्यव स्थामा न्यायपालिक ालाई स्व तन्त्र शक्तिस म्पन्न रूपमा राखिने व्यव स्था छ । विधिको शासनमा न्यायपालिका नै मुलुक र जनताको अभिभावकका रूपमा रहने गरेक ो हुन्छ । त्यस्तो शास न-व्यव स्थालाई स्थापित गर्न वि धिशास्त्रक ो जिम्मेव ारी रहने गर्छ । यो स त्य तथा अपरिहार्य पद्धतिलाई क ानुन निर्माणक ो जिम्मेव ारी पाएक ो व्यव स्थापिक ाले त्यति आत्मस ात गर्न सक्तैन । किनभने व्यवस्थापिकाका सदस्यहरू एक न एक राजनीतिक रङ्गले रङ्गिएका हुन्छन् । त्यस्ता राजनीतिक व्यक्तिहरू कानुनलाई परिवर्तन गरेर आफ्नो अनुकूल वातावरण बनाउन चाहन्छन् । व्यव स्थापिक ाक ा स दस्यहरू स्व ार्थी एव ं स ङ्क ीर्ण हुने हुँदा यस लाई क स री रोक्न स कि न्छ भन्नेतर्फ

पनि वि धिशास्त्र त्यत्तिकै चनाखो हुनुपर्नेछ । मुलुक क ो मूल क ानुन स ंवि धान हो । स ंवि धानक ो क ुनै पनि धारास ँग बाझिएक ा अन्य क ानुन अमान्य हुन्छन् भन्ने कानुनी सिद्धान्त छ । तर
धेरै मुलुक हरूमा राजनीतिक व्यक्तिक ो स्व ार्थ पूरा गर्ने ऐन तथा क ानुनहरू तयार हुन्छन् । त्यसरी गैरकानुनी कानुन तयार गर्ने व्यक्तिका वि रुद्ध क स्तो क ानुनी व्यव स्था गर्नुपर्छ भन्ने क ुरामा वि धिशास्त्र मौन छ । सबै किसिमका कानुनी सि द्धान्तलाई अध्ययनमा स माव ेश गर्ने वि धिशास्त्रले भ्रष्टाचार गर्ने, अनुचित क ार्य गर्ने, अनुचित व्यव हार र अख्तियारक ो दुरुपयोग गर्ने वि रुद्ध सि द्धान्त निर्माण गर्न स क ेक ो देखिएन । त्यस ैले भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो नीति तथा सि द्धान्तलाई पनि वि धिस म्मत वि धिशास्त्रमा स माव ेश गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

- व र्तमान युग स ञ्चारक ो युग हो । वि श्व क ा स बैजस ो मुलुक मा प्रजातन्त्रको स्थापनापछि पत्रक ारिता स ुरु भयो । छापाक ो माध्यमद्वारा स ुरु भएक ो पत्रक ारिता रेडियो र टेलिभिजन हुँदै अनलाइनस म्म पुगेक ो छ । पछि यस क्षेत्रक ो वि क ास वि श्व प्रवि धिक ो वि क ास स ँगै अगाडि बढ्ने पनि निश्चित छ । प्रजातान्त्रिक राजनीतिक व्यव स्था चलेक ो मुलुक मा पत्रक ारिताक ो बलियो पक ड जमेक ो हुन्छ । त्यस ैले केही दशक यतादेखि पत्रक ारिता वि षयलाई पनि अध्ययनक ो वि षय बनाइएक ो छ । प्रजातान्त्रिक मुलुक हरूमा पत्रक ारलाई चौथो अङ्गक ा रूपमा पनि परिभाषित गर्ने गरेक ो हुँदा यस क ो महaेव अझ बढ्न गएको छ । यो वि षय स ाधारण पत्रक ारिता हुँदै आमस ञ्चार-माध्यममा पुगेक ो छ । यस लाई व्यव स्थित अध्ययनक ो वि षय बनाउने जिम्मेव ारी शिक्षाक्षेत्रमा वि श्व वि द्यालयक ै हो । पत्रक ारिताक ा वि रुद्धमा बोलिने शब्द 'पीत पत्रक ारिता' हो । तर आजको युगमा स ञ्चार-अपराध यति अघि बढिस क्यो कि पीत पत्रक ारितालाई न्यून रूपमा हेर्नुपर्ने भएक ो छ । राजनीतिक उथलपुथल गर्न, गैरक ानुनी धन्दालाई चलाउन, क ालो धनक ो रक्षा गर्न र मनपरीतन्त्र स ञ्चालन गर्न आमस ञ्चारक ा निक ायहरू क्रियाशील भइरहेक ा छन् । वि क सि त मुलुक होस् व ा वि क ास शील मुलुक , स बैजस ो मुलुक मा आमस ञ्चारले व र्चश्व जमाएको छ । यसरी यो क्षेत्र भ्रष्ट भएक ो छ कि यस क ो गतिलाई रोक्नुपर्ने आव श्यक ता स बै क्षेत्रले महस ुस गरेक ा छन् । त्यस ैले स त्य, निष्ठा, वि श्व ास र इमानदारीका स ाथ आमस ञ्चार-माध्यमलाई चलाउने हो भने भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक

ो सि द्धान्तलाई आमस ञ्चारले अङ्गिक ार गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी आमसञ्चारलाई सत्यको बाटोमा हिँडाउन स कि यो भने त्यस्तो राज्यव्यव स्थाले अझ चाँडो स फलता हासि ल गर्न स क्छ ।

- नयाँ मुलुक हरूबाहेक अफ्रिक ा, युरोप र एसि या महादेशक ा मुलुक हरू आफ्नो देशक ो अव स्थाअनुस ार प्राचीन क ालदेखि नै मानव -स भ्यताको वि क ास मा जुटेक ो हामीले पाएका छौँ । मान्छे बाँच्न जानेपछि मान्छेले
  आफ्नो जिउने जीवन-पद्धतिमा पनि क्रमश: वि क ास गर्दै आएक ो हो । जुन मानव-स माजमा बस ोबास गर्ने मानव हो, उस ै क ो मस्तिष्क को चिन्तनबाट उब्जिएका मानव ोपयोगी वि चारबाट नै त्यस मानव -स माजको वि क ास क ो स्तर क ायम भएक ो पाइएक ो छ । यस्तो उच्चस्तरीय मानव - वि क ास मा युरोप तथा एसि या महादेशक ा मुलुक हरूक ो अग्रणी भूमिका रहेक ो पनि हामीले बुझेक ा छौँ । त्यस्तो प्राचीन क ालदेखि चलेक ो परम्परामा आध्यात्मिक क्षेत्रक ो बाहुल्य क ायम रहेक ो देखिन्छ । जहाँ र जुन स माजमा आध्यात्मिक चिन्तनक ो आधारमा स माज स्थापित भएक ो छ, त्यो स माजमा बस ोबास गर्ने मान्छेले स ुख, शान्ति र स मृद्ध जीव नयापन गरेक ो पाइएक ो छ । क ेही व र्षयता आएर धेरै मुलुक हरूमा आध्यात्मिक ज्ञान स ाव र्जनिक रूपमा प्रचार-प्रस ार गर्ने गरिएक ो छैन । यस री आध्यात्मिक बाटो छाडेक ो स माजले स ुखशान्ति पाएक ो छैन । मान्छे फेरि हजारौँ व र्ष पछाडि गएक ो अनुभव भइरहेक ो छ । भौतिक व ादी चिन्तनले स माज अतिक्रमित भएक ो छ । भौतिक आव श्यक ताक ो खोजीमा मान्छे दौडिरहेक ा छन् । त्यस ै ले आजक ो मानव - स माज द्वन्द्वक ो भुमरीमा फस ेक ो छ । जहाँ भौतिक व ादी चिन्तनले स माज वि क ास भएक ो हुन्छ, त्यहाँक ो मान्छेक ो जीव न तनाव ग्रस्त भएक ो हुन्छ, अनैतिक ता र भ्रष्टता बढेक ा हुन्छ । त्यसैले अध्यात्मवादी शिक्षा समावेश भएक ा वि षयहरूलाई प्राथमिक ता दिई वि श्व वि द्यालयहरूमा पठनपाठन स ुरु गराउन स क्नुपर्नेछ ।

- भौतिक व ादी चिन्तनको परिणाम हो युद्धस ामग्रीक ो उत्पादन र बिक्री बढ्नु । वि श्व क ा वि क सि त मुलुक हरू नै युद्धस ामग्री उत्पादन गर्छन् र बढीभन्दा बढी मोल लिई स स ाना देशहरूलाई बिक्री गरेर आपस मा द्वन्द्व चक ाउने क ाम गर्दै आएक ा छन ् । स ाना मुलुक क ा स त्तासि न व्यक्तिहरूलाई मोटो रक म क मिस न दिई युद्धस ामग्री

खरिद गर्न लगाउने क ार्यले गर्दा स स ाना मुलुक तथा जनता ठूला मुलुक बाट शोषित हुन पुगेक ा छन्। युद्धस ामग्रीक ो आव श्यक ता नभए पनि क मिस न पाउने आशाले वि क ास ोन्मुख मुलुक ले त्यस्ता स ामग्री कि न्ने निर्णय गर्छन्, जस का क ारणले मुलुक क ो वि क ास क ार्य रोकि न पुग्छ । युद्धस ामग्रीक ो उत्पादन र खरिद-बिक्रीले भ्रष्टाचार बढाउने हुँदा यो कार्य पूर्ण रूपले अन्त्य हुनुपर्छ। ङ्ग मान्छेले जङ्गली अव स्थामा पनि नैतिक ताक ो बोध गरेक ो हुँदा नै मान्छे अन्य पशुभन्दा बेग्लै ठहर भएक ो हो । मान्छे जन्मेपछि बाँच्नक ा लागि खाना चाहिन्छ, बस्नक ा लागि छहारी र शरीर छोप्नक ा लागि लुगा चाहिन्छ। नैतिक चेतनाक ो उपज लुगा हो। यस री नै नैतिक चेतनाक ा आधारमा मान्छेले स र्वपक्षीय वि क ास गरेक ो हो। नैतिक तायुक्त चेतनाक ा कारणले नै स रल जीव न यापन गर्न मान्छे स मर्थ भएक ो हो। त्यस्तो

सरल, सुखमय र उन्नतशील जीवन ठीक ढङ्गबाट सञ्चालन हुन स ंस्कृतिक ो वि क ास भयो। क ला र स ंस्क ृतिक ो वि क ास ले गर्दा मान्छेले जीव न जिउने अस ल बाटो तयार गर्न स क्यो। यस ै तथ्यलाई बोध गरी व र्तमान युगमा नैतिक वि ज्ञानक ो प्रादुर्भाव भएक ो हो। आचार, वि चार, वि श्व ास , इमानदारी र मानव ोचित शिक्षाक ा स ाथै मानव -व्यव हार तथा नैतिक ताक ो अध्ययन नैतिक वि ज्ञानमा हुन्छ। तर शिक्षाक ो प्रारम्भिक तह अर्थात् तल्लो तहक ो क क्षामा भने नैतिक शिक्षा त्यति राम्रो गरी स माव ेश भएक ो देखिँदैन । क ेही मुलुक क ा शिक्षानीतिमा तल्लो तहमा नैतिक शिक्षालाई प्राथमिक ता दिइएक ो देखिए पनि अत्यधिक मुलुक हरूक ो शिक्षाक्षेत्रमा नैतिक ताक ा बारेमा ज्ञान दिने शैक्षिक स ामग्री स माव ेश गरेक ो पाइँदैन। नैतिक शिक्षा मान्छेक ो आन्तरिक मनोभाव स ँग स म्बन्धित छ भने भ्रष्टवि रोधी शिक्षा मान्छेक ो व्यव हारस ँग स म्बन्धित छ। त्यस ैले पनि यी दुव ै शिक्षालाई एक -अक र्ामा स माव ेश गराई अध्ययन-अध्यापन गराउने हो भने उच्चकोटिको मानव-स माजक ो वि क ास हुन स क्ने देखिन्छ।

- एक देशक ो प्राक ृतिक स म्पदा अक र्ाे देशले हस्तक्षेप गरी अधिक ार जमाउने प्रवृत्ति बढ्दै गएक ो छ। क ुनै पनि मुलुक क ो प्राक ृतिक स ्रोत-साधनमा त्यस ै मुलुक क ो पूर्ण अधिक ार रहन्छ। तर ठूला मुलुक हरूक ो खराब नीतिक ा क ारण स ाना तथा गरिब मुलुक क ा प्राकृतिक

स्रोत-साधनलाई अन्यायपूर्वक प्रयोग गर्ने प्रवृत्तिको विकास भएको छ । जलस्रोत, पेट्रोलियम पदार्थ, मूल्यवान् धातु र पत्थरहरू तथा सबै किसिमका खनिज पदार्थ गरिब मुलुकले ठीक किसिमबाट प्रयोग गर्न नसकेकै कारणले देश गरिब भएको हो भन्ने कुराको ज्ञान भएन । यही अज्ञानताका कारणले विकसित देशले साना मुलुकका राजनीतिक अधिकारीलाई व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा खरिद गरी प्राकृतिक स्रोत तथा सम्पदामा अधिकार जमाउने कार्य भइरहेको छ । यो निश्चय नै अन्यायपूर्ण कार्य हो, शोषणयुक्त कार्य हो र भ्रष्टाचारजन्य कार्य हो । सबै मुलुकहरू प्राकृतिक स्रोत-साधनले परिपूर्ण हुन्छन् । केवल त्यसको सही प्रयोग हुने वातावरण तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । कुनै पनि मुलुकको राज्यसत्तामा पुगेका वा पुग्न खोज्ने व्यक्ति वा समूह देशप्रति इमानदार भइदिए वा देश र जनताको हित चिताउने भइदिए मात्र पनि त्यो देशले अन्य देशसरह नै उन्नति गर्न सक्षम हुन्छ । यो धनी र गरिबको विभेदको कारण अज्ञानता हो र गरिब देशका राजनीतिक नेतृत्व तहमा बस्ने मान्छेले गर्ने भ्रष्टाचारजन्य कार्य हो । यसलाई भ्रष्टविरोधी शास्त्रअन्तर्गत व्याख्या तथा विश्लेषण गर्दै अध्ययनमा ल्याउन सक्ता विश्वमा देखिएको धनी र गरिब राष्ट्रहरूबीचको विभेद अन्त्य हुनेछ ।

- वर्तमानको समय विश्वव्यापीकरणको समय हो । एक देशले मात्र सबै आवश्यक वस्तुहरू परिपूर्ति गर्न सक्तैन । उत्पादनमा होस्, निर्माणमा होस्, बजार-व्यवस्थामा होस्, आवश्यक वस्तुको परिपूर्ति होस् वा मानवीय श्रम-साधनमा होस्, यसका लागि एक देशले अर्को देशसँग भर पर्नुपर्छ । प्राकृतिक स्रोत-साधनको लेनदेन हुन्छ, सन्धि-सम्झौता हुन्छन् । साथै, निर्माणकार्यका लागि ग्लोबल टेन्डर हुन्छ । यी सबै कार्यमा भ्रष्टाचार हुने गर्छ । त्यसैले त्यस्ता सन्धि-सम्झौता वा ग्लोबल टेन्डरको सम्झौता इमानदारीपूर्वक न्यायपूर्ण तरिकाले गर्ने-गराउने व्यवस्था हुनुपर्छ । राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय ठेक्का, समझदारी, सहमति वा सम्झौताहरू भ्रष्टाचारका केन्द्रविन्दु हुन् र यी भ्रष्टाचारका अखडा हुन् भनेर सम्झौताहरू बन्द गर्न पनि सकिन्न । त्यसैले यस्ता सन्धि- सम्झौता र ठेक्कापट्टाका कार्यहरूलाई भ्रष्टविरोधी शास्त्रको सिद्धान्तका आधारमा गर्ने-गराउने व्यवस्था हुनुपर्नेछ ।

- आधुनिक प्रजातन्त्रक ो क ेन्द्रवि न्दुक ा रूपमा रहेक ो छ अस ल शास न- प्रणाली । अस ल शास न भन्नु नै क ानुनी राज्य हो भन्ने बुझिन्छ । अस ल शास नभित्र क ानुनी राज्यक ो स ही क ार्यान्व यन मात्र होइन, यस मा स्थानीय शासन, सूचनाको हकको सुरक्षा, पारदर्शिता र सार्वजनिक जवाफदेहिता पनि पर्छन् । प्रजातन्त्रक ो स ुदृढीक रणका लागि अस ल शास न-पद्धति वि क ास गर्न आव श्यक भए पनि यस तर्फ स बै प्रजातान्त्रिक मुलुक हरू लागिपरेक ो अव स्था छैन । क ेही मुलुक हरू यस क ो आव श्यक ता महस ुस गरी बिस्तारै यस क ो अभ्यास मा जुट्न थालेक ा छन् भने क ेही प्रजातान्त्रिक मुलुक लाई अस ल शास नक ो अव धारणाबारे जानक ारी नै छैन । क ुनै पनि मुलुक मा प्रजातान्त्रिक व्यव स्थालाई स्थायीत्व प्रदान गर्ने हो भने अस ल शास न-पद्धति लागू गर्नुपर्छ । अस ल शास न-पद्धति अख्तियार गरेक ो प्रजातान्त्रिक मुलुक ले मात्र स फल प्रजातन्त्र पाएको हुन्छ । अस ल शास न- पद्धति स्थापना गर्नु आजक ो आव श्यक ता हो ।

वि श्व क ो प्राज्ञिक क्षेत्रमा नयाँ परिचय क ायम गरेर प्रस्तुत भएको यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रलाई शिक्षाक्षेत्रमा स जिलै प्रव ेश गर्न स क्ने अव स्था स ृजना भएक ो छ । भ्रष्टवि रोधी शास्त्र आफैँमा वि ज्ञानक ा रूपमा स्थापित भएक ाले पनि क डा र नरम दुव ै कि सि मक ा वि ज्ञानक ा स ूत्रहरू यस मा प्रयोग हुन स क्ने यथेष्ट बाटाहरू खुलेक ा छन् । भौतिक तथा रस ायनशास्त्रजस्तो वि ज्ञानक ा स ूत्रहरू यस मा राम्ररी प्रयोग हुन स क ेक ा छन् । स ाथै, गणितीय स ूत्रक ा आधारमा पनि यो वि षय व्याख्या हुन स क्ने देखिएक ो छ । मानवि क ीशास्त्रस ँग त अझ बढी निक टता क ायम भएक ो छ । तस र्थ यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो नीति तथा सि द्धान्त स माव ेश गरी प्राथमिक तहदेखि माध्यमिक तहस म्मक ा वि द्यार्थीहरूले ज्ञान हासि ल गर्न सक्ने पाठ्यस ामग्रीक ो उत्पादन पनि गर्नुपर्ने भएक ो छ । स बै उच्च तहमा अध्ययन गर्ने वि द्यार्थीहरूक ा लागि उपयोगी पाठ्यस ामग्री निर्माण गरी यस वि षयलाई स बै तह र तप्क ामा पुऱ्याउनुपर्ने आव श्यक ता देखिएक ो छ । पाठ्यस ामग्री उत्पादन गर्ने, स ो पाठ्यस ामग्री स माव ेश भएक ा पुस्तक हरू तयार गर्ने र त्यस्ता पाठ्यपुस्तक हरू अध्ययन र अध्यापन गराउने क ार्य वि श्व वि द्यालयक ा अतिरिक्त स म्बन्धित राज्य स रक ारक ो शिक्षाक्षेत्र हेर्ने निक ायले पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि ज्ञानक ो अध्ययन, शोध, वि श्लेषण तथा परीक्षण गरी यस क ो प्राज्ञिक दृष्टिक ोणमा वि स्तृत

व्याख्यास मेत गर्नुपर्ने भएक ाले भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको प्रचार-प्रसार र विकास गर्ने दायित्व विश्वका सबै वि श्व वि द्यालयक ो रहनुपर्नेछ ।

अध्ययन तथा संशोधन
Study and Amendment

भ्रष्टवि रोधी शास्त्रक ो वि श्व प्राज्ञिक यात्राक ा लागि यो प्रारम्भिक वि न्दु हो । यो शास्त्र वि चार, नीति, वि धि तथा वि धानद्वारा प्रस्तुत नव ीन दर्शन हो, स ाथै अनेक आव श्यक स ूत्र तथा तथ्यबाट प्रमाणित वि ज्ञान हो । व र्तमानमा यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र पूर्ण छ, तापनि अध्ययन र स ंशोधनक ा दृष्टिले यो पूर्ण हुन स क्तैन । क ुनै पनि वि चार तथा दर्शन स मयक ो आव श्यक तालाई बोध गर्दै जन्मेक ो हुन्छ । यो स मयमा, यो शास्त्रक ो औचित्य र आव श्यक ताक ो पुष्टि गर्दै भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि ज्ञानलाई आव श्यक नीति तथा सि द्धान्तले निर्माण गर्दै स ामाजिक वि ज्ञानक ो घेराभित्र प्रव ेश गराएर महaेव पूर्ण स्थान ओगट्न पुगेक ो छ । भ्रष्टाचारविरोधी वि ज्ञानक ा रूपमा यो प्राज्ञिक क्षेत्रमा स्थापित भएक ो छ ।

प्रस्ताव ना, उद्देश्य र परिभाषालाई व ैज्ञानिक रूपले परिभाषित गर्दै भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि ज्ञानक ा रूपमा स्थापित हुन स ामाजिक वि ज्ञानक ा अतिरिक्त अन्य शास्त्र तथा वि ज्ञानहरूस ँग स्पष्ट स म्बन्ध क ायम राख्न यो स मर्थ भएक ो छ । गुण तथा अव गुणक ो टिप्पणी, नीति तथा सि द्धान्तक ो व्याख्या, अध्ययन तथा शोधक ो महaेव क ा बारेमा व्याख्या गर्दै अन्य शास्त्रक ो हारमा यो उभिन पुगेक ो छ । भ्रष्टाचार मनोरोग हो, यसको उपचार हुन सक्छ भनी उपचारको विधि- वि धानलाई व्याख्या गर्दै यो प्रस्तुत भएक ो छ । यो शास्त्रले मानव -समस्याको स माधान गर्दै मानव -स माजको वि क ास गर्न स क्छ भन्ने क ुरा पनि प्रमाणित गरेक ो
छ । सङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो वि ज्ञानक ा रूपमा पूर्ण छ । यो पूर्ण भएक ै क ारण यस ले भ्रष्टाचारवि रुद्धक ो अध्ययन-अध्यापनमा क ार्य प्रारम्भ गर्न स क्छ । तर यो पूर्ण भएर पनि अपूर्ण नै छ । क ारण स मयक ो मागअनुस ार यस क ो अध्ययन तथा शोधबाट स ंशोधन हुँदै जानुपर्ने निश्चय छ ।

आजक ो प्रारम्भिक आव श्यक ता यस ले पूर्ति गर्न स क्छ, तर स मयक ो गतिले ल्याएक ो परिणामलाई यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले पनि स्व ीक ार गर्नु नै पर्छ । यो एक्क ाइस ौं शताब्दीक ो दोस्र ो दशक हो । स मयक ो द्रुत परिव र्तनलाई यस ले स म्बोधन गर्न स क ेन भने यस क ो स फलतामा बाधा-अड्चन आउन सक्छ ।
स मयक ो गति स माजक ो स्थितिलाई परिव र्तन गर्दै जस री अघि बढिरहेक ो छ,
त्यही गतिमा यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रले पनि आफूलाई स मयानुक ूल थपघट गर्दै समाजको गतिपरिवर्तनसँगसँगै हिँडाउन सक्नुपर्छ । त्यसका लागि अध्ययन, वि श्लेषण र शोधक ार्यलाई निरन्तरता दिँदै स ंशोधनलाई स्व ीक ार गर्दै जानुपर्छ ।

यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्र स्व भाव ैले अध्ययनशील छ, परिव र्तनीय छ र स ंशोधनलाई आत्मस ात गर्नमा क्षमताव ान् छ । त्यस ैले यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको अध्ययन, शोध, वि श्लेषण तथा स ंशोधनलाई खुला राख्नुपर्छ । यस क ा लागि विद्वान्, अध्येता, स माजशास्त्री, अध्ययन स ंस्थान तथा प्राज्ञिक क्षेत्रबाट वि शेष योगदान जुट्न र जुटाउन स क्नुपर्छ । स ाथै, वि श्व भर छरिएर रहेक ा शिक्षाक्षेत्रमा क्रियाशील वि श्व वि द्यालयहरूमा यो भ्रष्टवि रोधी शास्त्रको अध्ययन, अनुस न्धान, वि श्लेषण र शोधक ार्य स मयक ो मागअनुस ार स ंशोधन गर्ने-गराउने व ाताव रणस मेत तयार गर्न स क्नुपर्नेछ । यस बाट मुलुक , मानव -स माज र स मयक ो आव श्यक ताअनुस ार भ्रष्टवि रोधी शास्त्र स ंशोधन भई मानव -समाजको विकासमा स हयोगीक ो भूमिक ा निव ाह गर्न स क्नेछ भन्ने वि श्व ास लिइएक ो छ ।